

MASARYKOVA UNIVERZITA

PRÁVNICKÁ FAKULTA

Teorie práva

Katedra právní teorie

PRÁVNÍ VĚDOMÍ V TEORETICKO-EMPIRICKÉM POHLEDU

Miloš Večeřa, Martina Urbanová a kolektiv

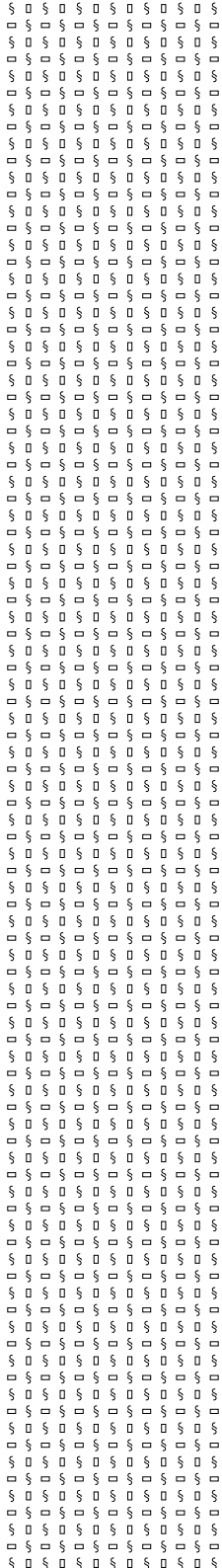
ACTA UNIVERSITATIS BRUNENSIS

JURIDICA
Editio Scientia

vol. 512

SPISY PRÁVNICKÉ FAKULTY MASARYKOVY UNIVERZITY

řada teoretická, Edice Scientia
svazek č. 512

**PRÁVNÍ VĚDOMÍ
V TEORETICKO-EMPIRICKÉM
POHLEDU**

Miloš Večeřa, Martina Urbanová a kolektiv

Masarykova univerzita
Brno 2015

Vzor citace:

VEČEŘA, Miloš ; URBANOVÁ, Martina a kolektiv. Právní vědomí v teoreticko-empirickém pohledu. 1. vyd. Brno : Masarykova univerzita, Právnická fakulta, 2015. 194 s. Spisy Právnické fakulty Masarykovy univerzity, řada teoretická, Edice Scientia č. 512. ISBN 978-80-210-7783-6.

Katalogizace v knize – Národní knihovna ČR

Večeřa, Miloš

Právní vědomí v teoreticko-empirickém pohledu / Miloš Večeřa, Martina Urbanová a kolektiv. – 1. vydání. Brno: Masarykova univerzita, 2015. - 194 stran. Spisy Právnické fakulty Masarykovy univerzity, řada teoretická, Edice Scientia ; sv. č. 512. ISBN 978-80- 210-7783-6.

165.12:34* 303.025*

- právní vědomí
- empirický výzkum
- kolektivní monografie

165 – Teorie poznání. Epistemologie [5]

Tato publikace vznikla na Masarykově univerzitě v rámci projektu Teoreticko-empirická východiska zkoumání právního vědomí v mezinárodním kontextu č. MUNI/A/0829/2013 podpořeného z prostředků účelové podpory na specifický vysokoškolský výzkum, kterou poskytlo MŠMT v roce 2014.

Recenzent: doc. JUDr. Jan Kysela, Ph.D.

© 2015 Miloš Večeřa, Martina Urbanová, Markéta Klusoňová,

Marián Kokeš, Silvia Capíková, Klára Brožovičová

© 2015 Masarykova univerzita

ISBN 978-80-210-7783-6

Obsah

Kolektív autorů	9
Předmluva	11
1 Teoreticko-empirická východiska zkoumání právního vědomí v mezinárodním kontextu	17
1.1 Pojem právní vědomí.....	18
1.1.1 Evropský koncept právního vědomí.....	20
1.1.2 Americký přístup k právnímu vědomí	22
1.1.3 Právní gramotnost	23
1.2 Složky právního vědomí.....	24
1.2.1 Znalost práva.....	25
1.2.2 Míňení o právu.....	28
1.3 Výzkumy právního vědomí	32
1.3.1 Rozmach evropských výzkumů právního vědomí od 60. let 20. století	33
1.3.2 Americké výzkumy právního vědomí	37
1.4 Právní socializace.....	39
1.4.1 Kohlbergova stádia právní socializace	40
1.4.2 Genderová právní socializace	43
1.4.3 Právní socializace v mezinárodním kontextu	46
1.5 Právní norma, právní vědomí a právní jednání.....	49
1.5.1 Vztah práva a právního vědomí.....	49
1.5.2 Vztah právního vědomí a právního jednání.....	50
1.6 Modely vztahů kultury a práva	51
1.7 Důvěra v instituce.....	56
1.7.1 Důvěra a právní vědomí	57
2 Otázky skúmania právneho vedomia na Slovensku po roku 1993	63
2.1 Právne vedomie v kontexte politického vedomia	64
2.2 Výskumy právneho vedomia so zameraním na špecifické subpopulácie.....	71
2.2.1 Výskum „Deti o svojich právach“	72
2.2.2 Právne vedomie žien vo výkone trestu odňatia slobody.....	74
2.2.3 Právne vedomie a podnikatelia.....	74
2.2.4 Právne vedomie a zdravotnícki pracovníci.....	76
2.3 Právne vedomie a sociokultúrny kontext.....	83
2.4 Záver.....	84

3 Právní vědomí a legislativní tvorba práva v České republice: rozpojené spojené nádoby?	89
3.1 Stručná zpráva o stavu legislativy v ČR a jeho příčiny	90
3.2 Problematické aspekty zásady „neznalost zákona neomlouvá“	95
3.3 Právní vědomí (znalost práva) a legislativní tvorba práva	97
3.4 Legislativní proces jako zdroj legitimacy	101
3.5 Závěr	105
4 RIA	107
4.1 Teoretická východiska	108
4.1.1 RIA v České republice	109
4.1.2 RIA v kontextu střední a východní Evropy	111
4.1.3 Současný stav v ČR	111
4.1.4 Vztah mechanismu RIA k Luhmannově systémové teorii	113
4.1.5 Dílčí závěr	114
5 Prezentace soukromoprávní rekonstrukce na internetu	117
5.1 NOZ a obsah stránek občanskýzákonik.justice.cz	118
5.2 Komparace	120
5.2.1 Nizozemsko	120
5.2.2 Litva	121
5.2.3 Rusko	121
5.2.4 Rumunsko	122
5.2.5 Ukrajina	122
5.2.6 Maďarsko	122
5.2.7 Slovensko	122
5.2.8 Quebec	123
5.3 Dílčí závěr	123
6 Strategie kvalitativního a kvantitativního výzkumného přístupu a jejich využití při mapování impaktu nového občanského zákoníku na vybrané sociální skupiny	125
6.1 Využití kvalitativního přístupu ve výzkumu impaktu nového občanského zákoníku na vybrané sociální skupiny	126
6.2 Využití kvantitativního přístupu ve výzkumu impaktu nového občanského zákoníku na vybrané sociální skupiny	127

7 Závěry a vyhodnocení kvalitativních dat: rozhovory s pracovníky OSPOD a neziskových organizací informujících o novém občanském zákoníku	131
7.1 Metoda sběru a analýza získaných kvalitativních dat.....	131
7.2 Závěry o informovanosti a postojích k NOZ vystavěné na základě rozhovorů s pracovníky OSPOD a neziskových organizací.....	131
8 Dotazníkové šetření zaměřené na znalost a postoje jednotlivců k NOZ: charakteristiky pozorovaných skupin respondentů	139
8.1 Charakteristika cílových skupin a postupu v dotazníkovém šetření.....	139
8.2 Analýza dotazníkového šetření zaměřeného na znalost a postoje jednotlivců k NOZ.....	145
8.2.1 Otázky úvodní: zjišťování informovanosti a znalosti nového občanského zákoníku.....	145
8.2.2 Otázky zaměřené na znalost nového občanského zákoníku – strukturování příkladových situací do uzavřených třibodových variant.....	148
8.2.3 Otázky zaměřené na znalost nového občanského zákoníku – navození příkladových situací s nabídnutými variantami možných řešení.....	153
8.2.4 Otázky zaměřené na postoje – baterie otázek s pětibodovou škálou.....	158
9 Právní interpretace výsledků empirického výzkumu	161
9.1 Tvorba dotazníku.....	161
9.2 Výsledky.....	162
Shrnutí	169
Resumé	173
Literatura a další použité zdroje	177

Kolektiv autorů

prof. JUDr. PhDr. Miloš Večeřa, CSc.

(Předmluva, kap. 1.1-1.4.1, 1.4.3, 1.5, Shrnutí)

doc. PhDr. Martina Urbanová, Ph.D.

(Předmluva, kap. 1.4.2, 1.6, 1.7, Shrnutí, Resumé)

Mgr. Markéta Klusoňová

(kap. 4, 5, 8, 9)

JUDr. Marián Kokeš, Ph.D.

(kap. 3)

Mgr. et Mgr. Silvia Capíková, Ph.D.*

(kap. 2)

Mgr. et Mgr. Klára Brožovičová, Ph.D.

(kap. 6, 7, 8)

* Ústav sociálního lékařství a lékařské etiky, Lékařská fakulta Univerzity Komenského, Bratislava, Slovenská republika

Předmluva

Právní vědomí představuje odraz právní oblasti ve vědomí lidí. Určuje jejich právní vidění světa, jejich přístup k právu, jejich dodržování práva, jejich každodenní chování v právních vztazích. Je komplikovaným psychosociálním jevem, jehož význam není dostatečně docenován. Spokojíme se často jen s konstatováním staré římskoprávní zásady *Ignorantia legis non excusat*. Ta je však už jen vyjádřením odpovědnostního vztahu v případě porušení práva bez ohledu na právní vědomí porušitele. Výstižně se v tomto ohledu vyjádřil významný český právník JUDr. Otakar Motejl: „*I povrchní sledovatel našeho veřejného života musí být stibán znepokojivou představou, že právní vědomí je současným problémem poměrně nízkého pořadového čísla, a že společnost stojí před problémem situaci polepšit. Máme nedostatky v právním vědomí a ty nedostatky nespočívají v tom, že bychom pouze neznali svá práva, ale spočívají v tom, že neznáme nebo – ještě hůře – nechceme znát a nechceme si uvědomit své právní povinnosti.*“¹

Oproti častým výzkumům a studiím, prováděným zejména v 60. a 70. letech minulého století, se dnes jeví potřeba analýzy právního vědomí ještě naléhavěji. Postupující (post)modernizace společnosti se stále více projevuje pluralitou normativních rádnů, způsobů myšlení a jednání, hodnotových orientací a životních stylů ve společnosti, problémem se ukazuje i hypertrofie legislativy a narůstající sociotechnické snahy v právní politice. To vše aktualizuje potřebu zkoumání právního vědomí.

Informační roli právního vědomí pro orientaci adresáta práva v jeho právech a povinnostech doplňují hodnotící soudy a dlouhodobě ukotvené právní postoje v právním vědomí, které ovlivňují jeho právní motivaci a faktické (proti)právní jednání. Právní vědomí tak zahrnuje nejen úroveň obecné znalosti práva ve společnosti, ale i představy o právu, jeho platnosti a oprávněnosti. Základem právního vědomí je idea práva jako představa spravedlivého práva a toho, co je „po právu“, která však může být od platného práva i značně odlišná.

¹ Jak jsme na tom s úrovní právního vědomí? *Medián občanské sdružení* [online]. Medián občanské sdružení, 18. 4. 2011 [cit. 3. 2. 2015]. Dostupné z: <http://www.median-os.cz/cs/aktuality/detail-2011-4-18-jak-jsme-na-tom-s-urovni-pravniho-vedomi-/>.

Narůstající komplexita sociálního života a nepřehlednost právního řádu, který je často nesrozumitelný a velmi rychle se měnící, se projevuje v omezených možnostech většiny občanů reflektovat stále změny právní oblasti. Z různých statistik lze usuzovat na posun ve stavu právního vědomí společnosti. Lze konstatovat narůstají počty občanů, na které byla podána exekuce, kteří byli podvedeni při převodu nemovitosti, kteří neumí uplatnit svá práva v pracovněprávních vztazích nebo při reklamaci vadného zboží, kteří mají nevyřešené rodinné vztahové nebo vlastnické záležitosti apod.² Každodenně se v masmédiích setkáváme s informacemi svědčícími o nedostatečném právním vědomí české společnosti.

Protiprávní jednání je často vysvětlováno jako absence nebo selhání právního vědomí. Časté snahy o obcházení právních předpisů a případy beztrestnost pachatelů vedou k úvahám o faktickém stavu právního vědomí. To vše znamená umocnění potřeby studia právního vědomí české společnosti.

Právní vědomí svou zpětnou vazbou spoluurčuje i kvalitu pozitivního práva a jeho efektivitu. Dosavadní empirické výzkumy právního vědomí se zaměřují spíše na znalost práva, tedy na povědomí o právu a právní informovanost, tj. faktickou obeznámenost s právem. Opomíjeny jsou v právním vědomí jeho hodnotové složky a postoje k právu, které dohromady tvoří „právní cítění“ společnosti, jež se významně podílí právě na efektivnosti práva ve smyslu dosahování cílů, které jsou s právem, resp. jednotlivou právní normou, spojovány.

Autoři monografie se alespoň částečně snaží vyplnit potřebu analýzy právního vědomí zachycením dosavadních přístupů k problematice právního vědomí a poskytnutím přehledu o vybraných empirických studiích právního vědomí prováděných v zahraničí. K českým realitám se vztahuje zejména empirická sonda mapující vnímání nového občanského zákoníku č. 89/2012 Sb. vybranými sociálními skupinami za použití kvantitativní i kvalitativní metodologie. Snahou autorů monografie je nasměřovat pozornost právnické i ostatní veřejnosti na problematiku právního vědomí společnosti a přispět tak ke zvýšení zájmu o právní vědomí a jeho empirické zachycení.

² Tamtéž.

Pro větší přehlednost je monografie rozdělena do devíti kapitol. V první kapitole „*Teoreticko-empirická východiska zkoumání právního vědomí v mezinárodním kontextu*“ jsou vysvětleny jednotlivé pojmy, teorie a přístupy ke zkoumání této problematiky od tradičních až po ty současné. Zvláštní pozornost vzhledem k dalšímu zaměření publikace je věnována výzkumům právního vědomí v Evropě i USA. Již v této části je uvedena širší dané problematiky od chápání pojmu právního vědomí, přes právní socializaci až k tématům jako je právní kultura a důvěra v právní systém a ukázána nutnost komplexního zkoumání této problematiky, které je v zahraničí věnována podstatně větší pozornost.

Vzhledem k tomu, že až do konce roku 1992 se problematika právního vědomí zkoumala v rámci tehdejšího Československa, je v druhé samostatné části publikace „*Otázky skúmania právneho vedomia na Slovensku po roku 1993*“ přiblížena situace empirického výzkumu právního vědomí na Slovensku po rozpadu československé federace. Text poukazuje na pluralitu přístupů a témat, které byly na Slovensku reflektovány odbornou veřejností. Objevuje se zde problematika právního vědomí v kontextu výzkumu politické transformace, dále pak analýza některých výzkumů právního vědomí se zaměřením na specifické subkultury. Nejde sice o vyčerpávající pohled, avšak právní regulace jde v současnosti natolik do šířky, že specifické problémy právního vědomí se týkají širokého spektra adresátů právních norem a jsou reflektovány odborníky z různých oblastí.

Třetí kapitola „*Právní vědomí a legislativní tvorba práva v České republice: rozdělené či spojené nádoby?*“ vrací téma právního vědomí zpět do České republiky a zamýšlí se nad vztahem právního vědomí a legislativní tvorby práva. V kontextu současného (ne příliš potěšujícího) stavu zákonodárství v ČR je pak předkládána teze, že „nízká“ kvalita zákonodárství a jeho výstupů má nemalý vliv na stávající úroveň poznání práva v české společnosti, její schopnosti mu porozumět a ztotožnit se s ním.

Na třetí kapitolu s tématem o zákonodárném procesu navazuje čtvrtá část „*RLA*“, která představuje mechanismus hodnocení dopadů právní regulace jako nástroje působení zákonodárce na právní vědomí společnosti. Popis

samotného fungování tohoto mechanismu je zasazen do kontextu vývoje ve střední Evropě a dále je pozornost věnována aktuálnímu stavu tohoto mechanismu v České republice.

V páté kapitole „*Prezentace legislativy*“ je pozornost zaměřena na prezentaci soukromoprávní rekodifikace na internetu. Stručně je představena česká praxe v tomto ohledu a dále je dána do souvislostí s postupy jiných států za podobné situace. Vzhledem k vlivu internetové prezentace coby hlavního zdroje informací o rekodifikaci byly tyto informace následně použity i pro formulaci otázek empirického výzkumu zaměřeného na nový občanský zákoník. Tento výzkum je představen v následujících kapitolách.

Obtížnost empirického zachycení právního vědomí je zřejmá z posledních tří kapitol.

Šestá část „*Strategie kvalitativního a kvantitativního výzkumného přístupu a jejich využití při mapování impaktu nového občanského zákoníku na vybrané sociální skupiny*“ teoreticky vymezuje kvantitativní a kvalitativní přístupy a jejich možnosti při šetření impaktu nového občanského zákoníku na vybraných sociálních subkulturách. Kvalitativním přístupem je zmapována základní problematika a nejvíce frekventované oblasti dopadů nového občanského zákoníku v praxi.

Kvalitativní šetření je realizováno prostřednictvím polo-strukturovaných rozhovorů s pracovníky Orgánu sociálně-právní ochrany dětí (OSPD) a vybraných neziskových organizací a je prezentováno v sedmé části „*Závěry a vyhodnocení kvalitativních dat: rozhovory s pracovníky OSPOD a neziskových organizací*“.

V osmé kapitole „*Dotazníkové šetření zaměřené na znalost a postoje jednotlivců k NOZ: charakteristiky pozorovaných skupin respondentů*“ je uveden kvantitativní přístup reprezentovaný dotazníkovým šetřením se zaměřením na znalosti a postoje jednotlivců k NOZ.

Devátá část „*Právní interpretace výsledků empirického šetření*“ shrnuje tvorbu dotazníku a dosažené výsledky.

Autoři publikace „*Právní vědomí v teoreticko-empirickém pohledu*“ propojují obecné výklady s detailnějším pohledem na zákonodárny proces, měřením dopadů regulace, prezentací legislativy i empirickým šetřením informovanosti

o podobě nové (zásadní) úpravy soukromého práva. Této snaze je podřízena i její struktura. Právě právní vědomí totiž předznamenává a následně i ovlivňuje kvalitu pozitivního práva z pohledu jeho efektivity.

Nikoliv nepodstatný impuls k aktualizaci problematiky právního vědomí představuje mechanismus hodnocení dopadů právní regulace (RIA), který se v posledních letech stal frekventovaným tématem i v kontinentálním právním systému, kdy v systému angloamerické právní kultury má již tradici v řádu několika desítek let.

Celkovou snahou autorů je, aby předkládaná práce zprostředkovala východiska a dosavadní informace k dnes mnohdy opomíjené problematice právního vědomí. Právo není jen světem paragrafů, ale je nutné vnímat jeho další stránky a kontexty, které předznamenávají i jeho určité limity. Pokud k tomu publikace přispěje, pak naplní svůj účel.

V Brně, únor 2015

Za autorský kolektiv

Martina Urbanová, Miloš Věčeřa

1 TEORETICKO-EMPIRICKÁ VÝCHODISKA ZKOUMÁNÍ PRÁVNÍHO VĚDOMÍ V MEZINÁRODNÍM KONTEXTU

Úvod

Pojem právního vědomí patří k základním stavebním pojmům, se kterými pracuje právní sociologie od prvních sociologických přístupů k právu Eugena Ehrlicha, který již roku 1913 zdůraznil význam právního vědomí (*Rechtsbewusstsein*). Sociologické přístupy v právu ukázaly, že nelze vystačit s představou, že efektivnost práva je odvislá především od intenzity odstrašující hrozby potenciálního donucení. Významný právní sociolog polského původu Adam Podgórecki v tomto ohledu zdůrazňuje, že právo je především psycho-sociálním jevem, jeho působení se realizuje přes právní vědomí a rozhodovací činnost adresátů práva.³ Právně sociologické studie prováděné od 60. let minulého století potvrzují, že je to právě právní vědomí, které hraje důležitou roli zprostředkujícího činitele mezi objektivním právem a faktickým právním jednáním.

V posledních několika desetiletích se pojem právního vědomí v evropské sociologii práva začal považovat za standardizovanou proměnnou natolik, že se teoreticko-analytické úvahy a výzkumné studie právním vědomím zabývají spíše jen v podobě všeobecných konstatování o jeho důležitosti. V našich středoevropských podmínkách je to zřejmě i důsledek určité ideologizace pojmu právního vědomí socialistickou právní vědou. Pojem právní vědomí však nepřestává mít svou vypovídací hodnotu a schopnost reflektovat právní oblast a stav společnosti jako právního společenství. Na důležitost právního vědomí a jeho formování u žáků základních škol a středoškolských studentů poukázala i analytická práce Michala Urbana.⁴ S jejím autorem se lze shodnout v obecném konstatování, že se právnímu vědomí v právní vědě ve středoevropském právním prostředí věnuje jen velmi málo pozornosti a nachází se na okraji vědeckého zájmu.

³ PODGÓRECKI, A. *Law and Society*. London: Routledge and Kegan Paul. 1974. p. 197 ff.

⁴ URBAN, M. *Efektivní strategie formování právního vědomí středoškolských studentů: Případy z praxe*. Praha: Leges. 2013. 280 s.

1.1 Pojem právní vědomí

Právní vědomí bývá obvykle operacionalisticky charakterizováno jako souhrn představ o právu a názorů na právo. Podle Viktora Knappa⁵ je právní vědomí především vědomím existence práva, aniž by to musela být znalost práva. Tím je dáno i to, že právní vědomí je na platném právu nezávislým systémem názorů. Jde jednak o názory, co je oprávněno a co je neoprávněno (zakázáno), a jednak představuje systém hodnotících soudů vztahujících se na celou právní oblast, tedy nejen platné právo, ale i lidské jednání a sociální vztahy, které navazují na požadavky práva. Právní vědomí představuje projekci právní oblasti, zejména objektivního práva jako systému právních norem, do vědomí sociálních subjektů.

Důležitost právního vědomí je dána tím, že právní vědomí jako psychický projev práva tvoří zprostředkující článek mezi objektivním právem a právním chováním a jednáním. Jeden z přístupů vymezujících právo proto chápe právo jako psychického činitele sociálního života. O rozpracování konceptu práva jako psychického činitele sociálního života se zasloužil zejména uznávaný meziválečný polský právní filosof a sociolog Leon Petrażycki.⁶ Právo podle něho představuje především psychický jev, neboť jediným reálným právem je právo, jež existuje v psychice lidí. Právně relevantní jednání podle svobodné volby toho kterého člověka je ovlivněno jeho zážitky pozitivního práva a intuitivním právem, působícím jako výsledek vnitřního přesvědčení práva, je tvořeno prožitky ovlivňovanými svědomím, hodnotovou orientací, empirickými poznatky i faktickými právními znalostmi individua.⁷ Petrażyckého úvahy obrátily pozornost právní sociologie na význam práva jako psychického jevu, na zkoumání cest a způsobů, jimiž lidé získávají právní informace a osvojují si hodnotové soudy a právní postoje k právu. Myšlenkově tak položily základ analýzy právního vědomí a jeho formování.

⁵ KNAPP, V. *Teorie práva*. Praha: C.H.BECK. 1995. s. 82.

⁶ BRÖSTL, A. *Frontisterion*. Bratislava: Kalligram. 2009. s. 243 ff.

⁷ Viz k tomu výklad BANAKAR, R. Sociological Jurisprudence. In: BANAKAR, R. and M. TRAVERS (eds.). *An Introduction to Law and Social Theory*. Oxford: Hart Publishing. 2002. p. 37 ff.

Právní vědomí bývá v odborných studiích vyjadřováno řadou pojmů, které ale nejsou zcela identické, zdůrazňují určitý aspekt právního vědomí:

- právní vědomí (legal consciousness) – dnes nejčastěji používaný termín v evropské i americké právní sociologii a teorii práva,
- smysl nebo cit pro spravedlnost (sense of justice) – zčásti se s ním setkáme v angloamerické sociologii práva,
- právní citění (legal sentiment) – zdůrazňuje emocionální rozměr právního vědomí,
- morální postoje společenství (the moral attitudes of community) – vystihuje specifčnost právního vědomí určitého společenství,
- intuitivní právo (intuitive law) – zdůrazňuje přirozený, předrozumový obsah právního vědomí,
- KOL - znalost a mínění o právu (knowledge and opinion about law) – jde o zkratku vytvořenou a zavedenou mezinárodní výzkumnou skupinou evropských právních sociologů, kteří touto zkratkou označující výzkumy zaměřené na analýzu právního vědomí.⁸

V právní sociologii a teorii práva se dnes z těchto pojmů užívá nejčastěji univerzální pojem právní vědomí (legal consciousness).

Pro pozitivisticky orientovanou právní vědu nebyla problematika právního vědomí pro postižení práva podstatná a normativistické přístupy k právu tuto problematiku z právní vědy často vylučovaly, neboť ji považovaly za metaprávní problematiku, noeticky do právní nauky nepatřící.⁹ Právně pozitivistická tradice postulovala předpoklad, že v zásadě existuje soulad mezi právními normami a navazujícím právním chováním. Tato představa souladu, označovaná norským sociologem Vilhelmem Aubertem jako „teorie společné odchylky“ (co-variance theory), je v zásadě akceptována mnoha právníky z oblasti právní praxe i některými právními vědci.¹⁰

Takto mechanisticky chápaný soulad mezi požadavky právní normy a faktickým právním jednáním lze sice nalézt u právních norem platících po staletí

⁸ Viz sborník k výsledkům právně sociologických výzkumů právního vědomí PODGÓRECKI, A. (ed.). *Knowledge and Opinion about Law*. London: Martin Robertson. 1973. 138 p.

⁹ Tento názor zastával zejména právní normativismus. WEYR, F. Úvod do studia právního vědomí: normativní teorie. Brno: MU. 1994 (reprint z 1946). s. 30.

¹⁰ Viz KUTCHINSKY, B. The Legal Consciousness: A Survey of Research on Knowledge and Opinion about Law. In: PODGÓRECKI, A. (ed.). *Knowledge and Opinion about Law*. London: Martin Robertson. 1973. p. 102.

(příznačně u obyčejového práva a právních norem upravujících klasické trestné činy). V obecné rovině však lze takový předpoklad souladnosti právních norem a právního jednání bez zprostředkující role právního vědomí stěží přijmout. Navíc v tomto případě nevíme, zda se chování přizpůsobuje normám, anebo normy chování – kodifikují zavedené chování. Tím spíše je třeba takový předpoklad relativizovat v současné pozdně moderní pluralizující se společnosti s multicentrickým právním řádem. Tuto situaci dnes reflektují zejména právně sociologické výzkumy ve Spojených státech.

Rozdílné terminologické označení právního vědomí svědčí i o rozdílnosti možných chápání právního vědomí. V literatuře věnované právnímu vědomí můžeme vydělit dva koncepčně rozdílné přístupy k právnímu vědomí: evropské právně sociologické uvažování o právním vědomí a americké empiricky zaměřené studie navazující na přístupy sociologické jurisprudence.

Holandský právní sociolog Marc Hertogh vidí v tomto rozdílném evropském a americkém přístupu něco více než jen pouhé sémantické rozdílnosti. Jde podle něho o dvě koncepce právního vědomí, stejně jako lze obdobně vnímat i rozdílnost amerického a evropského chápání právního státu.¹¹

1.1.1 Evropský koncept právního vědomí

Evropské chápání právního vědomí, tak jak ho zavedl rakouský právní sociolog Eugen Ehrlich, vychází z faktického jednání právních subjektů, z „živého práva“, které existuje v řadě případů zcela mimo platné právo. Toto evropské chápání právního vědomí lze podle Hertogha vyjádřit otázkou: Co lidé považují za právo? Jaké jsou jejich vlastní představy o právu a právech?¹²

Evropský koncept právního vědomí se promítá do okruhů studované problematiky právního vědomí. Evropské právní vědomí v sobě podle Podgóreckého zahrnuje tři okruhy témat:¹³

- Znalosti právních norem.
- Ohodnocení platných právních norem.
- Představy dobrého nebo žádoucího práva.

¹¹ HERTOIGH, M.A. ‘European’ Conception of Legal Consciousness: Rediscovering Eugen Ehrlich. *Journal of Law and Society*. 2004. vol. 31, no. 4. p. 457.

¹² Tamtéž, p. 457.

¹³ PODGÓRECKI, A. *Law and Society*. London: Routledge. 1974. s. 85.

U postkomunistických zemí je navíc chápání právního vědomí komplikováno ještě ideologickými momenty. K období před rokem 1989 lze poznamenat, jak konstatuje i Viktor Knapp, že marxistická teorie práva byla ve své podstatě sociologicky orientována, zajímala se nejen o právo jako normativní systém, ale v první řadě o jeho společenský původ a působení.¹⁴ Je určitým paradoxem, že přes zdůrazňovaný materialistický pohled na svět a přednost bytí před vědomím věnovala socialistická právní věda otázkám právního vědomí značnou odbornou pozornost.¹⁵ Hlavním účelem tohoto zájmu bylo sledování cíle: soustavně a dlouhodobě působit na socialistické právní vědomí občanů, které má přijmout představu o odumírání práva a státu, kdy lidské jednání bude usměrňováno internalizovanými standardy provázenými společenským tlakem, nikoliv represí. Změna politického systému v roce 1989 proto nutně znamenala i posun k chápání právního vědomí bez ideologických záměrů.

V kontinentálním právu je z hlediska právního vědomí věnována velká pozornost zákonu jako základnímu pramenu práva, principu legality, právního státu a zákazu retroaktivity. Zásada retroaktivity souvisí se znalostí práva jako součástí právního vědomí a se zásadou neznalost zákona neomlouvá. Zákaz retroaktivity má zabránit tomu, aby nastala situace, kdy nové právo, a tedy i nové povinnosti, nabyly účinnosti, aniž se s nimi mohli lidé seznámit. Hans Kelsen však v této souvislosti zdůrazňuje, že ze zásady neznalost zákona neomlouvá (*ignorantia iuris neminem excusat*) nelze odvozovat zákaz retroaktivity, jak se často uvádí, neboť často i neretroaktivní právo není lidem známo.¹⁶ Znalost práva si ale vyžaduje naplnění povinnosti demokratického zákonodárce – zajistit řádnou publikaci právních předpisů.

Lon L. Fuller ve své *Morálce práva* přikládá zveřejňování nebo alespoň přístupňování zákonů zásadní důležitost. Pochybení v tomto směru představuje jeden ze způsobů jak neuspět při tvorbě práva.¹⁷ Zároveň z této zásady vyplývá, že je věcí každého se aktivně zajímat o platné právo, neboť v duchu

¹⁴ KNAPP, V. *Teorie práva*. Praha: C.H.BECK. 1995. s. 4.

¹⁵ Viz např. SLUNEČKOVÁ, J. *Právní vědomí: Vybrané problémy*. Praha: Acta Universitatis Carolinae. Iuridica. 1985. 102 s.; KNAPP, V. *Filosofické problémy socialistického práva*. Praha: Academia. 1967. 287 s.

¹⁶ KELSEN, H. *General Theory of Law and State*. New York: Russel&Russel. 1961. p. 44.

¹⁷ FULLER, L. L. *Morálka práva*. Praha: OIKOYMENH. 1998. s. 37 an.

zásady neznalost zákona neomlouvá, nebude nikdo moci v budoucnu namítat, že mu daná právní povinnost nebyla známa a že si jí tedy nemohl být vědom. Tento fakt se citelně dotýká zejména cizinců, kteří se mohou nevědomky v zahraničí dopustit porušení jim neznámé právní povinnosti. Ostatně ani u toho, kdo má právnícké vzdělání, nelze předpokládat úplnou znalost právního řádu.

Přesto se lidé v zásadě ve většině případů ve svém každodenním životě chovají podle práva.¹⁸ Je tomu tak proto, že mají alespoň určité povědomí práva, a že se podřizují působení jiných neprávních normativních systémů, zejména požadavkům morálních norem a zásad.

1.1.2 Americký přístup k právnímu vědomí

Většina studií americké provenience, které se zaměřují na právní vědomí, naproti tomu navazuje na myšlenky amerického představitele sociologické jurisprudence a zakladatele americké sociologie práva Roscoe Pounda. Vychází z konceptu práva jako sociálního inženýrství, prostředku k udržení společenské rovnováhy. Toto pragmatické chápání právního vědomí lze podle Hertogha vyjádřit otázkou: Jaké mají lidé zkušenosti s platným právem? Jak lidé vnímají (platné) právo?¹⁹

Americké chápání právního vědomí vystihuje vymezení americké právní socioložky a antropoložky Susan S. Silbey. Právní vědomí podle ní představuje koncept, který vyjadřuje analytické chápání a význam práva cirkulujícího v sociálních vztazích. Právní vědomí odkazuje na to, co lidé dělají, stejně jako co říkají o právu. Právo je třeba chápat jako součást recipročního procesu, v němž významy, které jednotlivci udělují jejich světu, se stávají vzorovými, stabilizovanými a objektivizovanými. Tyto významy takto jednou institucionalizované limitují budoucí přidělování významů. Právní vědomí nemá individuální ani ideový charakter. Je typem sociální praxe reflektující a formující sociální struktury.²⁰

¹⁸ KNAPP, V. *Teorie práva*. Praha: C.H.BECK. 1995. s. 23.

¹⁹ HERTOIGH, M.A. 'European' Conception of Legal Consciousness: Rediscovering Eugen Ehrlich. *Journal of Law and Society*. 2004. vol. 31, no. 4. p. 457.

²⁰ SILBEY, S. S. *Legal Consciousness* [online]. New Oxford Companion to Law, 2008 [vid. 2. 7. 2014]. Dostupné z: http://web.mit.edu/ssilbey/www/pdf/Legal_consciousness.pdf.

Americké výzkumy právního vědomí se v duchu uvedeného chápání právního vědomí zaměřují na studium právního vědomí obyčejných občanů, na zkoumání toho, jak přemýšlí o právu a jak jejich chápání právních norem a právních institucí ovlivňuje jejich každodenní život.²¹

Podle americké socioložky Sally Engel Merry právní vědomí je „způsob, jakým lidé vnímají ‚přirozené‘ a normální způsoby, jak zajišťovat záležitosti, habitualizované vzorce mluvení a jednání.“²²

1.1.3 Právní gramotnost

V poslední době se můžeme setkávat také s pojmem právní gramotnost (legal literacy).²³ Původně se tento pojem vztahoval k profesnímu právnímu vzdělávání, které vychovává právníky schopné číst právní texty a psát krátké právní texty, stanoviska a rozhodnutí. Postupně je tento pojem chápán šířeji a vztahován i na studenty různých oborů a stupňů vzdělání seznamované s právem během jejich studia.²⁴ Dále jsou organizovány kurzy právní gramotnosti přispívající k integraci osob do společnosti na základě získání základní orientace v právním systému, seznámení s právy a povinnostmi a možnostmi, kam se obrátit o pomoc. Jde tak o osvojení si určitého stupně právní gramotnosti pro efektivní participaci na dnešní společnosti, byť průměrný občan nemusí dosáhnout přímo profesionální úrovně „myslet a psát jako právník“. Podle Kanadské advokátní komory znamená právní gramotnost „schopnost porozumět slovům použitým v právním kontextu, dovodit z nich (příslušné) závěry a následně užít tyto závěry k určitému jednání.“ Podle Americké advokátní komory pak právní gramotnost představuje

²¹ NIELSEN, L. B. Situating Legal Consciousness: Experiences and Attitudes of Ordinary Citizens about Law and Street Harassment. *Law & Society Review*. 2000. vol. 34, no. 4. p. 1058.

²² MERRY, S. E. *Getting Justice and Getting Even: Legal Consciousness among Working-Class Americans*. Chicago: The University Chicago Press. 1990. p. 5.

²³ Obdobně se setkáváme i s pojmy ekonomická gramotnost, informační gramotnost apod.

²⁴ Těmto snahám se obsáhle věnuje práce Michala Urbana zaměřující se na problematiku pěstování právního vědomí u středoškolských studentů. URBAN, M. *Efektivní strategie formování právního vědomí středoškolských studentů: Případy z praxe*. Praha: Leges. 2013. 280 s. Viz také Friedel, T. Krupová. T. Sociálněvědní gramotnost – role akademika při zvyšování vzdělanosti. *Acta Universitatis Carolinae – Iuridica*. 2014, č. 1, s. 183-189.

schopnost činit kritické soudy k obsahu práva, právnímu procesu a k dostupným právních prostředkům, efektivně užít právního systému a formulovat strategie, jak ho zlepšit.²⁵

Specifickým okruhem právního vědomí je podle některých autorů tzv. lidové právní vědomí (*popular legal consciousness*). Jde o právní vědomí, které v sobě obsahuje přetvořené právní ideje způsobem, který je podstatně odlišný od platného práva a jeho profesionální právní interpretace.²⁶ Patricia Ewick k tomu připomíná, že dle výzkumů se lidové právní vědomí často odvolává na pojmy z oblasti ideologie k vyjádření ideálů, které ospravedlňují jednání, zvláště v případech, kdy jednání zahrnuje použití síly.²⁷

1.2 Složky právního vědomí

Právní vědomí je vyjádřením vztahu subjektu k právu. Této vztahové charakteristice právního vědomí koresponduje vnitřní struktura právního vědomí. Právní vědomí obsahuje vedle sebe složky:

- poznávací (kognitivní),
- hodnotící,
- volní.

Viktor Knapp v tomto směru rozlišuje:²⁸

- právní vědomí *de lege lata* - projevuje se jako znalost práva ve formě představ a informací o konkrétním právním systému a o možných způsobech jednání podle práva,
- právní vědomí *de lege ferenda* - projevuje se ve formě racionálních a emocionálních hodnotících soudů, postojů, pocitů, emocí, nálad, představ a idejí v dimenzích správné - nesprávné právo, spravedlivé - nespravedlivé právo, dobré - zlé právo apod.

²⁵ Viz k tomu ZARISKI, A. *What is Legal Literacy?* [online]. 21 December 2011 [vid. 2. 7. 2014]. Dostupné z: http://www.athabascau.ca/syllabi/lgst/docs/LGST249_sample.pdf.

²⁶ COTTERRELL, R. *Law's Community: Legal Theory in Sociological Perspective*. Oxford: Clarendon Press. 2005. p. 312.

²⁷ EWICK, P. and S. S. SILBEY. Common Knowledge and Ideological Critique. *Law & Society Review*. 1999. vol. 33, no. 4. p. 1026.

²⁸ KNAPP, V. *Teorie práva*. Praha: C.H.BECK. 1995. s. 83.

V rámci právního vědomí tak můžeme podle britského právního sociologa Rogera Cotterella a dalších autorů vydělit dvě základní složky právního vědomí, a to:²⁹

- znalosti práva (knowledge about law) - obsahují prvky poznávací (kognitivní - informace, znalosti),
- mínění o právu (opinion about law) – obsahují jednak prvky hodnotící (emocionální i racionální hodnotící soudy a představy), jednak prvky postojové.

1.2.1 Znalost práva

Znalost práva zahrnuje názory a představy, co je podle práva (co je oprávněno) a co je naopak zakázáno (neoprávněno). Znalost práva přitom může být vztahována k jednotlivci (individuální znalost práva), k sociálnímu útvaru (skupinová znalost práva) nebo k celospolečenské úrovni (společenská znalost práva).

Právní vědomí je především vědomím existence práva, aniž by to nutně musela být již znalost práva. Dánský právní sociolog Berl Kutchinsky v tomto směru účelně rozlišil dvě vrstvy znalosti práva, a to:³⁰

- vědomí (povědomí) práva (law awareness) - vyjadřuje fakt, zda si je právní subjekt vědom či nikoli toho, že určitý druh chování je právně reglementován,
- právní informovanost (law acquaintance) - tj. znalost práva ve vlastním slova smyslu, faktická obeznámenost s právem, míra, ve které právní subjekt právo zná.

Tyto dvě úrovně právní znalosti mohou být na sobě vzájemně nezávislé. Například právní subjekt si je dobře vědom, že určité chování je právem regulováno, ale může mít velmi omezené nebo zcela mylné znalosti o obsahu relevantní právní normy. Na druhé straně může mít jiný právní subjekt podrobné představy jak se chovat v určité situaci, aniž si bude jist, zda je toto chování právem upraveno, resp. jak je právem upraveno.

²⁹ COTTERELL, R. *The Sociology of Law: An Introduction*. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press. 2005. p. 138 ff.

³⁰ Viz KUTCHINSKY, B. The Legal Consciousness: A Survey of Research on Knowledge and Opinion about Law. In: PODGÓRECKI, A. (ed.). *Knowledge and Opinion about Law*. London: Martin Robertson. 1973. p. 101 ff.

Tradiční právní nauka se otázkou znalosti práva v zásadě nezabývala, základní otázkou byla platnost právní normy, nikoli její účinnost (efektivnost). Působit mohou normy pouze ve vnějším světě, který ale není předmětem poznávání normativního, tj. právní vědy. Pro normativní poznávání právní vědy toho, co být má, je lhostejno, zda představa normy v lidském mozku působí nebo nepůsobí jako příčina (motiv) jednání.³¹ Ve vztahu k právní normě ale mohou být účinné pouze představy norem v lidském mozku.

Představy právníků, že po schválení normativního právního aktu zákonodárným sborem a po jeho publikaci dochází automaticky k šíření nezbytné znalosti jeho obsahu ve veřejnosti, empirické výzkumy právního vědomí nepotvrzují. Dřívější právní úprava naopak v právním vědomí ještě dlouho přžívá, jak to ukazují i první zkušenosti se zavedením nového občanského zákoníku č. 89/2012 Sb. s účinností od 1. 1. 2014.

Výsledky reprezentativních výzkumů společenské znalosti práva opakovaně ukazují na poměrně nízkou úroveň této znalosti. Z řady výzkumů lze s určitým omezením zobecnit:

- dobrá znalost práva – asi čtvrtina populace,
- průměrná znalost práva – cca 50-60 % populace,
- nedostatečná znalost práva – 15-20 % populace.

Je ale obtížné objektivizovaně stanovit hranice těchto jednotlivých úrovní znalosti práva a míru konkrétnosti požadovaných odpovědí. I lidé s dobrou znalostí práva právo znají v podobě spíše obecných soudů a zásad.

Při podrobnější interpretaci výsledků sociologických výzkumů společenské znalosti práva nalezneme značnou diferenciaci úrovně znalosti práva, a to zejména podle řady biosociálních a ekonomickosociálních charakteristik adresátů práva. Berl Kutchinsky se zabýval vahou těchto jednotlivých charakteristik z hlediska znalosti práva a zdůraznil zejména význam vzdělání, pohlaví, věku, politické příslušnosti, náboženského vyznání, příslušnosti k určitým sociálním skupinám a některé další sociální proměnné.³²

³¹ WEYR, F. *Teorie práva*. Brno-Praha: Orbis. 1936. s. 40. 388 s.

³² Srov. např. KUTCHINSKY, B. The Legal Consciousness: A Survey of Research on Knowledge and Opinion about Law. In: PODGÓRECKI, A. (ed.). *Knowledge and Opinion about Law*. London: Martin Robertson. 1973. p. 121-127.

Celkově lze zobecnit, že znalost práva má instrumentální charakter: dovo-luje vykonávat činnosti v nových podmínkách a lepší přizpůsobení se komplikovaným sociálním strukturám a byrokratizaci sociálního života. Se složitostí sociálních činností a způsobu života se tak stává nezbytností osvojit si určitou znalost práva. Znalost práva je obecně vyšší:³³

- u mužů než u žen,
- u lidí v produktivním věku než u důchodců a mladých,
- u lidí zabývajících se duševní prací než u dělníků a u dělníků je vyšší než u zemědělců,
- je vyšší s rostoucím vzděláním,
- roste se společensko-politickou angažovaností,
- roste s velikostí místa bydliště.

Příčinou poměrně nízké znalosti práva je nepochybně fakt, že neustále narůstá počet právních předpisů a jejich častých změn. Francouzský právní sociolog Jean Carbonnier v této souvislosti trefně poznamenal, že *„je ale zřejmým nepochopením reálného stavu požadovat po člověku, že by měl intuitivně (tedy aniž by to fakticky nastudoval) znát to, co se studuje 5 let na univerzitě a osvojuje 10 let v praxi a ještě to někdy nestačí... Mluvit o 'neznalosti práva' má smysl tam, kde je právo ztělesněno zvykovým právem, méně ale již, když jde o právo pocházející ze současných zdrojů“*.³⁴

Někteří autoři zdůrazňují, že otázka znalosti práva se dotýká i otázky moci, neboť neznalost práva činí jedince závislým na státních úřednících, a to pokud jde o zprostředkování znalosti práva nebo pomoc při zásahu do jeho práv jiným právním subjektem. Diferenciace znalosti práva ve společnosti představuje tak i určitý aspekt mocenské diferenciace ve společnosti a tuto diferenciaci dále prohlubuje. Určité sociální skupiny tak mohou tohoto stavu zneužívat ve svůj prospěch a účelově znalost práva ve společnosti blokovat, což lze často vztáhnout i na právníky.

³³ Viz k tomu VEČEŘA, M. a M. URBANOVÁ. *Sociologie práva*. Plzeň: Aleš Čeněk. 2011. s. 226 an.

³⁴ Cit. podle COTTERRELL, R. *The Sociology of Law: An Introduction*. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press. 2005. p. 140.

1.2.2 Mínění o právu

Jde o další složku právního vědomí představující hodnotící soudy, v nichž se promítají zejména hodnoty, zájmy a potřeby jedince a jím sledované účely. Mínění o právu tak vyjadřuje racionálně, emocionálně i intuitivně hodnotící přístupy k právní oblasti, které můžeme dále rozdělit na:

hodnotící pohled na právo - hodnotící představy a soudy o právu,

postoje k právu - jako dlouhodobě zakotvené hodnotící přístupy k právu, jejichž verbalizovanou podobou jsou mínění (názory) a reálným důsledkem určitá právní jednání.

1.2.2.1 Hodnotící pohled na právo

Zahrnuje hodnocení platného práva z hlediska jeho správnosti, spravedlnosti a morálních požadavků. Systém hodnotících soudů se vztahuje nejen na platné právo, ale na celou oblast práva. Hodnotící pohled na oblast práva se zaměřuje zejména na tyto objekty hodnocení:

- Pozitivní (platné) právo - za předpokladu, že ho právní subjekt zná.
- Právní jednání právních subjektů - dodržování, obcházení, ignorování a porušování práva, ať už jde o konkrétní právní jednání určitého právního subjektu (odsouzení spáchaného trestného činu), o jednání potencionální či o zobecněné způsoby určitého právního jednání (např. negativní hodnocení obecného překračování maximální dovolené rychlosti na dálnici).
- Právní vztahy – kvalita právních vztahů v určité oblasti práva (nefunkční dodavatelsko-odběratelské vztahy apod.).
- Činnost právních institucí - jde zejména o hodnocení způsobu, kvality a efektivnosti práce institucí, které se zabývají legislativní a aplikační činností v právní oblasti.
- Představy o žádoucí právní úpravě - jde o představy de lege ferenda o vhodné optimální podobě právní úpravy určité oblasti sociálního života, zejména z hlediska principu spravedlnosti, účelnosti, efektivnosti, utility, sociální solidarity apod.
- Představy o protiprávnosti a míře postihu určitého jednání. Jde zde o otázky, zda určité sociální jednání by (ne)mělo být právem regulováno a zda sankce za porušení právního příkazu (zákazu) jsou přiměřené.

V hodnotících soudech o právu se promítá často i emoční, případně i intuitivní složka v podobě citového prožívání určitých právních situací, (proti) právního jednání, právního rozhodování apod. V tomto smyslu se často užívá i termínu právní citění, zdůrazňující emocionální hodnotící soudy. Podgórecki v této souvislosti zdůrazňuje: „*Platné právo, které se neshoduje s právním citěním společnosti, nejenže není účinně realizováno, ale v některých případech může též vést k degeneraci nebo zániku tohoto citění.*“⁶⁵ K tomu někteří právní sociologové dovozují, že pokud právní citění, resp. právní vědomí, není podpíráno platným právem, hrozí mu postupné vyhasínání. Můžeme ale i opačně předpokládat, že slábnoucí právní citění může vést k obsoletnosti určité právní úpravy.

Subjektem hodnotících soudů jsou jednotlivci, ale i širší společenství, které působí jako veřejné mínění oceňující nebo odsuzující určité jednání. Podgórecki tuto roli veřejného mínění charakterizoval konstatováním: „*Čím silnější je tlak veřejného mínění, tím menší je potřeba sankcí pozitivního práva a naopak: čím slabší je tlak veřejného mínění, tím větší je potřeba právních sankcí.*“⁶⁶

Na celospolečenské úrovni se situačně tematicky aktualizuje veřejné mínění o právu, které vyjadřuje názory, představy a požadavky významné části společnosti (komunity, společenství apod.) ve vztahu k různým, pro daný sociální útvar důležitým otázkám sociálního života vztahujícím se k právní oblasti. Oproti hodnotícímu pohledu na právo spojujeme veřejné mínění o právu s vyvíjením tlaku veřejnosti na podporu a prosazení určitých zájmů, představ a ideálů. Názorným příkladem může být odsouzení praktik podvodných prodejců předražených výrobků (tzv. „šmejdů“) na předváděcích akcích pro důchodce. Iniciace veřejného mínění a hromadných sdělovacích prostředků, posílená filmem režisérky Silvie Dymákové „Šmejdi“ natočeným skrytou kamerou na předváděcích akcích a uvedeným do kin v dubnu 2013, vedla k urychlené novelizaci zákona č. 634/1992 Sb., o ochraně spotřebitele, ve znění pozdějších předpisů, zákonem č. 476/2013 Sb. ze dne 18. prosince 2013 s účinností 15 dnů po vyhlášení novely. Novela uložila pořadatelům předváděcích akcí řadu povinností souvisejících s konáním těchto akcí, zejména povinnost oznámit České obchodní inspekci stanovené

⁶⁵ PODGÓRECKI, A. *Sociologie práva*. Praha: Svoboda. 1966, s. 65.

⁶⁶ Tamtéž, s. 23.

údaje o konání každé takové prodejní akce 10 pracovních dnů dopředu. Neoznámení konání akce nebo nepravdivost či neúplnost podaného oznámení zákon kvalifikuje jako správní delikt se sankční pokutou až pět milionů korun.

1.2.2.2 *Postoje ke právu*

Hodnotící pohled na právo zahrnuje nejen určité hodnotové soudy o právu. Vedle těchto často situačních a měnících se hodnocení jsou součástí mínění o právu i postoje k právu.

Hodnotám a postojům obecně náleží významné místo v lidské (právní) motivaci, kdy vedle potřeb a zájmů patří hodnoty a postoje k základním vnitřním motivům lidského jednání. Postoje a hodnoty na sebe v motivaci velmi těsně navazují, je však třeba mezi nimi rozlišovat. Hodnota představuje především subjekto-objektový hodnotový vztah vyjadřující význam a smysl hodnoceného objektu. Postoj je naproti tomu spojován zejména s motivací subjektu k jednání a váže se i na potřeby a zájmy. Postoj je výsledkem psychické organizace předchozí zkušenosti, s níž jedinec přistupuje ke každé následující obdobné situaci, kdy hodnota je tím, co je schopno stát se obsahem postoje, co je v postoji vyjadřováno. Postoj je v tomto smyslu výsledkem procesu hodnocení. Současně však postoj hodnotu spoluvytváří. Oproti hodnotovým soudům, které mohou aktuálně reagovat na získanou zkušenost a míru uspokojování potřeb, jsou postoje relativně stabilní, hlouběji osobnostně ukotvené a navázané na základní hodnotové orientace (hodnotový systém) jedince.

Postoje, stejně jako hodnoty, nejsou člověku vrozeny. Odrážejí sice jeho osobnostní vlastnosti, ale jedinec si je vytváří na základě sociální zkušenosti. Jedinec si své postoje formuje podle toho, jak sociální vlivy, jimž je vystaven, uspokojují jeho potřeby, jak odpovídají jeho vytvořenému hodnotovému systému i jeho osobnostním vlastnostem. Postoje jako výraz procesu sociálního učení člověk přejímá i od ostatních lidí a sociálních skupin a je vystaven sociálnímu tlaku k jejich zaujímání.

Postoje představují dlouhodoběji zakotvené tendence reagovat poměrně stálým a charakteristickým způsobem na určité sociální situace, objekty, názory a podněty. Představují tak určité predispozice jedince ovlivňující jeho

vnímání, cítění, myšlení a jednání a usměrňující tak orientaci člověka v situacích, do nichž se každodenně dostává (např. postoj k hudbě, mocenským orgánům, k práci nebo k právu).

Význam postojů pro jedince spočívá zejména v tom, že usnadňují orientaci v sociální realitě. Člověk tak nemusí vždy znovu a znovu řešit otázku, jak rozumět situaci a jaký zvolit způsob jednání (např. postoj k politickým stranám, k trestu smrti, hranici trestní odpovědnosti), a postoje tedy znamenají úsporu času a energie. Na druhé straně však mohou postoje vést k přílišné stereotypnosti, šablonovitosti jednání v důsledku konzervativnosti a neměnnosti postojů a vést až k nereálnému posuzování situace.

Ve vztahu k právu (právní oblasti) se postoje k právu formují za předpokladu, že jedinec má určité znalosti, zkušenosti a představy o právu. Postoj k právu lze pak vymežit jako sociálně naučenou, dlouhodobou tendenci právního subjektu reagovat určitým relativně ustáleným způsobem na právní podněty, zejména na požadavky právní normy a na vytvořenou právní situaci.

Postoje (i postoje k právu) lze empiricky zjišťovat a měřit, k čemuž se využívají v rámci kvantitativních technik postojové škály. Rozložení postojů odpovídá Gaussově křivce s předpokládanou nejčtetnější hodnotou přibližně v polovině kladné postojové škály, přičemž extrémní postoje do plusu a minusu se nacházejí na obou koncích postojové škály a jsou co do četnosti výskytu méně početné.

Pro měření postojů k právu lze škálu postojů k právu rozdělit celkem na devět stupňů:³⁷

1. právní étos,
2. legalismus,
3. právní konformismus,
4. právní pragmatismus,
5. oportunismus,
6. deliktní utilitarismus,
7. právní nonkonformismus,
8. právní deviace,
9. právní anarchismus.

³⁷ Podrobný výklad k jednotlivým stupňům škály postojů k právu viz VEČEŘA, M. a M. URBANOVÁ. *Sociologie práva*. Plzeň: Aleš Čeněk. 2011. s. 235 an.

První čtyři právní postoje (1. - 4. položka) vyjadřují akceptaci platného práva a tendenci k plnění právních povinností a využívání subjektivních práv. Střed postojové škály (5. položka) představuje neutrální, indiferentní postoj. Poslední čtyři postoje k právu představují negativní postoje (6. - 9. položka), tj. vyjadřují nepřijímání právních norem nebo jejich přímé odmítnutí a tendenci k nesplnění uložených právních povinností.

1.3 Výzkumy právního vědomí

Empirické výzkumy zaměřené na právní vědomí patří k nejčastěji prováděným výzkumům v rámci právně sociologických výzkumů. Jejich relativně dlouhá tradice se postupně utvářela v některých zemích kontinentální Evropy, zvláště v Polsku a ve Skandinávii. V anglosaských zemích se tyto výzkumy realizovaly až od 70. let minulého století a zaměřovaly se zejména na některé psychologické aspekty právního vědomí.

Roman Tomasic se ztotožňuje s pěti oblastmi výzkumů právního vědomí, tak jak je formuloval velký evropský iniciátor výzkumů právního vědomí Adam Podgórecki:³⁸

- Analýza vztahu mezi intuitivním právem a platným právem.
- Studium obecných vztahů mezi právem a morálkou.
- Studium efektivity působení práva.
- Určování patologických jevů v právu.
- Studium postojů k právu ve vztahu k faktickému chování regulovanému právem.

Podle významného britského právního sociologa Rogera Cotterrella stojí v pozadí výzkumů právního vědomí i moment legitimacy práva. Právo je nálepka vztahující se k určitému aspektu společnosti, k určité oblasti sociální interakce. Porozumět právu znamená porozumět procesu interakce související s ideou práva. Tento proces interakce má svou podobu a vyjádření v právním vědomí běžných občanů. Právně sociologické studie se proto pokoušejí analyzovat komplikované mnohodimenzionální a často kontradiktorní nebo dvojznačné charakteristiky právního vědomí a zkušenosti

³⁸ TOMASIC, R. *The Sociology of Law*. London: Sage Publications. 1985. p. 117.

běžných občanů. Cotterrell proto v tomto směru rozšiřuje oblast výzkumů právního vědomí navíc ještě o tyto další okruhy:³⁹

- sledování nastavení sociální interakce ze strany soudů, advokátních kancelářů, sociálních agentur a místních komunit,
- rozhovory k odhalení subjektivních zkušeností jedinců se soudy, jak smýšlí o soudech a jaké používají způsoby k prosazení svých práv,
- jak lidé předpokládají, že vyřeší své nesnáze a spory v jejich sociálním prostředí,
- podobu ujednání vytvořených, formulovaných nebo přeformulovaných v jejich kontaktu s advokáty, soudními úředníky a státními úřady.

Uvedená zaměření výzkumů právního vědomí představují podle Cotterrella důležitý přínos k empirickému studiu práva a společnosti.

1.3.1 Rozmach evropských výzkumů právního vědomí od 60. let 20. století

K velkému rozmachu výzkumů právního vědomí dochází v 60. a 70. letech minulého století, což bylo obecně období velkého rozvoje sociologie a sociologických výzkumů v Evropě. Velkým organizátorem a propagátorem právně sociologických výzkumů byl právní sociolog polského původu Adam Podgórecki. Sborník redigovaný Adamem Podgóreckým *Knowledge and Opinion about Law*⁴⁰ poskytuje přehlednou informaci o právně sociologických výzkumech z oblasti právního vědomí realizovaných na přelomu 60. a 70. let minulého století.

K významným právně sociologickým výzkumům v tomto období patřil reprezentativní výzkum akceptace právních norem provedený komparativní metodou v Nizozemí a Belgii.⁴¹ Výzkum ukázal, že se míra akceptace u jednotlivých oblastí právních norem velmi liší. Pouze právní normy vztahující se k zanedbání důležitých povinností byly univerzálně akceptovány. Právní normy dotýkající se morálních soudů, ačkoliv vycházely z tradice, se netěšily

³⁹ COTTERRELL, R. *The Sociology of Law: An Introduction*. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press. 2005. p. 146-148.

⁴⁰ PODGÓRECKI, A. (ed.). *Knowledge and Opinion about Law*. London: Martin Robertson. 1973. 138 p.

⁴¹ Viz HOUTTE, J. and P. VINKE. Attitudes Governing the Acceptance of Legislation among Various Social Groups. In: PODGÓRECKI, A. (ed.). *Knowledge and Opinion about Law*. London: Martin. Robertson. 1973. p. 13.

obecnému sociálnímu přijetí. Dalo by se dokonce říci, že velká část populace se na případy porušení těchto právních norem „bez obětí“ dívá tak, že jen zčásti by tyto měly být záležitostí, kterou by se měly zabývat státní orgány. Lze v tom spatřovat projev kulturního posunu ve směru větší svobody, anebo důsledek pluralističtější kultury? Využití faktorové analýzy při interpretaci výsledků výzkumu ukázalo, že zejména daňové právní normy představují specifickou kategorii právních norem, u níž je velká rozdílnost názorů, pokud jde o (ne)souhlas s postihy uloženými v jednotlivých případech porušení daňových povinností.

Ze série studií k právnímu vědomí dovedli britští výzkumníci Walker a Argyle, že vliv téže sociální vrstvy (peer influence) je pro právní jednání více důležitý než samotná znalost práva. Výzkumníci se v daných studiích zaměřili na otestování předem daného tvrzení označovaného jako tzv. deklarované tvrzení, jež často užívají lidé, kteří vystupují proti liberalizaci práva a argumentují, že právní zákaz působí odstrašujícím způsobem a jeho zrušení by vedlo k dojmům, že takové chování už není společností považováno za morálně špatné.⁴² Výzkumníci předložili vzorku 308 mladých mužů a žen řadu způsobů jednání s tím, aby je ohodnotili na šestibodové škále od velmi špatného po velmi správné jednání. Byly vybrány způsoby chování, u nichž si jen málo respondentů bylo jisto správnou odpovědí: např. jednání jako provedení potratu z různých důvodů, nezáměrné upuštění odpadků na veřejnosti, veřejné opilství, obscenní řeči na veřejnosti apod. Polovině osob přitom bylo předem řečeno, že jde o jednání představující kriminální jednání a druhé polovině, že jde o jednání, které není právem zakázané. V hodnocení uvedených jednání na uvedené škále nebyl mezi osobami, jimž bylo řečeno, že jde o kriminální jednání, a osobami s informací, že jde o právem nezakázané jednání, statisticky významný rozdíl.⁴³

Řada výzkumů se v šedesátých a sedmdesátých letech zaměřila na faktory, které ovlivňují úroveň znalosti práva v populaci. Ověření těchto faktorů nutně vyžaduje mnoho zobecnění z dílčích výzkumů a větší dokumentaci.

⁴² WALKER, N. and M. ARGYLE. Does the Law Affect Moral Judgement. *The British Journal of Criminology*. 1964. vol. 4, no. 4. p. 570.

⁴³ Tamtéž, p. 575 ff.

Dánský právní sociolog Berl Kutchinsky vypočítává z řady studií faktory, které se ukázaly jako významné.⁴⁴ Patří sem především faktor pohlaví, věku, sociálního statusu, faktor urbanizace, manželský stav a další.

Badatelský étos uvedených výzkumníků šedesátých a sedmdesátých let analyzujících právní vědomí je vedl k přesvědčení, že se podaří identifikovat právní vědomí běžného člověka (common man). Největší očekávání spojená s těmito výzkumy právního vědomí spočívala ve snaze nalézt způsob využití těchto výzkumných technik k predikci kriminálního chování. Tato očekávání se ale nepodařilo naplnit.⁴⁵ Neukázal se ani jednoznačný vztah mezi znalostí práva a postoji k právu na jedné straně a dodržením práva na straně druhé. Nicméně Kutchinsky vyjádřil přesvědčení, že další studie posunou poznání fungování právního vědomí na další, vyšší úroveň a Podgórecki vyjádřil přesvědčení, že výzkumy KOL umožní teoretická zobecnění, která usnadní vytváření „optimálních racionálních legislativních programů“.⁴⁶

Přes kladná hodnocení přínosů výzkumů KOL se vyskytují i některé kritické názory. Britští právní teoretici Zenon Bankowski a Geoff Mungham poukázali na to, že studie KOL se zaměřují na obsah a ne na formu práva, přičemž ze studií vztahujících se k dílčím zákonům činí závěry pro právo jako celek. Výzkumy KOL jsou tak podle jejich názoru snahou legitimizovat působení práva ve společnosti, kdy širší strukturální problémy ve společnosti převádí na užší a snadněji zvládnutelné problémy komunikace. Poukazují tak na populistický základ výzkumů KOL.⁴⁷

Metodologicky zajímavou studií z posledních let je výzkum rozděleného právního vědomí ve východní a západní části Spolkové republiky Německo po jejich historickém spojení v roce 1989. Německá socioložka Elisabeth Noelle-Neumann na základě tohoto výzkumu provedeného v 90. letech minulého století konstatovala, že 68 % všech Němců se ztotožňuje s názorem, že v jejich zemi neexistuje shoda o tom, co stanoví právo a spravedlnost.

⁴⁴ Viz KUTCHINSKY, B. The Legal Consciousness: A Survey of Research on Knowledge and Opinion about Law. In: PODGÓRECKI, A. (ed.). *Knowledge and Opinion about Law*. London: Martin Robertson. 1973. p. 121 ff.

⁴⁵ Tamtéž, p. 133.

⁴⁶ PODGÓRECKI, A. Public Opinion on Law. In: PODGÓRECKI, A. (ed.). *Knowledge and Opinion about Law*. London: Martin Robertson. 1973. p. 66 ff.

⁴⁷ Srov. k tomu TOMASIC, R. *The Sociology of Law*. London: Sage Publications. 1985. s. 118.

Projevilo se to výrazně např. u položené otázky, co respondentům přijde jako první na mysl, když pomyslí na lidská práva. Lidé na Západě uvedli svobodu projevu (32 %), rovnost (18 %) a právo na život (15 %) jako ta nejdůležitější lidská práva. Naproti tomu lidé na Východě preferovali právo na práci (35 %), svobodu slova (19 %) a právo na řádné bydlení (17 %).⁴⁸

Britský právní sociolog Dave Cowan se v inspiraci metodologickými přístupy amerických výzkumů právního vědomí zaměřil na výzkum bezdomovců žádajících o sociální dávky stanovené právními předpisy. Zaměřil se na subjektivní zkušenosti bezdomovců se získáním sociálních dávek, a jak vnímají postup při vyřizování jejich žádostí o ubytování. Získané poznatky umožnily Cowanovi reagovat na kritiku uváděnou správními úředníky ve vztahu k bezdomovcům. Celkově Cowan spatřuje přínos uvedeného výzkumu právního vědomí v tom, že zprostředkoval kontakt mezi Poundovým „právem v knihách“ (*law in books*) a „právem v činnosti“ (*law in action*).⁴⁹

I když se zdá, že výzkumy právního vědomí nepřinášejí očekávané efekty, např. pokud jde o možnost předvídaní kriminálního jednání, jsou jejich výsledky přínosné z hlediska možnosti celospolečenského působení na obsahovou stránku právního vědomí, tj. na přetváření právního vědomí a dosahování větší obecné akceptace práva ve společnosti. K tomu by měla přispět i legislativní činnost.

V posledních několika desetiletích poklesl v evropských zemích počet prováděných výzkumů právního vědomí. V současnosti jsme nicméně svědky narůstajícího zájmu o otázky právního vědomí, k čemuž přispívá postmoderní společenská situace. Podněty nevycházejí jen z akademických kruhů, ale i ze společenských a politických diskusí, často v souvislosti s ideou právního státu.⁵⁰ Odborné studie jsou však orientovány spíše do oblasti právně filosofických, právně sociologických a právně politických úvah než na provádění empirických výzkumů.

⁴⁸ Cit. podle HERTOIGH, M.A. 'European' Conception of Legal Consciousness: Rediscovering Eugen Ehrlich. *Journal of Law and Society*. 2004. vol. 31, no. 4. p. 458.

⁴⁹ COWAN, D. Legal Consciousness: Some Observations. *The Modern Law Review*. 2004. vol. 67, no. 6. p. 958.

⁵⁰ HERTOIGH, M.A. 'European' Conception of Legal Consciousness: Rediscovering Eugen Ehrlich. *Journal of Law and Society*. 2004. vol. 31, no. 4. p. 458.

1.3.2 Americké výzkumy právního vědomí

Oproti evropské sociologii práva, která se v posledním období zaměřila zejména na otázky evropeizace a globalizace práva, vzrůstá ve Spojených státech počet provedených empirických studií právního vědomí. Metodologické přístupy k sociologickoprávní problematice jsou ovlivněny zejména interpretativními přístupy v sociálních vědách. Prováděné výzkumy se tak zaměřují na působení práva v každodenním životě jedinců, jejich zkušenosti s právem, na jejich rozhodnutí týkající se právních otázek, dodržování práva (legal compliance) apod. Studium právního vědomí se spíše než na studium práva jako takového a jeho působení na společnost zaměřuje na společnost a fungování jednotlivce v ní. Výzkumy se snaží zachytit a pochopit rutinní zkušenosti lidí s právem a jejich vnímání práva v každodenním životě.⁵¹

Ze současných amerických studií právního vědomí lze uvést tři reprezentativní empirické práce, které mohou být i určitým vzorem pro další výzkumy právního vědomí v Evropě.

Americká profesorka práv a sociologie Sally Engle Merry v práci „*Stále ještě dosahování spravedlnosti: Právní vědomí mezi příslušníky americké dělnické třídy*“ zachycuje výsledky provedeného výzkumu zaměřeného na analýzu sporů a mediací mezi americkými příslušníky dělnické třídy dvou amerických měst. Merry analyzuje způsoby, kterými lidé řeší své osobní problémy u soudu, jak rozumějí právu a jak soudy řeší jejich problémy. Podle výsledků studie měli respondenti na počátku svých sporů pocit, že jejich problémy týkající se jejich rodin, sousedů a přátel, by měly být řešeny soudy. Soudci a soudní úředníci ale považovali naopak jejich problémy za případy, které k soudu nepatří, nejsou fakticky právními případy, ale jen právním „odpadem“. Dané kauzy považovali za komplikované, nepříjemné a často frivolní. Z výzkumu vyplynulo, že se soudy snaží tyto případy „vyřešit“ jejich delegováním jiné instituci, přičemž se o těchto případech vyjadřují v pojmech morálních nebo terapeutických, zatímco žalobci prosazují jejich právní povahu.⁵²

⁵¹ Viz k tomu podrobně COWAN, D. Legal Consciousness: Some Observations. *The Modern Law Review*. 2004. vol. 67, no. 6. p. 928-958.

⁵² MERRY, S. E. *Getting Justice and Getting Even: Legal Consciousness among Working-Class Americans*. Chicago: The University Chicago Press. 1990. 227 p.

Americké socioložky Patricia Ewick a Susan S. Silbey se v práci *Společné místo práva: Příběhy každodenního života*⁵³ pokusily, na základě 430 hloubkových rozhovorů, vystihnout právní vědomí obyvatel New Jersey. Pokládaly jim obecné otázky vztahující se k jejich životu a problémům, se kterými se setkávají ve školách, pracovištích a společenstvích, a respondentům umožnily vyjádřit se, zda a jak smýšlí o roli práva v uvedených oblastech života. Ewick a Silbey identifikovaly u respondentů tři vyhraňující typy právního vědomí. Jejich právní vědomí je svou povahou:

- před právem – jsou přesvědčeni o své „majestátnosti“ a o své legitimitě,
- s právem – využívají práva jako prostředku a obecně berou právo jako hru,
- proti právu – staví se cynicky k legitimitě práva a nemají důvěru v jeho efektivní uplatnění.

Americká profesorka práva a sociologie Laura Beth Nielsen ve své práci *Situování právního vědomí: Zkušenosti a postoje obyčejných lidí k právu a uličnímu obtěžování*⁵⁴ zkoumala právní vědomí obyčejných občanů ve vztahu k urážlivým řečem na veřejnosti. V práci popisuje svá pozorování z veřejných prostor v rámci třech společenství v Kalifornii a provedené hloubkové rozhovory s lidmi z těchto společenství. Výzkumem chtěla zjistit napříč rasami a pohlavími rozdíl v postojích těchto lidí k urážkám proneseným na veřejnosti, a zda by se jimi měl podle jejich názoru zabývat zákon. Respondenti se obecně stavěli proti právní regulaci těchto slovních urážek pronesených na veřejnosti a pro svá stanoviska uváděli rozdílné argumenty. Nielsen dospívá v práci k závěru, že právní vědomí obyčejných občanů není jednotné. Je třeba ho situovat ve vztahu k jednotlivým oblastem práva a hledisku etnicity a pohlaví (gender).

53 EWICK, P. and S. S. SILBEY. *The Common Place of Law: Stories from Everyday Life*. Chicago: University of Chicago Press. 1998. 318 p.

54 NIELSEN, L. B. Situating Legal Consciousness: Experiences and Attitudes of Ordinary Citizens about Law and Street Harassment. *Law & Society Review*. 2000. vol. 34, no. 4. p. 1055-1090.

1.4 Právní socializace

*Člověk je živočich zavěšený v síti významů, kterou si sám upletl.*⁵⁵

Max Weber

Právní socializace je prostředkem působení na každodenní život společnosti, pěstování ukotveného hodnotového právního vědomí a působení na hodnotový rozměr rozlišování správného a nesprávného, dovoleného a nedovoleného od raného dětství. Právní vědomí se ustaluje v procesu právní socializace, jehož základem je vytváření představy řádu a spravedlnosti. Friedrich Hayek ve své teorii spontánního řádu přikládá právě právu a spravedlnosti klíčovou roli pro jejich podíl na konstruování sociální reality jedince.⁵⁶

Spravedlnost a právo představují určité metainstituce sloužící k řešení problémů sociálního života tím, že zprostředkovávají nástroje, které umožňují se orientovat ve vnějším světě a napomáhají ke snižování orientační nejistoty. Výstižně to vyjádřil německý právník a sociolog Niklas Luhmann.⁵⁷ Právo podle něho sehraává významnou roli při redukování složitosti voleb jednání tím, že představuje pomocný mechanismus selekce možných variant výběru a poskytuje kompenzaci možných zklamání. Právo je tak zárukou určité společenské stability. Spravedlnost jako určitý řád, řád věcí a vztahů, je již pro dítě základem vnímání organizace sociálního života.

Právní socializaci je třeba spojovat s formováním pocitu jedince „být v právu“. Tento pocit sám je transcendentní a rodí se z konfliktu nároků provázejících soužití s druhými a argumentovaným uplatňováním pravidel hry při rozsouzení sporu. Od dětských let tak jedinec uplatňuje svou osobu: 1) vznášením svých nároků vůči druhým, 2) vzdorováním požadavkům druhých vůči sobě odůvodněných tím, že je to závazek nebo povinnost, 3) posuzováním neoprávněných nepřijemností jemu způsobovaných druhými. Pocit být v právu je tak formou argumentace dovolávající se spravedlnosti a je i formou nalézání vlastní autonomie a vztahu ke světu.⁵⁸

⁵⁵ Man is an animal suspended in webs of significance he himself has spun.

⁵⁶ HAYEK, F. A. *Právo, zákonodárství a svoboda: Pravidla a řád*. Praha: Academia. 1991. s. 47 an.

⁵⁷ LUHMANN, N. *A Sociological Theory of Law*. London: Routledge and Kegan Paul. 1985. p. 78 an.

⁵⁸ KABELE, J. *Přerody: principy sociálního konstruování*. Praha: Karolinum. 1998. s. 253 an.

Právní socializaci je třeba vnímat jako funkcionální nezbytnost pro existenci práva jako oblasti sociálního života. Smyslem právní socializace je reprodukovat zejména znalost právních norem a způsobů jednání v právních vztazích a právních situacích, schémata právní motivace a hodnoty a postoje ve vztahu k právu.

1.4.1 Kohlbergova stádia právní socializace

Významný vklad pro analýzu právní socializace znamenal kognitivně vývojový přístup amerického sociálního psychologa Lawrence Kohlberga, který zdůraznil úzkou provázanost kognitivního, morálního a právního vývoje jedince. Kohlberg tak promítl stádia morálního vývoje do formování vztahu jedince k právním normám a dovedil jednotlivá vývojová stádia právní socializace, jež jsou těsně navázána i na dozrávání kognitivních schopností a rozvoje sociální zkušenosti jedince.⁵⁹ Kohlbergova stádia morálního a právního vývoje se stala součástí vědeckého diskursu řady vědních oborů: právní sociologie, sociální psychologie, psychologie a dalších.⁶⁰

Kohlberg formuloval tři základní úrovně právní socializace, která se dále dělí vždy na dva dílčí kvalitativní stupně:⁶¹

I. Předkonvenční úroveň - jedinec nezakládá své chování na právních a morálních normách a na ohledu k jiným osobám, nevnímá normy jako sociální konvence.

1. stupeň (1. stádium): jedinec je veden pouze snahou, aby se vyhnul potrestání nebo aby získal odměnu.

2. stupeň (2. stádium): instrumentálně-relativistická orientace, jedinec jedná účelově k uspokojení zejména vlastních potřeb, mezilidské vztahy vnímá jako vztahy tržní; zásady slušnosti, vzájemnosti a spravedlnosti jsou sice přítomny, jsou však stále interpretovány hmotně a účelově.

II. Konvenční úroveň - jedinec zakládá své chování na dodržování konvenčního řádu a toho, co očekávají druzí.

⁵⁹ HEIDBRINK, H. *Psychologie morálního vývoje*. Praha: Portál. 1997. s. 70 an.

⁶⁰ COTTERRELL, R. *The Sociology of Law. An Introduction*. London: Butterworths. 1992. s. 141-142.

⁶¹ KOHLBERG, L. The Development of Children's Orientations Toward a Moral Order. *Human Development*. 2008. vol. 51, no. 1. p. 8-20.

3. stupeň (3. stádium): jedinec je veden vysokou mírou konformity, vnímá souhlas okolí, správné je to, co se líbí ostatním.

4. stupeň (4. stádium): orientace jedince na právo a pořádek, správné je konat svou povinnost, respektovat autoritu a v jejím zájmu hájit dané sociální uspořádání.

III. Postkonvenční úroveň - jedinec zakládá své chování na hodnotách a principech, které jsou platné a použitelné nezávisle na autoritě sociálního okolí a na vlastní identifikaci s tímto okolím.

5. stupeň (5. stádium): orientace na zákonné chování a sociální úmluvy, jedinec postupuje podle všeobecných individuálních práv a standardů, které po kritickém přezkoumání přijímá celá společnost; je si vědom relativity hodnotových postojů a názorů a vně zákonem stanoveného okruhu povinnosti zakládá své vztahy na volné dohodě s druhou stranou, klade důraz na pravidla jednání směřující k nalezení konsenzu.

6. stupeň (6. stádium): orientace na všeobecně platné etické principy, jedinec si právo definuje jako vědomé rozhodnutí ve shodě se zvolenými etickými principy s odvoláním na logické extenze, univerzalitu a konzistenci; v jádru se jedná o univerzální principy spravedlnosti, vzájemnosti a rovnosti lidských práv a respektování důstojnosti člověka.

Lawrence Kohlberg ve svých úvahách dospívá k závěru, že jednotlivci procházejí stupni právní socializace vždy postupně a v daném pořadí. Každý stupeň vychází ze stupně předešlého a je základem stupně nejbližší vyššího. Jednotlivé stupně nelze přeskocit, vývoj ale může postupovat u rozdílných jedinců různě rychle, anebo se na některém stupni zastavit. Rozdíly mezi stupni neodpovídají ani tak rostoucímu vědomí právních a morálních norem, jako spíše kvalitativně odlišnému způsobu uvažování o morálních problémech. Kognitivní vyzrálost je nutným, ale ne dostačujícím předpokladem vyzrálosti morálního usuzování. Zdaleka ne každý ovšem dosáhne nejvyšších stádií, které mu velí případně i porušit právní normu, jež by byla v rozporu s „vyšším principem mravním“. Kohlberg také ukázal, jak významnou roli v úrovni právní socializace hraje hledisko vnímání smyslu pro spravedlnost.

Uvedená stádia právní socializace vhodně ukazují permanentnost právní socializace, kdy jedinec zakotví většinou svých právních a morálních postojů v určitém stádiu právní socializace. Může ovšem dojít k postupné progresi nebo regresi těchto úrovní, může dojít i k zásadnímu zvratu dosavadní socializace, včetně právní socializace. Kohlberg do úrovní právní socializace začlenil koncept morálního vývoje, což je některými teoretiky kritizováno jako neúměrné zvyrazňování vlivu morálky, která má tento dosah pouze v západních sociokulturních systémech.

Proti Kohlbergově koncepci právní socializace někteří autoři namítají, že ji lze vztáhnout pouze k imperativním právním normám, tj. k zákazům a příkazům, ale nikoliv k dispozitivním právním normám. Další námitka se týká faktu, že stádia právní socializace jsou stavěna genderově. Je vypracována na základě zobecnění výsledků získaných na vzorku mužského chování a mužům poskytuje větší možnost růstu v rámci daných vývojových stádií.⁶²

Postmoderní situace obecně komplikuje proces socializace a tím spíše i proces právní socializace. Jednotlivá stádia právní socializace vystihují posun od osobního přes neosobní k nadosobnímu nebo jinak řečeno od egoistického přístupu přes sociální k přístupu univerzálnímu. Postmoderní situace však vede k posunům axiologického a normativního ukotvení jednotlivce a k divergenci způsobů myšlení, cítění a jednání. Podle Edgewortha by právě využití poststrukturalistické techniky dekonstrukce mělo a mohlo přispět k analýze stavu etických a politických idejí společnosti.⁶³

Kohlberg formuloval jednotlivá stádia nezávisle na jejich konkrétním obsahu, přičemž vycházel ze zřejmosti těchto obsahů: co je dobré, správné, spravedlivé a žádoucí. Jaké parametry jsou kladeny na lidské chování. Postmoderní situace však tyto výchozí předpoklady relativizuje, případně zpochybňuje. K sociálně diferencovaným obsahům dobra a zla, správného a nesprávného, spravedlivého a nespravedlivého a dalších polárních obsahů

⁶² Srov. k tomu KOURILSKÝ – AUGÉVEN, Ch. *Legal Socialisation: from compliance to familiarization permeation* [online]. European Journal of Legal Studies. 2007 [cit. 2. 7. 2014]. Dostupné z: <http://www.ejls.eu/1/13UK.pdf>.

⁶³ EDGEWORTH, B. *Law, modernity, Postmodernity: Legal Change in the Contracting State*. Hampshire: Ashgate. 2003. p. 223 ff.

je obtížné jednoznačně přiřadit dosažená stádia právní socializace, neboť daným situacím přisuzuje daný jedinec často jinou váhu těchto obsahů (dobra, správnosti, loajality apod.) než jiný jedinec, společnost nebo právo.

1.4.2 Genderová právní socializace

V návaznosti na genderovou problematiku se právní socializací zabývá Chantal Kourilsky – Augeven.⁶⁴ Podle této autorky se u právní socializace jedná o proces obdobný procesu socializace, na který nahlížíme ze sociologického hlediska. Jde tedy o proces seznamování se s pravidly a jejich interiorizací. V případě právní socializace se jedná především o přejímání právních pravidel. Chantal Kourilsky – Augeven zmiňuje i výše užívané rozdělení stádií právní socializace podle tzv. Kohlbergových stádií morálního vývoje, která úzce souvisí právě s interiorizací a přístupem k právním normám dané společnosti. Autorka však zpochybňuje Kohlbergova stádia o způsobu přijímání pravidel, jelikož tato stádia byla zpracována pouze na mužích. Sama upozorňuje na odlišnosti ve vývoji u obou pohlaví. Na rozdíl od mužů, kteří se dostanou až ke Kohlbergovu postkonvenčnímu stádiu, ženy se ve svém vývoji zastaví spíše u stadia konvenčního. V praxi se to projevuje tak, že se snaží řešit spory nekonfliktně a obecně jsou více konformní s pravidly, která se naučily. Muži oproti tomu za cenu ochrany individuálních práv, v případě že nabydou dojmu, že jsou tato práva poškozena, se nezdráhají vstoupit do konfliktu a obecně k pravidlům přistupují a hodnotí je více kriticky.

Myšlenky Chantal Kourilsky – Augeven navazují na teorie sociálních rolí, které kladou důraz na odlišnou výchovu dívek a chlapců v prostředí rodiny. U chlapců je důležité, aby se dobře připravili na život ve společnosti, aby se v životě uměli uplatnit a snažili se získat vedoucí postavení. Výchova dívek se zaměřuje už od raného dětství na učení se toleranci a altruismu, jsou vedeny jednak k roli matek, jednak k podřizování svých zájmů rodině a svým nejbližším, mají být starostlivými, pečovatelskými, poddajnými, krásnými a milujícími bytostmi.

⁶⁴ KOURILSKY – AUGEVEN, Ch. *Legal Socialisation: from compliance to familiarization permeation* [online]. European Journal of Legal Studies. 2007 [cit. 25. 12. 2013]. Dostupné z: <http://www.ejls.eu/1/13UK.pdf>.

Tato rozdílná výchova obou pohlaví způsobuje, že se i v dospělosti muži a ženy chovají odlišným způsobem. Sociální role jsou již dlouho zafixované a přenášejí se z generace na generaci. Specifická výchova dívek sice nevyklučuje, ale podstatně omezuje jejich protiprávní jednání. Socializace do stereotypem pohlaví určené specifické role má přispívat k tomu, že si ženy vytvářejí méně agresivní a méně akční vzory chování. Existují poznatky o tom, že dívky jsou vystaveny silnější sociální kontrole, zvláště v rámci rodiny je na ně více dohlíženo, a že ve srovnání s chlapci mají méně prostoru ke společenským experimentům. Žena tak prochází specifickou socializací a učí se již od narození typickým způsobům chování, motivům a postojům. Požadavky, očekávání a odměňování se řídí od počátku podle pohlaví a určují repertoár chování žen, jakož i formální a neformální kontrolní mechanismy vůči ženskému chování, zejména v reakci na deviantní chování. Dívky jsou intenzivněji kontrolovány, učí se typickým ženským dovednostem a mají mimo jiné v raném věku větší kontakt s osobami ženského pohlaví.⁶⁵

Chantal Kourilsky – Augeven ve svém výzkumu provedeném ve Francii a Rusku (v komparaci s výzkumem provedeným v USA) také upozornila na dva odlišné způsoby právní socializace, a to *socializaci explicitní* (skutečné formální právo) a *socializaci implicitní* (každodenní činnost upravovaná právem, kterou ale osoby s právem přímo nespojují). V případě implicitní socializace se pak jedná spíše o přejímání vzorců chování, nevědomém si osvojení toho „jak věci jsou“. Socializace člověka, a to platí i pro socializaci práva, je především implicitní. Právo mají lidé ve svém vědomí, jedná se o pravidla, která znají a akceptují a mají je internalizována často díky spojení práva s ostatními normativními systémy. Vytváří se tak důsledný systém vnitřní sociální kontroly. Seznamování se se skutečným formálním právem je spojeno se sociální výchovou a vzděláváním, s vlastní motivací každého jedince.

Ve své studii autorka porovnávala odlišné způsoby socializace ve výše zmíněných státech, ale ve všech případech došla závěru, že na pozdější právní chování, postoje k právu i mínění o právu má vskutku významný vliv právě způsob, jakým se s právem seznamujeme v dětství. Stěžejními roky jsou 13-14, které jsou považovány za určitý předěl, protože v tomto věku se obvykle mění způsob uvažování.

⁶⁵ URBANOVÁ, M. *Systémy sociální kontroly a právo*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2006, s. 129-133.

Člověk v průběhu svého života vstupuje do rozličných společenských rolí, vytváří si kulturní návyky, osvojuje si sociální postoje a mínění, integruje se s jinými lidmi, institucemi i idejemi, vytváří si složitý systém sociálních vztahů a tyto změny bouřlivě prožívá zejména v době dospívání. Na základě sociální skutečnosti se vytváří u člověka určitý hierarchický systém hodnot, jeho chování ztrácí původně animální impulsivní charakter. Mění se i charakter rozhodování člověka. Mezi podnět a reakci vstupuje sociální zkušeností podmíněná úvaha o vhodných prostředcích k dosažení cíle a o možných následcích jednotlivých způsobů chování, rozvíjí se vnitřní kontrola. Výsledkem socializace je vytvoření plnohodnotné osobnosti, tj. osobnosti, která přijala za své (interiorizovala) specifické hodnoty a vytvořila si morální odpovědnost.

Dosažení a vytvoření systému vnitřních zábrán je jedním z hlavních cílů socializačního procesu. Cílem je internalizace sociálně aprobovaných hodnot a norem, které by se tak měly stát neoddělitelnou součástí osobní identity.

Socializací v nejobecnější podobě rozumíme proces včleňování jedince do společnosti a současně proces přijímání jedince společností (jedná se o oboustranný vztah). Hledání a nacházení rovnováhy mezi individuálním prosazováním (symbolizujícím kreativitu) a sociální kontrolou společnosti (vyjádřenou především v obecně přijatelných hodnotách a normách chování) je vlastním obsahem socializace a ukazuje se, že ve vztahu k protiprávnímu jednání jsou ženy jednoznačně efektivněji socializovány, což dokládají i charakteristické znaky ženské kriminality, v níž převažuje méně závažná majetková trestná činnost. Konkrétně nejčastějšími trestnými činy jsou trestné činy krádeže, zpronevěry a podvodu, zanedbání povinné výživy, porušování domovní svobody, výtržnictví, podílíctví, ublížení na zdraví, útok na státní orgán a veřejného činitele.⁶⁶

K dalším znakům kriminality žen patří nižší výskyt recidivy. Jestliže k ní v některých případech dochází, pak se často nejedná o specializaci na jediný druh trestné činnosti. Ženy se také na rozdíl od mužů jen zřídka organizují do různých gangů a skupin a většinou se dopouštějí trestné činnosti jednotlivě. Ve srovnání s muži, kteří se snaží vystupovat aktivně, jsou ženy opatrnější, pasivnější, vystupují třeba jen jako pomocnice při trestné činnosti mužů.

⁶⁶ URBANOVÁ, M, VEČEŘA, M a kol. Ženská delikvence. Teoreticko – empirická studie k problému právních postojů a hodnotových orientací delikventních žen. 1.vyd. Brno: Masarykova Univerzita. 2004, s. 40-45.

V rámci grantu GA ČR byl na Katedře právní teorie Právnické fakulty MU v Brně realizován v letech 2001-2004 výzkumný projekt „*Právní postoje a hodnotové orientace delikventních žen*“, který se zaměřil především na problematiku hodnot, postojů a právního vědomí delikventních žen a poukázal na rozdílnou socializaci a s ní spojené vytváření hodnotových žebříčků a postojů k právu. Výsledky empirického zkoumání, které také zahrnovalo problematiku právního vědomí za využití kvantitativních a kvalitativních metod, jsou shrnuty v publikaci *Ženská delikvence. Teoreticko – empirická studie k problému právních postojů a hodnotových orientací delikventních žen*.⁶⁷

1.4.3 Právní socializace v mezinárodním kontextu

Američtí právní sociologové stále více usilují o komparativní pohled v kontaktu rozdílných právních kultur, jimiž je ovlivňováno to, co si lidé myslí o právu a jejich hodnotové orientace. Tyto hodnotové orientace, promítající se do právního vědomí, pak mají co do činění s tím, jak lidé právně jednají, a má to i důsledky na politický a právní systém. James L. Gibson a Gregory A. Caldeira se proto zaměřili na studium právních kultur v zemích Evropské unie. Zkoumali postoje lidí k různým stránkám práva, zejména míru jejich podpory právního státu, jejich vnímání toho, zda je/není právo neutrální, míru podpory svobodě jednotlivce, vnímání represivnosti práva apod. Jejich analýza se zaměřila na národní odlišnosti a na rozdíly v názorech podle socioekonomických vrstev v rámci daného státu. Výzkum potvrdil, že v rámci právních kultur jsou důležité tři hodnotové soubory:⁶⁸

- právní vědomí – zahrnuje hodnoty a konkrétní právní postoje k právním otázkám a právním institucím,
- právní hodnoty - obecnější hodnoty relevantní pro daný právní systém,
- obecnější kulturní hodnoty – jako např. preference individualismu před kolektivismem, důvěra v lidi apod.

V souvislosti s právní socializací se stále více stává aktuálním problém jak působit na právní vědomí přistěhovalců z jiných zemí, zejména těch, kteří přicházejí z jiných kultur a jsou často jiného náboženského vyznání, což

⁶⁷ Srov. URBANOVÁ, M, VEČEŘA, M a kol. *Ženská delikvence. Teoreticko – empirická studie k problému právních postojů a hodnotových orientací delikventních žen*. 1.vyd. Brno: Masarykova Univerzita. 2004. ISBN 80-210-3608-7.

⁶⁸ GIBSON, J. L. and G. A. CALDEIRA. *The Legal Cultures of Europe. Law&Society Review*. 1996. vol. 30, no. 1. p. 59.

je zejména problémem u muslimů. Jde o problematiku související s konceptem právního pluralismu, který vychází z existence více právních řádů na daném území, z nichž jen jedním je národní právo. Globalizace práva a evropeizace práva přináší paralelní koexistenci národního práva s právem mezinárodním a evropským, případně zde mohou působit a působí i další právní nebo kvaziprávní normativní systémy, zejména náboženské právní normy a spontánně se formující právní systémy globálního charakteru (např. *lex mercatoria*).

Sally Engel Merry v práci *Právní pluralismus*⁶⁹ připomíná, že právní pluralismus znamená rekonceptualizaci vztahu práva a společnosti, což se dotýká i problematiky právního vědomí a právní socializace. Právo představuje symbolický a ideologický systém. Merry si v této souvislosti zároveň položila otázku, do jaké míry lze působit na právní vědomí imigrantů. Výzkumy z 80. let provedené v USA ukázaly způsoby, kterými právo státu proniká do nestátních normativních systémů etablovaných se na území státu, a jak se je právo snaží restrukturalizovat prostřednictvím symbolů a přímého donucení. Zároveň výzkumy naznačily i cesty, jimiž nestátní normativní řády odolávají tomuto tlaku a brání se penetraci práva daného státu a dokonce v některých případech získávají tyto normativní řády symbolický kapitál státního práva. Jedna z cest, kterou se nestátní normativní řády prosazují do polohy státního práva, vede přes soudní spory, často i široce medializované.

Italský politolog a filosof Giovanni Sartori v česky vydané knize *Pluralismus, multikulturalismus a přistěhovalectví* poukazuje na rozdílnost imigrace do USA a Evropy co do míry ochoty imigrantů osvojit si standardy dosud ještě většinové společnosti. U imigrantů je třeba vnímat rozdílnost askriptivních skupin imigrantů a imigrantů s teokratickou kulturou. Stávající multikulturalismus nepředstavuje podle Sartoriho pokračování ani rozšíření pluralismu, ale jeho převrácení. Poukazuje kriticky na rozpor mezi dobrými úmysly a špatnými výsledky, jak o tom svědčí terorismus islámského původu. Stali jsme se příliš normativními, kdy „závazné bytí“ příliš předstihuje bytí ve skutečném světě, a také emotivními, neboť pocity převládly nad naším *rationem*.⁷⁰

⁶⁹ MERRY, S. E. *Legal Pluralism*. *Law & Society Review*. 1988. vol. 22, no. 5. p. 880-881.

⁷⁰ SARTORI, G. *Pluralismus, multikulturalismus a přistěhovalectví: Esej o multietnické společnosti*. Praha: Dokořán, 2005, s. 75 an.

Formování právního vědomí je dlouhodobý a komplikovaný proces, jak ukazují studie prováděné ve státech, kde dochází k podstatným změnám právního řádu. Americká socioložka Mary E. Gallagher takto studovala změny v právním vědomí v Číně. V práci *Mobilizace práva v Číně: „informedovaná deziluze“ a rozvoj právního vědomí*⁷¹ seznamuje s výsledky výzkumu, kdy po dobu 16 měsíců zkoumala na základě 50 hloubkových rozhovorů se žalobci velkého centra pro právní pomoc v Šanghaji vývoj jejich právního vědomí. Žalobci začínali svou pracovní dráhu s vysokými očekáváními o možnostech ochrany práv klientů na základě nové právní úpravy. Vývoj jejich „právní mobilizace“ vedl postupně ke změně jejich právního vědomí ve dvou směrech. Buď došlo ke změně pocitů, pokud jde o vlastní účinnost práce a kompetentnost tvář v tvář zákonu, anebo se změnilo vnímání a hodnocení právního systému, který nesplnil jejich očekávání. První přístup vedl k otázce: Jak dobře mohu pracovat s právem? Druhý přístup k otázce: Jak dobře může právo pracovat? Studie ukázala, že rozčarování z nesplnění velkých očekávání od změny právního řádu nemusí nutně vést k malomyslnosti, ale i k větší kritičnosti a k cílevědomějším studiím. Výzkum podtrhl důležitost postoje a hodnotové složky právního vědomí.

Zajímavý výzkum právního vědomí zaměřený na otázku, jak se v právním vědomí promítá jeho ovlivnění procesem globalizace, provedl americký právník David M. Engel v Thajsku. Své výsledky publikoval v práci *Globalizace a úpadek právního vědomí: delikty, duchové a karma v Thajsku*.⁷² Zaměřil se na odškodňování úrazů v oblasti severního Thajska, kde se v posledních 20 letech výrazně projevil vliv globalizace ekonomiky a kulturní změna. V narativních rozhovorech obyčejní Thajci popisovali újmy, které utrpěli, jejich příčiny, problém odpovědnosti a jak vnímali roli práva. Z výzkumu vyplynulo, že důsledky globalizace vedly ke změně právního vědomí v Thajsku, ale ne směrem, který bychom očekávali. Spíše než ve směru liberální zákonnosti nebo koncepčního řešení vzniklých krivd v termínech práva inklinují poškození Thajci na místo vnímání jejich situace v právních pojmech ke spolé-

71 GALLAGHER, M. E. Mobilizing the Law in China: „Informed Disenchantment“ and the Development of Legal Consciousness. *Law & Society Review*. 2006. vol. 40, no. 4. pp. 783-816.

72 ENGEL, D. M. Globalization and the Decline of Legal Consciousness: Torts, Ghosts, and Karma in Thailand. *Law & Social Inquiry*. 2005. vol. 30, no. 3. pp. 469-514.

hání na nové formy náboženského přístupu. Obrací se k budhistickým příkázáním, která ospravedlňují jejich rozhodnutí nevyháhat kompenzaci za vzniklou škodu. Globalizace tak posouvá právní vědomí ve směru religiozity spíše než k právu.

1.5 Právní norma, právní vědomí a právní jednání

Působení práva neodpovídá jednoduchým modelům předpokládajícím přímočaré působení práva na společenské vztahy a společnost. Regulativní působení práva je těsně navázáno na volní charakter práva, tedy na skutečnost, že k působení právní normy (její efektivnosti) je nezbytný projev vůle adresáta práva související s jeho právním vědomím.

Aby právo působilo na rozhodovací proces jedince, musí právo naplňovat funkci:

- informační - nese informace o existenci a požadavcích právních norem,
- motivační – promítá se do motivace jedinců,
- akční (regulativní) – právo hraje určitou roli ve faktickém chování jedinců.

Uvedené funkce práva se vzájemně podmiňují. Bez právní informovanosti nelze mluvit o motivační funkci práva a bez fungování práva v procesu motivace nelze mluvit o regulativní funkci práva. Právo neplní regulativní funkci pouze sankcionuje případy porušení práva a nereguluje do budoucna jednání šířením povědomí o tom, za jaký druh jednání následuje sankce.

Uvedené funkce práva jsou zprostředkovávány právním vědomím a právní vědomí tak tvoří spojující článek mezi objektivním právem (systémem právních norem) a právním chováním, a to jak ve směru od práva k právnímu chování (přes úroveň znalosti práva, hodnotící pohled na právo a postoje k právu adresátů práva), tak i zpětně v podobě zpětné vazby.

1.5.1 Vztah práva a právního vědomí

V posloupnosti: právo - právní vědomí - právní chování jsou podstatné dvě otázky:

- V jakém rozsahu je daná právní úprava určité oblasti právních vztahů akceptována právním vědomím jednotlivců, sociálních skupin a společnosti?

- V jaké míře se právní kvalifikace závažnosti právního jednání (např. deliktu) a výše právní sankce vyjádřená v právní normě (resp. soudním či správním rozhodnutí) shodují s hodnocením této závažnosti a míry postihu ze strany jedinců, sociálních skupin a společností?

Na první otázku se pokusilo odpovědět několik empirických studií. Výzkumy ukázaly větší nebo menší rozdíly v akceptaci právní úpravy veřejností, a to i u trestných činů majetkových a násilných, kde bychom očekávali jednoznačnou shodu. Příčiny, proč část veřejnosti u některých způsobů jednání nepovažuje za nezbytné tato jednání právem označit za jednání v rozporu s právem (tj. např. že určité jednání by nemělo být uvedeno v trestním zákoníku jako trestný čin) spatřuje na základě provedených výzkumů Berl Kutchinsky ve třech možných skutečnostech:⁷³

- právo se stalo obsoletním vzhledem k tomu, že právní vědomí se stalo liberálnějším (např. posun v pohledu na pornografii),
- prahová hodnota pro určení trestnosti jednání je stanovena nesprávně (např. v Dánsku je za krádež považováno odcizení věci od hodnoty jedné koruny),
- právní úprava je příliš nová a ještě se nedostala do právního vědomí (např. změna limitu povoleného množství držení drog).

Rovněž odpověď na druhou otázku, jak ukázala řada provedených výzkumů, není zcela jednoznačná. Při posuzování závažnosti trestného činu pro společnost se může lišit už *obsah* platného práva a soudní judikatura, jak ukázala americká studie (A. M. Rose, A. E. Prell).⁷⁴ Většího souladu při posuzování míry postihu za protiprávní jednání platným právem je podle očekávání dosahováno v trestněprávní oblasti než v dalších právních odvětvích, kde se projevují větší diference mezi právní úpravou postihu a právním vědomím veřejnosti.

1.5.2 Vztah právního vědomí a právního jednání

Ve vztahu právního vědomí a právního jednání jde o to, do jaké míry právo vstupuje jako vnější motivační činitel (incentiva) do procesu lidské motivace

⁷³ Viz KUTCHINSKY, B. The Legal Consciousness: A Survey of Research on Knowledge and Opinion about Law. In: PODGÓRECKI, A. (ed.). *Knowledge and Opinion about Law*. London: Martin Robertson. 1973. p. 109.

⁷⁴ Viz k tomu podrobný výklad - tamtéž, s. 110 an.

prostřednictvím právního vědomí. Několik výzkumných studií se pokusilo nalézt vztah mezi úrovní znalosti práva a faktickým jednáním v souladu s právem. Norský právní sociolog Vilhelm Aubert⁷⁵ se ve dnes již legendárním výzkumu snažil ověřit vztah znalosti nově přijatého zákona o pracovních poměrech služebných a faktického právního jednání služebných a majitelé bytu či domu. Po roční účinnosti zákona nenalezl signifikantní vztah mezi znalostí práva a faktickým právním jednáním. Při opakované studii po 6 letech však již Aubert statisticky významný vztah mezi znalostí práva a právním chováním hospodyň ve vztahu ke služebným nalezl. Aubert nicméně varuje před tím, abychom vztah mezi znalostí práva a následným právem odpovídajícím jednáním chápali jako vztah kauzální.

Obecná zkušenost i výsledky empirických studií umožňují učinit závěr, že znalost práva není ani nutnou ani dostatečnou podmínkou pro dodržení práva. Často se totiž dopouštějí porušování práva nebo jeho obcházení či ignorování právě právní subjekty s dobrou znalostí práva (i profesionální právníci, recidivisté, kverulanti apod.). Na druhé straně se a contrario nemusí nutně dopustit porušení práva lidé právem v podstatě nedotčení, tedy adresáti práva, kteří se s právem v zásadě nepotkali a nezajímají se o ně. Z hlediska působení práva ve společnosti však je třeba konstatovat, že pro působení právní normy je její znalost předpokladem nezbytným. U právních norem, které by nebyly známé, nelze vlastně mluvit o jejich regulativní funkci a jejich efektivnosti.

K významu právního vědomí lze shrnout známou myšlenku britského filosofa a sociologa Bertranda Russella, že „... *právo je bezmocné, neopírá-li se o právní cítění, jak to bylo možno pozorovat ve Spojených státech v době prohibice... právo jakožto působící síla více závisí na mínění a podpoře veřejnosti než na policejní moci.*“⁷⁶

1.6 Modely vztahů kultury a práva

V rámci sociologie práva existuje několik modelů vztahů kultury a práva a tím i vztahu k právnímu vědomí. K poměrně známým patří koncept Émila

⁷⁵ AUBERT, V. *Sociology of Law*. Middlesex: Pinguin Books. 1969. p. 116 ff.

⁷⁶ Cit. podle PODGÓRECKI, A. *Sociologie práva*. Praha: Svoboda. 1966. s. 62. 193 s.

Durkheima, který v díle *O společenské dělbě práce* (1893)⁷⁷, popisuje dva typy společnosti a jim odpovídající typy solidarity. Tou první je solidarita vládnoucí v nerozvinutých archaických společnostech, tzv. *mechanická*.⁷⁸ Solidarita v takových společnostech je určována shodou a podobností individuí, která ji tvoří, totožností společenských funkcí, které tato individua plní, a nerozvinutostí individuálních rysů. Mechanická solidarita je možná proto, že individuum je pohlceno kolektivem. Normativní systémy působí v souladu. Durkheim nachází objektivní ukazatel solidarity v právu. Pro mechanickou solidaritu je charakteristické *represivní právo*, v němž je vyjádřena síla kolektivního vědomí a jehož úkolem je přísně trestat jedince, kteří porušili zvyk nebo zákon. Právní vědomí zde není diferencováno a odpovídá síle kolektivního vědomí.

Dalším typem je solidarita v rozvinuté společnosti, tzv. *organická*.⁷⁹ Každé individuum je zde osobností. Organické solidaritě odpovídá tzv. *restituční* (obnovující) *právo*, jehož funkcí je „obnovení dřívějšího stavu věcí“, návrat narušených vztahů do jejich normální formy. Kolektivní vědomí se s rozvojem dělby práce stává slabším a neurčitějším, mění se jeho obsah - stává se světským a racionálním. Dochází k diferenciaci normativních systémů a tím i diferenciaci právního vědomí.

Samotnou dělbu práce považuje Durkheim za základní faktor vytvářející společenskou solidaritu, tj. společnost. Podle Durkheima tedy čím více se jedná o primitivnější společnost, tím více jsou si jedinci navzájem podobní. Hlavní společenskou silou je *kolektivní vědomí*, jež reglementuje celý život lidských individuí. Osobnost je pohlcena kolektivem. Pevnou jednotu mezi lidmi vytváří jejich podobnost, totožnost jejich vědomí s vědomím kolektivu. V evolučním vývoji pak dochází k rozvoji a diferenciaci dělby práce a společenských vztahů. Rozvíjí se individuální vlastnosti. V důsledku tohoto procesu ztrácí kolektivní vědomí svou sílu. Jednota je nyní založena

⁷⁷ Česky DURKHEIM, É. *Společenská dělba práce*. Brno. Centrum pro studium demokracie a kultury. 2004. 375 s.

⁷⁸ Podle analogie s tou vazbou, která existuje mezi molekulami anorganické látky, v níž jsou všechny molekuly spojené čistě mechanicky.

⁷⁹ Připomínající organismus s jeho různými orgány, kde každé individuum plní v souladu s dělbou práce jednu určitou speciální funkci.

na tom, že každý dělá pouze zvláštní druh práce a nemůže existovat bez spolupráce s ostatními. *Rozvíjející se dělba práce vyzvedla autonomii jednotlivce, důstojnost náležející každému, lidská práva a rovnost.*

V koncepci Durkheima se setkáváme s termínem sociální fakt, pro který je typická schopnost vnějšího tlaku na jedince a jistá existenční nezávislost na individuui. Sociální fakt má mnohdy i charakter jakési vyšší moci, ideje, něčeho neodvratného. Kolektivní ráz těchto faktů je zakotven v kolektivním vědomí.⁸⁰ Právě takovým sociálním faktem je i právo. Počínaje středověkem zaznamenává Evropa *nezadržitelný tlak svobody a rovnosti*, který podporuje individualismus, ale vede také k jistému vyrovnávání šancí. Přitom právo odpovídá historickému prožitku, ale nesleduje pouze logickou následnost účinků a příčin. V právu se objevuje i nadvláda ideje nad dějinami a není tak pouze následkem vývoje politických a sociálních a dalších okolností, které jen jeho vývoj spíše urychlují či zpomalují.⁸¹

Další pokus o klasifikaci etap vývoje uskutečnil Ferdinand Tönnies, který hovořil o vývoji *od pospolitosti ke společnosti*.⁸² Pospolitosti (venkovského typu) byly málo diferencované, silně integrované, se společně sdílenými mravy, s kolektivní vůlí a cítěním. Ve společnosti pak převažuje sdružování na bázi soukromých zájmů a vlastnictví, styky mají převážně účelnou neosobní povahu, existuje mnoho skupin s různými zájmy, integrace je volná. Tyto základní myšlenky vyjádřil Ferdinand Tönnies ve svém nejvýznamnějším díle vydaném v roce 1887 *Gemeinschaft und Gesellschaft*. Základním obsahem této práce byl protiklad dvou typů sociálních vazeb, tj. *pospolitostních* (gemeinschaftliche) a *společenských* (gesellschaftliche). Vztahy prvního typu se zakládají na emocích, sympatiích a duševní náklonnosti, které jsou uchovány, jak uvědoměle díky tradici, tak neuvědoměle v důsledku emocionálních vazeb a sjednocujícího působení jazyka. Základem vztahů druhého typu, tj. společenských vztahů, je racionální výměna, směna vlastněných věcí. Tyto vztahy mají tedy věcnou povahu a jsou charakterizovány protikladnými snahami účastníků, mají racionální strukturu.

⁸⁰ DURKHEIM, É. *Pravidla sociologické metody*. Praha: Vysoká škola politická. 1969. 174 s.

⁸¹ Někteří autoři přichází s tvrzení, že Evropa by urazila stejnou cestu i bez revolucí, zejména Velké francouzské, srov. FURET, F. *Promyšlet francouzskou revoluci*. Brno. Atlantis. 1994. 207 s.

⁸² TÖNNIES, F. *Gemeinschaft und Gesellschaft*. Leipzig: H. Buske. 1935. 258 s.

Pro Ferdinanda Tönniese existovaly v průběhu dějin *dva systémy práva*. V jednom jsou lidé pojímáni jako přirození členové určité části či celku, v druhém jsou vnímáni jako nezávislé individuality. Pro první je charakteristické *rodinné právo*, pro druhé *právo smluvní*.⁸³ Pro člověka tradiční pospolitosti je nepředstavitelné, že by neměl pevné místo ve společenské struktuře. Rodinné právo umožňuje velmi snadnou identifikaci tohoto místa. Úprava jiných vztahů není třeba, nejdůležitější vztahy se týkají krve, půdy a přátelství.⁸⁴ Smluvní společnost je naopak charakteristická právem kontraktním. Důležité je upravit měnící se vztahy mezi lidmi. Nad držbou začíná převládat vlastnictví, začínají se rozmáhat peníze. Díky tomu musí mít lidé jistotu, aby mohly mezi nimi fungovat vztahy, které nejsou na úrovni osobních vztahů, ale vychází z anonymní a abstraktní podstaty peněz.

K výkladu k právnímu vědomí je dodnes inspirativní i typologie Pitirima Sorokina, který ve svém díle *Krise našeho věku*⁸⁵ rozděluje kulturu na ideační, idealistickou a senzitivní. Autor se zejména věnuje dvou typům tj. ideační a senzitivní kultuře. Kultuře pak odpovídá i právo. Na *ideační právní soustavu*⁸⁶ je nahlíženo jako na danou od Boha či absolutna, kdy tyto normy nejsou zaměřeny na smyslové štěstí, rozkoš či užitek. Mají být následovány bez odporu jakožto příkazy vševědouceho, vždycky spravedlivého absolutna. Právní vědomí ideační společnosti je pevných obrysů, není v něm pochyb a nepřipouští otázek ani kritik. Do podrobností ztělesňuje hlavní princip ideačního myšlení. K ideačnímu právu nepatří úvahy o užitečnosti, zisku, výhodnosti a smyslovém blahobytu, vše je podřízeno ideačním právním normám a připuštěno jen do té míry, do jaké to neodporuje ideačním hodnotám.

Naproti tomu *senzitivní právo*⁸⁷ související se senzitivní kulturou se na právo dívá jako na výtvor lidský. Jeho poslání je výlučně utilitární: bezpečnost lidského života, bezpečnost majetku a vlastnictví, mír a pořádek, štěstí a blahobyt buď společnosti vůbec, anebo její vládnoucí části, jež uvádí v život

⁸³ TÖNNIES, F. *Community and society*. Michigan U.S.A: The Michigan State University Press. 1957. s. 171-175.

⁸⁴ Tamtéž, s. 192.

⁸⁵ SOROKIN, P. A. *Krise našeho věku*. Praha: Tiskař. 1968.

⁸⁶ Tamtéž, s. 119-120.

⁸⁷ Tamtéž, s. 120.

a platnost toto senzitivní právo. Normy senzitivního práva jsou relativní, pozměnitelné a podmíněné. Pravidla jsou podrobena neustálé změně. Ideální a senzitivní právo se v historii střídalo, idealistické právo je pak jakýmsi průměrem ideálního a senzitivního práva. Dle Sorokinova schématu se v současné době nacházíme ve stádiu senzitivním. Člověk nesměřuje k hodnotám nadčasovým, o kterých již antičtí myslitelé mluvili jako o nejdůležitější v životě člověka, ale mnohem častěji a raději tíhneme k hodnotám dočasným, materiálním.

Zygmunt Bauman uvádí, že naše civilizace rezignovala na hledání duchovní hodnot. Člověk začal považovat hmotný svět za jedinou možnou úroveň bytí a tento svůj lidský život za jediný, který má možnost žít, protože po smrti už nic neexistuje.⁸⁸ Právě tyto tendence mohou být patrné i z měření postojů k právu, kde se často setkáváme s právním pragmatismem, oportunistem až deliktním utilitarismem.

Pro empirické výzkumy dokládající tyto tendence je velmi významné zvolení vhodné metodologie. Je třeba si uvědomit, že rozlišujeme kultury ideální, spočívající v normách a hodnotách, ke kterým se lidé oficiálně hlásí, např. hodnoty křesťanské civilizace, střeoevropské hodnoty apod. (tzv. všelidské hodnoty jsou pak dokonce zachyceny v právních normách). Dále rozlišujeme reálné kultury, podle kterých lidé jednají a považují je ještě za sociálně přijatelné.⁸⁹ Hlásíme se tedy k monogamním svazkům, ale naše kultura je plna rozvodů a manželské nevěry. Neuvažujeme o krádeži v obchodě, ale nepovažujeme za prohřešek odnést si nějakou „drobnost“ z našeho pracoviště. Lidé se totiž mnohdy hlásí spíše k hodnotám patřícím do sféry ideální kultury než kultury reálné. (Snaha dělat se lepšími než jsou, eventuálně ve výzkumu odpovídat tak, jak si myslí, že očekává výzkumník). To je patrné z výzkumu korupce Romana Džambazoviče⁹⁰, který dokládá rozpor mezi tím, jak respondenti reálně jednají, a tím jaké názory a postoje veřejně zastávají. Džambazovič uvádí, že korupce je na jednu stranu považována za velký společenský problém a podle mínění lidí není možné ji omluvit, na druhé

⁸⁸ BAUMAN, Z. *Individualizovaná společnost*. Praha: Mladá Fronta. 2005. 290 s.

⁸⁹ VEČEŘA, M., URBANOVÁ, M. *Sociologie práva*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2011.

⁹⁰ DŽAMBAZOVIČ, R. *Korupcie a jej vnímanie vo verejnej mienke*. In: LUBELCOVÁ, G., DŽAMBAZOVIČ, R. *Sociálna patológia optikou sociologického skúmania*. Bratislava: Stimul, 2013, s. 123-141.

straně se však ukazuje malá ochota vzepřít se žádosti o úplatek, či podávat stížnosti na takové jednání. Lidé ve výzkumech provedených na Slovensku často dávali najevo, že korupci nelze ospravedlnit, ale přesto docházelo k tomu, že často je korupce racionalizována vlivem společenského tlaku. Můžeme zde tedy mluvit o existenci korupčního klimatu, což Džambazovič pokládá za jednu z hlavních příčin korupce, která je považována jako součást každodenního života většiny lidí. Společnost tedy toleruje a přijímá korupční jednání, což přispívá k existenci korupčního klimatu. Díky tomu vznikají tendence k zlehčování či legitimizaci korupčního jednání a k ospravedlňování osob zapletených do korupčních transakcí. Objevuje se zde i jev vzájemného posilování, což znamená, že mnoho lidí je přesvědčeno o zkorumpovanosti těch druhých. Použijí tedy korupci k dosažení cíle, protože si myslím, že takto jednají ostatní. Dle statistického pojetí normality se tak deviace stává jakousi normou, jednám tak jak jednají ostatní. S kulturou a právem úzce souvisí i otázka důvěry v instituce.

1.7 Důvěra v instituce

Američtí politologové Gibson, Caldeira, Baird⁹¹ se v USA zabývali otázkou legitimacy nejvyšších justičních institucí a vztahu této legitimacy k právnímu vědomí. Původní hypotéza, která se v rámci šetření potvrdila, zněla: „Čím více je člověk znalý práva, tím více kladný postoj zaujímá k institucím samotným a k jejich činnosti.“ Obdobný výzkum byl proveden v 90. letech minulého století v 18 zemích Evropy včetně Ruska.

Průzkum měl za hlavní cíl otestovat hypotézu použitou při výzkumu legitimacy amerického Nejvyššího soudu. Z důvodu jiného politického uspořádání evropských zemí (členských i nečlenských EU) se testovala legitimita nejvyšších soudů a také legitimita Evropského soudního dvora (nyní Soudní dvůr Evropské unie).

Studie se zabývala nejprve povědomím o nejvyšších soudech. Úvodní hypotéza zněla: „Čím delší je politická existence instituce, tím větší povědomí by o ní občané státu měli mít.“ Výzkumné šetření však prokázalo, že politický

⁹¹ GIBSON, J. L., CALDEIRA, G. A., BAIRD, V. A. On the Legitimacy of National High Courts. *American Political Science Review*. Vol. 92, No. 2. June 1998. pp. 343 – 358.

věk instituce nemá na míru povědomí občanů zásadní vliv. Objevila se však korelace mezi věkem instituce a spokojenosti s její činností. To platilo zejména pro soudy: Čím starší soud je, tím je spokojenost s jeho činností větší. Vztah právního vědomí a podpora instituce je však napříč Evropou velmi proměnný. Velmi specifickým příkladem z celého výzkumu je Rusko, které se velmi lišilo v mnoha údajích. Zejména však v tom, že právní vědomí a podpora instituce zde nemají téměř žádnou korelaci.⁹²

Činnost institucí, včetně soudů, potřebuje pro svou závaznost nejen schopnost vynucení, ale také legitimitu, kterou mu přisuzují jak zákonodárci, tak sami občané. Bez takovéto legitimacy by potom soudy mohly jen obtížně efektivně působit. Aleš Gerloch uvádí tři kritéria legitimacy. První je *legimita legalitou*, která je spojena zejména s právním pozitivismem (co je legální, je i legitimní), druhé je *legimita vůlí lidu* (prostřednictvím zástupců zvolených na základě svobodných voleb). V posledním třetím případě jsou kritéria legitimacy společenské hodnoty, lidská práva apod., tedy svoboda, spravedlnost, rovnost atd.⁹³

Za legitimní je možné pokládat takovou moc, jejíž organizace, funkce a osobní složení mocenských orgánů jsou schvalovány většinou občanů, a to jako oprávněné, zákonné, ústavní, spravedlivé atd. a mají důvěru občanů daného právního společenství.

1.7.1 Důvěra a právní vědomí

Důvěru lze považovat za základní podmínku sociálního soužití, ať již jde o tradiční, moderní či postmoderní společnost. Přestože princip důvěry zůstává stejný, její formy se mění s charakterem společnosti.⁹⁴

Ať již se jednalo ve smyslu Durkheima o tzv. organickou solidaritu, Tönniese společnost, či Sorokinovu senzitivní kulturu, vždy se již začíná v tomto rozvinutějším stádiu objevovat důvěra v nepříbuzenské vztahy.

Teorie moderních sociálních systémů jsou založeny na vysoké dělbě práce a předpokládají pro svoje fungování důvěru v druhé. Věříme, že lékař nás

⁹² Právým opakem Ruska je potom USA, kde je tento vztah velmi jasně prokázán a je podstatně výraznější.

⁹³ GERLOCH, A. *Teorie práva*. 4 upravené vydání. Plzeň: Aleš Čeněk, 2007. s. 288.

⁹⁴ SEDLÁČKOVÁ, M. *Důvěra a demokracie*. Praha: Sociologické nakladatelství. 2012.

bude léčit, učitel učit, advokát hájit naše zájmy a soudce postupovat v zájmu spravedlnosti. Věříme, že moderní sociální systémy jsou založeny na racionálních základech s cílem vytvářet harmonickou demokratickou společnost a odstraňovat největší sociální nerovnosti.

V současné době nabývá význam práva nové dimenze ve spojitosti s rozpadem jednotného kulturně normativního systému a zvyšující se četnosti parciálních normativních řádů. Právě právo umožňuje zajistit relativně spolehlivé mechanismy kontroly společnosti, neboť představuje onen systém normativní úpravy, který je nejsilněji formalizován, racionálně vytvořen a vykazuje vysoký stupeň dělby práce a účelové orientace.⁹⁵

Důvěra v právní systém je spojena s právním vědomím. Zatímco znalost práva obsahuje prvky poznávací, tj. informace a znalosti. Mínění o právu je složeno z prvků hodnotících, emocionálně hodnotících soudů a prvků postojoyých. Důvěra v právní instituce předpokládá tedy nejen znalost, ale především mínění o těchto institucích.⁹⁶ Jak uvádí Sedláčková: „*Při zkoumání důvěry je třeba si nejprve uvědomit, že důvěra je vždy vztahem, který je utvářen dvěma stranami. V našem případě tedy míra důvěry v instituce závisí na jedné straně na důvěryhodnosti samotných institucí - na jejich pověsti a výkonu, na straně druhé na obecné ochotě lidí důvěřovat.*“⁹⁷

Adamusová⁹⁸ na základě dostupných výzkumů Evropské komise (Standard Eurobarometr, European Values Study) uvádí, že důvěra v soudy/právní systém v České republice nejvyššího bodu dosáhla v roce 1991, kdy byla 44,2 %, z toho 13,3 % velmi vysoká a 30,9 % značná. Poté zaznamenala propad a od roku 2004 se drží mezi 33 % až 39 % kromě roku 2009, kdy bylo v 6. měsíci naměřena důvěra 41,2 % a následně v 11. měsíci 29,9 %. Výše uvedené kvantitativní výzkumy mají hodnotu spíše deskriptivní a možná

⁹⁵ Srov. PŘIBÁŇ, J. Několik poznámek k sociologii práva. In: *Sociologický časopis*. 1992. vol. 28, č. 6. s. 770 - 781. a URBANOVÁ, M. *Systémy sociální kontroly a právo*. Plzeň: Aleš Čeněk. 2006.

⁹⁶ Bezesporu mají zde velký vliv na utváření mínění o právu média, názoroví vůdci a skupiny, ve kterých se člověk pohybuje. V ochotě důvěřovat pak hraje významnou roli socializace, jejíž složkou je i právní socializace.

⁹⁷ SEDLÁČKOVÁ, M. *Důvěra v instituce* [online]. [cit. 1. 6. 2014]. Dostupné z: <http://www.socioweb.cz/index.php?disp=teorie&shw=103&lst=106>.

⁹⁸ ADAMUSOVÁ, M. *Hodnoty a právo*. Diplomová práce. Brno: Právnická fakulta, Katedra právní teorie. 2014.

vysvětlení se nabízí pouze ve srovnání se situací ve společnosti, zejména různými mediálně známými kauzami. (Např. na jaře 2009 Poslanecká sněmovna vyslovila nedůvěru druhé vládě Mirka Topolánka a po pádu vlády se jednalo o řešení vládní krize, došlo k dohodě na úřednické vládě v čele s Janem Fischerem).

Důvěra v parlament stejně jako u právního systému byla nejvyšší v roce 1991 (37,6 %, z toho 9,6 % velmi vysoká a 28 % značná) a stejně tak zaznamenala následně výrazný pokles. Od roku 2004 více méně klesá, nejvýše se vyšplhala ve 4. měsíci 2006 na 22,7 %, nejnižší naměřená byla 9,2 % v 5. i 11. měsíci 2012. Důvěra v policii v čase spíše roste, nejvyšší hodnota 46,9 % byla dosažena v roce 2010.

Jak vysvětluje Adamusová, pokles důvěry k právnímu systému a parlamentu by mohl být způsobený tím, že těsně po revoluci bylo společenské nadšení pro právní stát a demokracii. Záhy však přišlo vystřízlivění a narůstající nespokojenost. Naopak u policie se takový pokles neudál. Jako možné vysvětlení je špatná pověst policie v období komunismu a pomalé budování důvěry v tuto instituci.⁹⁹

Důvěra v soudy/právní systém byla v České republice naměřena 34 %, což je o 13 % bodů méně než je průměr Evropské unie. Česká republika je 9. země s nejmenší důvěrou k právnímu systému ze zkoumaných zemí. Menší důvěru v soudy/právní systém má pouze Bulharsko (16 %), Chorvatsko (20 %), Litva, Slovinsko, Rumunsko, Portugalsko a Slovensko. Naopak největší důvěru v soudy/právní systém mají Dánové (84 %), Finové (77 %) a Švédí (73 %).

Důvěra Čechů v policii je 45 %, průměr Evropské unie 64 %, tedy o 19 % více. Česká republika je tak 6. nejméně důvěřivá země k policii. Menší důvěru v policii ze zemí Evropské unie má Rumunsko (37 %), Bulharsko (41 %), Chorvatsko a Litva, stejně jako Česká republika má Lotyšsko. Nejvíce důvěry v policii je na Islandu (92 %), ve Finsku (91 %) a v Dánsku (89 %).¹⁰⁰

⁹⁹ Tamtéž.

¹⁰⁰ EVROPSKÁ KOMISE. *Table of results. Standard Eurobarometer 74* [online]. Standard Eurobarometer, 2010 [cit. 3. 2. 2015]. Dostupné z: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb74/eb74_anx_full_fr.pdf.

Při mezinárodním srovnání se ukázalo, že v roce 2010 nižší důvěru v soudy/ právní systém a policii vykazovaly především postkomunistické země, především Bulharsko, Chorvatsko, Makedonie, Rumunsko, o něco méně nedůvěry pak měla Česká republika. V parlament v roce 2013 nejméně důvěřovalo Slovinsko, Španělsko, Řecko a v Evropský soudní dvůr Španělsko, Itálie, Kypr, což jsou vše země, které prošly dluhovou krizí. Dluhová krize mohla způsobit nedůvěru k institucím obecně. Vina za veřejný dluh ústící v pokles ekonomiky a zvyšující se nezaměstnanost může být připisovaná právě některým z institucí. Především parlamentu, který schvaluje veřejný rozpočet, to je jeden z možných důvodů poklesu důvěry. Také důvěru v instituce Evropské unie mohla postihnout krize v zemích eurozóny, důvěry v Evropskou unii obecně a tím i jejich institucí. Největší důvěru v právní systém a instituce mají severské země, Dánsko, Finsko, Švédsko a Island. Tedy země s nejvyšší kvalitou života.¹⁰¹

Z výzkumů veřejného mínění v České republice sice vyplývá, že důvěra v soudy se zvyšuje, ale existuje rozdíl mezi názory jednotlivých sociálních vrstev. *U lidí s vyššími příjmy a vzděláním stoupá důvěra v soudy, více spokojeni jsou také právníci voliči.* Nejméně jsou spokojeni důchodci, nezaměstnaní, dělníci a lidé bez maturity. Empirické výzkumy¹⁰² poukazují na skeptický pohled české veřejnosti na právo. Z výzkumu agentury SC&C, Survey, Consulting&Care vyplynulo, že v Česku sice lidé nepocítí ují významnější problém s vyhledáváním právních předpisů a v případě potřeby ví, kde příslušný zákon nalézt (46 % respondentů). Stejně jako občané Slovenské republiky *jsou však s existujícím právním systémem spíše nespokojeni.* V Česku to představuje 51 % zcela nebo spíše ne-spokojených, spokojených pak je pouze 8 % respondentů. *Zákony jako spravedlivé vnímá pouze 13 % české populace, 45 % respondentů je považuje za nespravedlivé. Převážnou většinu zákonů považuje za užitečné pouze 24 % respondentů. Právnímu systému v ČR plně důvěřuje pouze 14 % populace a jen 10 % respondentů si myslí, že zákony měří každému stejným metrem.* Naproti tomu

¹⁰¹ http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb74/eb74_publ_en.pdf [online]. [cit. 3. 2. 2015], s. 28 an.

¹⁰² Průzkum agentury STEM [cit. 10. 9. 2013]. Dostupné z: http://zpravy.idnes.cz/duvera-v-soudy-stoupa-bohati-vzdelani-a-spokojeni-volici-veri-v-praci-justice-1x1-/domaci.aspx?c=A101006_160020_domaci_iky a průzkum Analýza přístupu veřejnosti k regulaci v České republice 1/2008 [cit.10.9.20013] dostupné z <http://www.mvcr.cz/clanek/analiza-pristupu-verejnosti-k-regulaci-v-ceske-republice.aspx>.

65 % respondentů uvádí, že domoci se svých práv je v ČR složité a stejné procento uvedlo, že je matoucí. Za spravedlivé považuje regulace pouze 11-13 % občanů České republiky, avšak za nespravedlivé téměř polovina dotázaných (45-48 %). Podobných hodnot dosáhlo hodnocení důvěry v právní systém České republiky, kdy mu plně důvěřuje pouze okolo 15 % lidí v ČR a naopak nedůvěřuje více než polovina (53-55 %).

Jak již bylo uvedeno výše, důvěra je sociálně diferenciována. Nedůvěru zažívají především sociálně slabší vrstvy, na které nejvíce doléhá neurčitost a nestálost dnešní společnosti. Přitom důvěra je bytostní podmínkou uznání plné identity objektů a osob. Když tato důvěra není rozvinutá nebo obsahuje vnitřní ambivalence, je výsledkem trvalá existencionální úzkost. Jak upozorňuje Gabriela Lubelcová na příkladu Slovenska, kde je individualismus spojený s růstem nejistoty životní pozice a životních perspektiv. Projevuje se pokles zájmu o věci veřejné, pokles důvěry ve státní a politické instituce.¹⁰³ Juraj Schenk¹⁰⁴ popisuje současnou společnost, jako společnost anomickou.¹⁰⁵ Mezi projevy anomie zařazuje zejména absenci norem, akceptaci společensky nepřijatelných norem nebo hodnot, nefunkčnost institucí, jednání v rozporu s normami nebo hodnotami resp. bez sankcí za jejich porušení, bez východiskové perspektivy společnosti a reflexe anomie populací ve smyslu akceptace anomického stavu jako stavu normálního, běžného. Juraj Schenk nachází faktory, ve kterých zdařile na základě empirických výzkumů vysvětluje růst projevů anomického chování na Slovensku a které mají platnost i v dalších zemích jako je Česká republika. Jedná se o rozvrat institucí a lidského chování, bezperspektivnost vývoje neřízené společnosti, kriminalitu, nejistotu, nedůvěru, akceptaci amorálnosti, bezohlednosti, korupce a uznání práva na sebezáchovu za každou cenu.

¹⁰³ LUBELCOVÁ, G. *Kriminalita ako spoločenský fenomén*. Bratislava: Veda. 2009. s. 184 an.

¹⁰⁴ SCHENK, J. Anómia na Slovensku: pokus o meranie. In: *Sociológia* 36, č. 2, 2004, pp. 107 – 136.

¹⁰⁵ Podle É. Durkheima sociální a individuální rovnováha člověka závisí na míře jeho identifikace s určitým prostředím. „*Sociální*“ je podle něj oblastí hodnot, norem, vzorů a pravidel, které člověku předepisují jeho sociální a životní orientaci. „*Individuální*“ je charakterizováno subjektivními zájmy a potřebami, které mohou být optimálně uspokojovány jedině v souladu s normativně stanovenými požadavky společnosti. Jestliže hodnoty a normy nejsou přesně stanoveny a dodržovány, nastává chaos, zmatek, stav anomie, který vede k pocitu osamocení, strachu, k odchýlnému jednání.

2 OTÁZKY SKÚMANIA PRÁVNEHO VEDOMIA NA SLOVENSKU PO ROKU 1993

Úvod

Koncept právneho vedomia má svoju históriu a za približne 100 rokov svojej existencie sa stal súčasťou inventára sociológie práva, kde nájdeme rôzne prístupy¹⁰⁶ k jeho vymedzeniu a kvantifikácii. Toto jeho cizelovanie podľa nás znamená, že vedecká komunita ho až do dnešných dní pokladá za veľmi užitočný nástroj, ktorý umožňuje lepšie uchopiť spoločenské bytie práva. V spoločnosti, ktorá je politicky organizovaná na princípoch demokracie a fungujúcej na princípoch právneho štátu, je podľa nás vitálnou potrebou kritické a systematické skúmanie celého spektra právnych javov, do ktorého patrí tiež právne vedomie. Zároveň hodnotu spravodlivosti pokladáme za univerzálnu antropologickú konštantu a potrebu, ktorá prepožičiava legitimitu sociálnemu a právnemu poriadku.

V ďalšom texte chceme predstaviť niektoré prístupy ku skúmaniu právneho vedomia, resp. jeho jednotlivých aspektov a zložiek, ktoré boli realizované v Slovenskej republike (v ďalšom texte iba „SR“) po roku 1993. Zameriame sa na výskumy ktoré neboli realizované na právnických fakultách ani výskumných pracoviskách špecificky právnického zamerania. Účelom tejto časti monografie je poukázať na pluralitu prístupov a tém ktoré boli v SR reflektované odbornou verejnosťou. Hoci v porovnaní s krajinami ako je napr. Poľsko či Nemecko sa v SR otázke právneho vedomia venuje podstatne menej pozornosti v odborných kruhoch, taktiež právna sociológia je skôr marginalizovaná v porovnaní s inými krajinami, predsa sú právne javy aj právne vedomie v určitej podobe skúmané aj v súčasnosti.¹⁰⁷ V prvej časti sa zameriame na problematiku právneho vedomia v kontexte politickej

¹⁰⁶ K tomu podrobný výklad v kapitole 1 Teoreticko-empirická východiska zkoumání právního vědomí v mezinárodním kontextu.

¹⁰⁷ Na pôde Slovenskej sociologickej spoločnosti pri SAV sa uskutočnili v tomto miléniu dva odborné interdisciplinárne semináre – „Sociológia práva dnes: témy a osobnosti“ (2003) a „Právne vedomie ako právny a sociálny fenomén“ (2004), a časopis Sociológia vydal monotematické číslo k problematike sociológie práva – 2005, Vol. 37, No 1. (hostujúci editori G. Lubelcová a S. Capíková).

transformácie. V ďalšej časti priblížime niektoré výskumy právneho vedomia so zameraním na špecifické subpopulácie. V závere sa pokúsime o sumariáciu odporúčaní.

2.1 Právne vedomie v kontexte politického vedomia

Obdobie po páde „železnej opony“ bolo v krajinách prechádzajúcich post-socialistickou tranzíciou vhodnou príležitosťou na výskum právneho vedomia. V Maďarsku napríklad bol v rokoch 1997-1998 na vzorke 219 osôb realizovaný výskum zameraný na zmeny v právnom vedomí populácie, A. Kormány v porovnaní s obdobným výskumom z roku 1965 konštatuje viaceré zmeny v kvalitatívnej štruktúre právneho vedomia.¹⁰⁸ Nie je nám známe, že by bol na Slovensku realizovaný od roku 1993 celospoločenský výskum verejnej mienky ktorého predmetom by bolo právne vedomie. Výskumy od 90. rokov 20. storočia¹⁰⁹ boli v SR zamerané prevažne na politické vedomie – fenomén, ktorý mohol byť po prvý raz po dlhom čase totalitnej vlády¹¹⁰ slobodne skúmaný, a veľmi frekventované boli výskumy verejnej mienky.

¹⁰⁸ KORMÁNY, A. Jogismeret és jogtudat a mai magyar társadalomban' [Legal Knowledge and Legal Consciousness in Modern Hungarian Society], *De Jure*. March 1999. Citované podľa: DIRNÓCZI T., ŽUPAN M., ERCSEY Z., VINKOVIĆ M. (eds.): *Contemporary Legal Challenges: EU – Hungary – Croatia*. Pécs – Osijek. 2012. s.18 [online] Dostupné z: <http://sunicop.eunicop.eu/sunicop/publications/category/2-the-conference-book.html> [cit.25. 10. 2014].

¹⁰⁹ V porovnaní s inými krajinami, špecifická je v tejto oblasti situácia v Poľsku, ktoré si udržiava svoju výskumnú tradíciu v sociológii práva (etablovala sa od politického odmäku, ktorý nastal už roku 1956). Až do súčasnosti sú realizované rozsiahle empirické výskumy so zameraním na právo a právne vedomie, napr. TURSKA A., ŁOJKO E., CYWINSKI Z., KOJDER A. *Spoleczne wizerunki prawa. Z badań: Jakiego prawa Polacy potrzebują?* Warszawa: Wyd. UW 1999. Predmetom výskumov verejnej mienky boli napríklad poslanci - KURCZEWSKI, J. *Posłowie a Opinia Publiczna*. Warsaw: Instytut Stosowanych Nauk Społecznych. Uniwersytet Warszawski. 1999. Neskoršie známejšie výskumy zamerané na hodnotenie práva boli realizované medzi podnikateľmi, napr. SKAPSKA, G. *Kultura prawna w procesie tworzenia wolnej gospodarki*. Pp. 97–128 in Skąpska, G. (ed.): *Buddenbrookowie czy piraci?* Kraków: Universitas. 2002.

¹¹⁰ Obmedzením výskumov verejnej mienky a vôbec sociologických výskumov v predošlom historickom období, najmä v čase normalizácie (1968-1989), sú analyzované viacerými štúdiami in LAIFEROVÁ, E., MISTRÍKOVÁ, I. (eds.) *Sociológia v ére normalizácie – program, funkcie, perspektívy*. [elektronický zdroj], Bratislava: STIMUL, 2014 [CD-ROM].

V tejto súvislosti by sme chceli vyzdvihnúť názor maďarského právneho sociológa A. Sajó, že „*akceptácia právnych noriem je v prvom rade dôsledkom akceptácie politického systému,*“ naopak to však neplatí: dodržiavanie práva neznamená automaticky, že politický systém je akceptovaný.¹¹¹ Pokladáme preto aj túto oblasť za relevantnú z hľadiska problematiky právneho vedomia.

K pojmovým znakom práva patrí jeho tvorba či uznanie, ako aj garancia jeho zachovávaní štátom ako politickou organizáciou a politickou mocou. Koncepcia politického sprostredkovania potrieb a záujmov v interpretácii E. Bárányho implikuje, že všetky vplyvy, ekonomické, sociálne, kultúrne a pod., teda vplyvy okolitých spoločenských subsystémov, sa do právneho poriadku premietajú prostredníctvom politiky. Súlad politických rozhodnutí i spôsobov ich presadzovania s právom je zdrojom ich legitimity najmä v prípade, že presadzovanie či realizácia rozhodnutí nie je v súlade so záujmami a vôľou dotknutej skupiny alebo jednotlivcov. Právo pôsobí ako nástroj i ako vedľajší zdroj politickej moci.¹¹² V tejto súvislosti je metodologicky relevantné, že výskum či prieskum napr. dôveryhodnosti súdov, vlády alebo parlamentu formou výskumu verejnej mienky je výskumom orgánov tvorby práva – právnych inštitúcií, ale zároveň sú tieto vrcholnými politickými orgánmi a inštitúciami, reprezentujúcimi trojdelenie štátnej moci. Nazdávame sa, že hodnotenie jednotlivých orgánov verejnej moci vrátane orgánov verejnej správy je hodnotením inštitúcií, ktoré patria do právneho systému a podieľajú sa na sociálnej kontrole v spoločnosti tým, že vydávajú formou práva záväzné pravidlá správania sa (právne predpisy) alebo tým že garantujú ich dodržiavanie svojou rozhodovacou činnosťou. Autorita a efektívnosť práva sa v literatúre z oblasti sociológie práva uvádza v úzkej súvislosti s dôverou k týmto orgánom.¹¹³

Netreba opomenúť, že verejnosť vníma politiku aj prostredníctvom legislatívy (a jej kvality), keďže tá jednak ukladá povinnosti, jednak rámcuje možnosti voľby prostriedkov na dosiahnutie individuálnych cieľov. G. Lubelcová pri hodnotení pôsobenia práva v oblasti spoločenskej kontroly kriminality na Slovensku konštatovala: „*Ambivalentný výklad práva (vrátane*

¹¹¹ SAJÓ, A. Conformity and Legal Change. Pp. 85–91 in Skąpska, G. (ed.): *Pravo w zmiennajacych sie społeczeństwie*. Kraków: Jagiellonian University Publishing. 1992. s.86.

¹¹² BĀRĀNY, E. Právo a politika. *Právny obzor*. 73 1990 (4): 289–301.

¹¹³ K tomu napr. KOJDER, A. *Godność i siła prawa*. Warszawa: Oficyna naukowa. 2001.

najvyššieho zákona – ústavy) a jeho prehlbovanie na pozadí politického boja znižuje v očiach verejnosti autoritu práva a obmedzuje jeho regulatívnu funkciu.“¹¹⁴ Nekvalitná tvorba a aplikácia práva znižuje dôveryhodnosť orgánu, ktorý reprezentujú.

Podľa F. Fukuyamu, absencia dôvery v spoločnosti musí byť kompenzovaná zložitým systémom pravidiel a regulatívov, ktoré podliehajú vyjednávaniu a odsúhlaseniu, o ktoré sa vedú spory, a niekedy musia byť vynucované.¹¹⁵

Vývoj dôveryhodnosti politických inštitúcií v SR v % v rokoch 2002 – 2004 podľa výskumov Odboru mediálneho výskumu Slovenského Rozhlasu (OMV SRo) poukazuje na všeobecne nízku mieru dôvery a korešpondujúcu extrémne vysokú mieru nedôvery voči súdom a prokuratúre, ktorých skóre sa však v troch po sebe idúcich meraniach zlepšovalo. Nízka dôvera a vysoká nedôvera voči parlamentu a vláde SR mali skôr stúpajúcu tendenciu.

Tabuľka: Vývoj dôveryhodnosti politických inštitúcií v SR v % v rokoch 2002 – 2004¹¹⁶

Vývoj dôveryhodnosti inštitúcií SR v % (máj 2004 - november 2002)						
	Dôvera*			Nedôvera**		
	Máj 2004	Máj 2003	November 2002	Máj 2004	Máj 2003	November 2002
Armáda SR	62,0	57,0	56,5	32,1	35,4	36,4
Cirkvi	50,6	47,4	53,4	41,9	43,8	39,6
Miestna samospráva	48,7	48,1	50,9	44,7	42,9	40,9
Prezident SR	40,8	34,6	38,3	56,4	63,4	59,9
Policajný zbor SR	40,6	22,8	22,3	56,8	74,7	75,9
Samospráva VÚC	33,1	30,7	30,2	49,7	47,1	47,1
Odbory	27,9	29,5	26,8	58,0	54,9	56,2
Súdy, prokuratúra	21,1	15,1	16,6	73,7	78,7	78,7
NR SR (parlament)	21,0	24,7	30,6	76,6	72,4	65,4
Vláda SR	20,8	23,3	32,4	77,7	75,0	Nedostupné

¹¹⁴ LUBELCOVÁ, G. Základné trendy a riziká vývoja kriminality na Slovensku v rokoch 1989–1999. *Sociológia*. 1999 Vol. 31, No. 5: 497–501. s.: 499.

¹¹⁵ FUKUYAMA, F. *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. New York: Free Press, 1995.

¹¹⁶ ČAPÍKOVÁ, S. Medzi poriadkom a chaosom: právo v období post-komunistickej transformácie na Slovensku. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*. 2005. Vol. 41, No. 4. s. 627.

* Údaj „dôvera“ vznikol zlúčením odpovedí „plne dôveruje“ a „viac dôveruje ako nedôveruje“
--

** Údaj „nedôvera“ vznikol zlúčením odpovedí „vôbec nedôveruje“ a „viac nedôveruje ako dôveruje“
--

Dopočet do 100 % tvoria odpovede „nevie“
--

Vlastné spracovanie podľa: Odbor mediálneho výskumu Slovenského rozhlasu (OMV SRo), www.rozhlas.sk

Výskumy verejnej mienky v SR realizovalo po roku 1993 viacero verejno-právnych subjektov, napr. Odbor mediálneho výskumu Slovenského rozhlasu, alebo Ústav pre výskum verejnej mienky pri Štatistickom úrade SR.¹¹⁷ Postupne vznikali organizácie 3. sektora (think-tanky) ktoré realizovali skôr politologické analýzy – spomeňme napr. Inštitút pre verejné otázky (IVO) alebo Transparency International Slovakia (TIS), v súčasnosti ich existuje omnoho viac. Paralelne vznikali a etablovali sa výskumné agentúry fungujúce na komerčnom základe, so zameraním na marketingový výskum, ale realizovali rozmanité zákazky. Politická transformácia bola vďačnou výskumnou témou, predmetom výskumu boli názory obyvateľov na privatizáciu, korupciu a iné problémy verejného života, popularitu politických subjektov i konkrétnych politikov, dôveryhodnosť a pod. V súčasnosti je SR zapojená do rôznych medzinárodných komparatívnych výskumov verejnej mienky (napr. ISSP) na ktorých sa podieľa najmä Sociologický Ústav Slovenskej akadémie vied, často v spolupráci s inými akademickými sociologickými pracoviskami v SR.

„Revolúcia v roku 1989 priniesla novú vzhľad cieľového stavu spoločenského vývoja, vedúcou ideou pri jej presadzovaní sa stal model právneho štátu a deatizácie spoločnosti. Nové politické elity sa v tomto „ponovembrovom“ období zamerali predovšetkým na právne ukotvenie zmeny politického režimu a položenie základov pre resuscitáciu občianskej spoločnosti, hlásajúc novú ideológiu étosu občianskej kultúry. Po vzniku samostatnej Slovenskej republiky v roku 1993 došlo k rekonfigurácii ústavného systému, ukotveniu „pravidiel hry“ pre slobodnú súťaž politických aj ekonomických síl a právnenmu

¹¹⁷ Ústav bol v roku 2009 zrušený. Bližšie: MARCHEVSKÝ, P. *Spomienka na ÚVVM*. [online] Dostupné z <http://www.jetotak.sk/editorial/spomienka-na-uvvm> [cit. 20. 10. 2014]. Pre porovnanie, v Českej republike nebolo obdobné pracovisko zrušené, ale bolo presunuté zo štátneho orgánu na akademickú pôdu.

*ukotveniu záruk základných ľudských a politických práv spojených s ich inštitucionálnym zabezpečením. Pádom železnej opony sa ekonomika aj kultúra (a právny systém) otvorili v smere k okolitému prostrediu a boli s ním priamo konfrontované.*¹¹⁸ Rozvíjať sa začali právne odvetvia, ktoré do roku 1989 mali marginálny význam (napr. právo životného prostredia, duševného vlastníctva, počítačové právo, právo ľudských práv). Vstup do Európskej únie priniesol viaceré zmeny v právnej oblasti a požiadavku na harmonizáciu vnútroštátneho práva s právom EU a implementáciu potrebných zmien.

Dôvera k politickým inštitúciám sa v odbornej literatúre pokladá za dôležitý ukazovateľ nálad obyvateľstva. Je tiež pokladaná za predpoklad akceptovania určitých politických rozhodnutí a opatrení decíznej sféry a politických aktérov (individuálnych rovnako ako inštitucionálnych) zo strany verejnosti. V súčasnosti široko medializovaných pravidelných prieskumoch Eurobarometer (Standard Eurobarometer) sa objavuje aj hodnotenie dôvery k Európskej únii a k vybraným európskym a „domácim“ národne špecifickým inštitúciám a médiám. Dáta sú zbierané prostredníctvom štandardizovaných rozhovorov, zber dát zabezpečuje zvyčajne spoločnosť Taylor Nelson Sofres.

„Eurobarometer“ je séria prieskumov verejnej mienky, ktoré zadáva sekcia Analýz verejnej mienky Európskej komisie od roku 1973. V rámci prieskumov sú pravidelne vydávané správy o verejnej mienke v rôznych oblastiach týkajúcich sa Európskej únie. Prieskumy sa realizujú vo všetkých členských krajinách EÚ a v poslednom čase aj v kandidátskych krajinách. Výsledky Eurobarometra sú publikované Generálnym riaditeľstvom pre tlač a komunikáciu Európskej komisie. Pôvodne bol koncipovaný ako spôsob zlepšenia informačnej a komunikačnej stratégie Európskej únie. Prieskumy verejnej mienky a trendov v členských a kandidátskych krajinách skúmajú názory občanov na rôzne témy, napríklad rozširovanie, spoločenská situácia, zdravotníctvo, informačné technológie, kultúra, životné prostredie, euro, obrana atď. Pre Európsku komisiu je dôležitým nástrojom získavania informácií, názory širokej verejnosti sú brané do úvahy pri príprave legislatívnych

¹¹⁸ CAPÍKOVÁ, S. Medzi poriadkom a chaosom: právo v období post-komunistickej transformácie na Slovensku. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*. 2005. Vol. 41, No. 4: 617–640. s.620.

návrhov, prijímaní rozhodnutí a hodnotení jej práce. Od roku 2001 sa prieskumy Eurobarometer uskutočňujú v kandidátskych krajinách (CCEB), nahradil dovtedy používaný Eurobarometer v strednej a východnej Európe (CEEB) s frekvenciou jednej správy ročne.¹¹⁹

Výsledky prieskumov Eurobarometer z rokov 2009 a 2010 boli sprevádzané vlnou údivu zo strany laickej i odbornej verejnosti, ako o tom informovali pomerne početné komentáre najmä v denníkoch, blogoch aj v iných typoch masmédií. Podľa týchto prieskumov, obyvatelia Slovenska zahraničným inštitúciám dôverovali výrazne viac než inštitúciám domácim, a zároveň sa v týchto ukazovateľoch výrazne líšili od priemeru EÚ. Spomedzi niekoľkých ponúknutých položiek, najnižšiu mieru dôvery respondenti vyjadrovali k položke „súdny a právny systém.“ Vyberáme zo slovenskej mutácie správy Eurobarometer 74: *„Ako na Slovensku, tak aj v európskom priemere prevažuje nedôvera nad dôverou k domácim inštitúciám. Národnej vláde dôveruje iba 36 % slovenských občanov (28 % v EÚ27) a národnému parlamentu dôveruje 37 % občanov (31 % v EÚ27). Najväčší rozdiel v dôvere k inštitúciám medzi Slovenskom a európskym priemerom je v prípade súdneho a právneho systému, ktorému na Slovensku dôveruje iba 32 % a nedôveruje 65 % občanov, zatiaľ čo v EÚ27 mu dôveruje 47 % a nedôveruje 48 % občanov. Z hľadiska trendov sme na jeseň 2010 v porovnaní s jeseňou 2009 nepozorovali žiadnu významnú zmenu a to napriek tomu, že v období medzi týmito dvomi prieskumami sa konali parlamentné voľby po ktorých sa k moci dostala nová vláda zložená zo strán, ktoré v minulom volebnom období boli v opozícii a strany bývalej vládnej koalície sa dostali do opozície. O čo menej dôverujú slovenskí občania (aj v porovnaní s priemerom EÚ) domácemu súdnemu a právnenému systému, o to viac (aj v porovnaní s priemerom EÚ) dôverujú Európskej únii. Kým v európskom priemere je viac občanov, ktorí EÚ nedôverujú (45 %), ako tých, ktorí jej dôverujú (43 %), na Slovensku Európskej únii dôveruje 71 % občanov a nedôveruje iba 24 % občanov. Slovenská republika je tak krajinou s najvyššou mierou dôvery k Európskej únii spomedzi členských krajín únie.“*¹²⁰

Podľa výsledkov Eurobarometra č. 81 (v SR zber dát prebiehal v období 31. 5. – 10. 6. 2014 na vzorke 1.024 respondentov), vláde SR skôr dôveruje

¹¹⁹ [online] Dostupné z: <http://www.europa.sk/eurobarometer>.

¹²⁰ EUROBAROMETER 74. *Verejná mienka v Európskej únii*. Jeseň 2010. Národná správa. Slovenská republika. Brusel: Európska komisia. [online] <http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb74/eb74_sk_sk_nat.pdf>. s.10. [cit.26. 3. 2012].

20 %, skôr nedôveruje 76 % a nevedelo sa vyjadriť 4 % opýtaných, parlamentu skôr dôveruje 19 %, skôr nedôveruje 77 % a nevedelo sa vyjadriť 4 % opýtaných, čo je menej než priemerné hodnoty obyvateľov EU.¹²¹ V porovnaní s predošlými prieskumami Eurobarometra, tento trend nízkej dôvery nevykazuje výrazné odchýlky. V porovnaní napr. s predošlými výskumami realizovanými OMV SRo v rokoch 2002 – 2004 (viď tabuľka s.66), súčasné nízke hodnoty dôvery k vláde, parlamentu či súdom nie sú prekvapujúce.

Vo výskumoch verejnej mienky a v prieskumoch dôvery k politickým inštitúciám, ktoré u nás po dlhé roky realizujú rozmanité subjekty¹²² a výskumné agentúry, pravidelne vychádzajú nízke hodnoty dôvery k inštitúciám zákonodarnej, výkonnej i súdnej moci, a to napriek použitiu odlišných metodík, a odlišnej zostave hodnotených položiek (inštitúcií).¹²³

Z nízkej hodnoty dôvery k orgánom tvorby práva však nemožno urobiť automatické závery ohľadom právneho vedomia alebo vyvodit' nízku ochotu riadiť sa právom ako normatívnou štruktúrou, nazdávame sa že je vhodnejšie vnímať tieto zistenia ako rizikové faktory akceptácie práva, alebo ako rizikové faktory postojov k právu, čo si však vyžaduje empirickú verifikáciu. Je potrebné verifikovať, či akceptácia práva je podmienená vnímaním korektnosti zákonodarného procesu v očiach verejnosti. Nízku mieru dôvery k súdom (súdniectvu) by bolo vhodné verifikovať v súvislosti s hodnotením vymožitelnosti práva, ktorú pokladáme za hierarchicky vyššiu úroveň v súvislosti s právnym vedomím a najmä mienkou o práve. Osobitnú pozornosť by bolo potrebné venovať súvislostiam mienky o práve a fenoménov korupcie a klientelizmu.

¹²¹ EUROPEAN COMMISSION: *Standard Eurobarometer 81. The Key Indicators. Results for Slovakia*. 2014 [elektronický zdroj] <http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb81/eb81_fact_sk_en.pdf> [videné 20. 10. 2014].

¹²² Pre úplnosť treba doplniť, že sporadicky sa otázky vzťahujúce sa na niektoré právne javy, napr. punitívne postoje verejnosti, hodnotenie práva alebo niektorého zo štátnych orgánov a pod. objavujú v medzinárodných prieskumoch v rámci programov ISSP alebo Výskum európskych hodnôt (EVS). Z hľadiska výskumu právneho vedomia tieto výskumy prinášajú skôr fragmentárne poznatky, nakoľko ich tematické zameranie je odlišné.

¹²³ ČAPÍKOVÁ, S., HERMANOVÁ, D., LUHA, J. Dôvera k inštitúciám medzi poslucháčmi LF UK v Bratislave – výsledky sondy. S.92-104 in: MATULNÍK, J., KOLLÁROVÁ, M., FERRO, M. (eds.) *Slovenská politika po roku 1993 v sociologickej reflexii*. Zborník referátov z Výročnej konferencie Slovenskej sociologickej spoločnosti pri SAV, ktorá sa konala dňa 13. apríla 2012. 1. Vyd. [CD ROM] Bratislava: Slovenská sociologická spoločnosť pri Slovenskej akadémii vied. 2013. s.95.

Jednou zo zložiek právneho vedomia je jeho hodnotový obsah. Hodnotiť je možné rozmanité objekty z oblasti práva a takisto je možné vyjadriť sa ku kvalitatívne rozmanitým atribútom objektu. Metodologicky oprávnenou požiadavkou kvality výskumu právneho vedomia je podľa nás voľba objektov a atribútov hodnotenia, ich operacionalizácia, voľba vhodného meracieho nástroja a oslovenie relevantnej populácie. Keďže orgány verejnej moci a správy sú zároveň orgánmi tvorby a aplikácie práva, ich hodnotenie zo strany obyvateľov by malo byť jednou z dimenzií výskumov právneho vedomia. Z uvedených dôvodov, a s určitými výhradami, si dovoľujeme povedať že indikátorom právneho vedomia v spoločnosti môžu byť tiež reprezentatívne prieskumy dôveryhodnosti politických inštitúcií, avšak samy osebe podľa nás nemajú dostatočnú explikačnú validitu, sú iba čriepkom mozaiky.

2.2 Výskumy právneho vedomia so zameraním na špecifické subpopulácie

V závislosti od rozsahu a kvality sa v literatúre rozoznáva právne vedomie laické, profesijné a expertné. Laické právne vedomie sa utvára spontánne. Profesijné, týka sa znalosti a hodnotenia práva regulujúceho výkon určitej profesie, povolania (vychovávateľ, vedec, zdravotník, farmaceut, pôrodná asistentka a pod.). Expertné právne vedomie majú právnici a právni experti, je výsledkom profesijnej špecializácie v oblasti práva (sudcovia, prokurátori, advokáti a pod.).¹²⁴

Hoci sa všeobecne konštatuje na Slovensku nízka úroveň právneho vedomia obyvateľov, nachádzame v odbornej literatúre skôr parciálne výskumy. Prezentované výskumy poukazujú na to, že rovnako významné ako výskum sociálneho právneho vedomia je zameriavať sa na špecifických adresátov právnych noriem. Spoločnosť nie je homogénnou masou ľudí, hoci platí postulát rovnosti pred zákonom.

¹²⁴ Porovn. HOUBOVÁ, D. Právní výchova a formování vztahu k právu. Pp.9-24 in: *Výchova ke právu. Sborník z vědeckého semináře*. Brno: Masarykova Univerzita. 1994. VEČEŘA, M., URBANOVÁ, M. *Sociologie práva*. Plzeň: Aleš Čeněk. 2011.

2.2.1 Výskum „Deti o svojich právach“

Deti patria medzi veľmi zraniteľné skupiny obyvateľstva. Monitorovanie práv detí uskutočňujú v SR niektoré mimovládne organizácie,¹²⁵ ale tiež ďalšie subjekty pod gesciou Slovenského výboru UNICEF. *Dohovor o právach dieťaťa* bol prijatý 20. novembra 1989 na pôde Valného zhromaždenia OSN. Mnohé ustanovenia boli postupne premietnuté aj do konkrétnych zákonov v SR. Článok 19 a čl. 37 Dohovoru vyjadrujú právo dieťaťa na bezpečnosť (ochrana dieťaťa pred násilím, zanedbávaním, zneužívaním, týraním). Článok 29 Dohovoru ukladá signatárom povinnosť zabezpečiť deťom výchovu zameranú na rešpektovanie práv iných ľudí a svojho okolia. Základnú povinnosť vzdelávať v tejto oblasti nesú školy, najmä základné školy.

Prieskum Slovenského výboru UNICEF **Deti o svojich právach**¹²⁶ priniesol viacero podnetov. Veľkosť výberovej vzorky podľa autorov záverečnej správy umožňuje zovšeobecniť základné výsledky prieskumu na populáciu detí vo veku 13 – 15 rokov s maximálnou odchýlkou $\pm 4,9\%$. Zadáateľom výskumu bol Slovenský výbor pre UNICEF, ktorý spolu s P. Guráňom a J. Filadelfiovou pripravil aj otázky do dotazníka. Otázky boli vzhľadom na 20. výročie „Dohovoru o právach dieťaťa“ cieleňé na všeobecné poznatky o informovanosti detí o ľudských právach a právach dieťaťa a hodnotenie aktuálnej situácie na Slovensku v ich uplatňovaní. Vzhľadom na prebiehajúcu kampaň Rady Európy za úplný zákaz fyzických trestov detí bolo viacero otázok špecificky smerovaných i k tejto téme.

Prvé dve kapitoly záverečnej správy približujú povedomie detí o ľudských právach (ďalej iba LP) a právach detí, zdroje informácií o LP a právach detí, znalosť konkrétnych práv, názor detí na dodržiavanie LP a práv detí v SR. Tretia kapitola nazvaná „Práva dieťaťa v praxi“ bola zameraná na znalosť Dohovoru OSN o právach dieťaťa, názor či sú konkrétne práva garantované v zákonoch SR a návrhy na zlepšenie dodržiavania práv dieťaťa na Slovensku. Použité boli otázky uzatvorené, poloopené aj otvorené.

¹²⁵ Napr. Nadácia pre deti Slovenska, alebo Amnesty International a pod.

¹²⁶ GURÁŇ, P., FILADELFIOVÁ, J. *Deti o svojich právach – Slovensko 2009. Záverečná správa z výskumu*. Bratislava: IUVENTA a Slovenský výbor UNICEF, 2009. [online] In *Dataarchív výskumu mládeže*. Dostupné na <http://www.vyskummladeze.sk/images/stories/iuventa/DAVM_026/Sprava_UNICEF_final.pdf> [cit. 15. 10. 2014].

Otvorená otázka, čo by sa malo na Slovensku v dodržiavaní práv dieťaťa zlepšiť, priniesla množstvo zaujímavých návrhov, ktoré autori rozdelili do 10 okruhov. „Najširším okrubom boli návrhy týkajúce sa násilia na deťoch. Deti navštevujúce posledné tri ročníky základnej školy poukazovali na rôzne formy násilia, či už to bolo týranie, telesné tresty, fyzické či psychické násilie alebo šikanovanie. Ak sa vo výrokoch konkretizovalo prostredie, smerovalo prevažne k dvom z nich – k násiliu v rámci rodiny a v školskom prostredí.“¹²⁷

Voľné odpovede detí ukázali, že majú pomerne silnú predstavu o tom, čo by sa malo v oblasti práv dieťaťa zlepšiť, konštatuje správa. Najviac návrhov vzťahovali deti k zastaveniu násilia, vrátane odstránenia telesných trestov. Veľkú pozornosť venovali tiež právu na vzdelanie a rovnosti práv všetkých detí (aj rómskych, detí so zdravotným postihnutím a detí žijúcich mimo svojho rodinného prostredia). Často spomínali rodičov a rodičovskú starostlivosť, kde by pridali viac času pre deti a zlepšenie prístupu a starostlivosti o deti u mnohých z nich. Viaceré z detí videli cestu k zlepšeniu situácie na Slovensku konkrétne v zlepšení informovanosti o detských právach – prostredníctvom médií i prostredníctvom vyučovania v školách. Ako informačný zdroj vystupuje do popredia škola. Analýza empirických údajov vypovedá o rôznej úrovni pozornosti venovanej detským právam na jednotlivých základných školách v SR, ako aj o rôznej úrovni výučby – viac alebo menej prispôsobenej predstavám žiakov a žiačok. Súčasťou zisťovania sa stala aj otázka, akú pozitívnu zmenu v uplatňovaní práv detí vedia deti z posledných troch ročníkov základnej školy uviesť ako dobrý príklad. Iba necelých 15 % skúmaných detí sa priklonilo k stanovisku, že zaregistrovalo na svojej škole za posledné tri roky pozitívnu zmenu súvisiacu s právami dieťaťa. Najpočetnejšiu skupinu predstavovali zmeny dotýkajúce sa násilia – konkrétne jeho eliminácie z výchovno-vzdelávacieho systému na svojej škole (násilia všeobecne, ale aj telesných trestov učiteľov voči deťom alebo šikanou medzi spolužiakmi).¹²⁸

¹²⁷ GURÁŇ, P., FILADELFOVÁ, J. Deti o svojich právach – Slovensko 2009. Záverečná správa z výskumu. Bratislava: IUVENTA a Slovenský výbor UNICEF, 2009. [online] In *Dataarchív výskumu mládeže*. Dostupné na <http://www.vyskummladeze.sk/images/stories/iuventa/DAVM_026/Sprava_UNICEF_final.pdf> [cit. 15. 10. 2014], s. 23.

¹²⁸ Tamtiež, s. 33-34.

Výskum bol navrhnutý veľmi komplexne, priniesol konkrétne poznatky o procesoch právnej komunikácie a socializácie, o efektívnosti jednotlivých komunikačných kanálov, aj o potrebách detí.

2.2.2 Právne vedomie žien vo výkone trestu odňatia slobody

V roku 2003 pracovníci¹²⁹ Katedry sociológie Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave uskutočnili empirický výskum právneho vedomia žien vo výkone trestu odňatia slobody prostredníctvom štandardizovaného dotazníka, v spolupráci s Katedrou právnej teórie Právnickej fakulty Masarykovy univerzity v Brne. Dotazník bol distribuovaný v jedinom zariadení na výkon trestu odňatia slobody v SR určenom pre ženy: v zariadení Nitra – Chrenová. Výsledkom spolupráce je monografia¹³⁰, konferenčný zborník¹³¹ a vedecké štúdie k problematike špecifik ženskej kriminality.¹³²

2.2.3 Právne vedomie a podnikatelia

Špecifickou zložkou spoločnosti sú podnikatelia. V západných krajinách je pomerne rozšírené, že obchodné a priemyselné komory a iné záujmové združenia či zväzy podnikateľov realizujú pre svoje interné potreby prieskumy kvality podnikateľského prostredia, do ktorého sú zaraďované tiež skúsenosti a hodnotenia právneho prostredia z hľadiska potrieb podnikateľských subjektov. Tieto výskumy sa snažia poukázať na bariéry podnikania a často sa zameriavajú na širokú škálu právnych otázok. Otázky právnych prekážok podnikania, a otázky právnych nástrojov eliminácie prekážok neprávneho charakteru, pritahujú pozornosť výskumníkov z rôznych oblastí.

Zaujímavým príspevkom k skúmaniu právneho vedomia v SR z pohľadu psychológie je sonda prof. M. Szarkovej. Szarková vymedzuje právne vedomie nasledovne: „*Obsahom právneho vedomia sú znalosti zákonov a právnych noriem,*

¹²⁹ Pod vedením doc. PhDr. Gabriely Lubelcovej, CSc., participovali Roman Džambazovič a Silvia Capíková.

¹³⁰ URBANOVÁ, M., VEČEŘA, M.A. kol. *Ženská delikvence. Teoreticko – empirická studie k problému právních postojů a hodnotových orientací delikventních žen*. Brno: Masarykova Univerzita. 2004.

¹³¹ URBANOVÁ, M., VEČEŘA, M.A. kol. *Ženská delikvence jako sociální jev*. Brno: Masarykova Univerzita. 2004.

¹³² Napr. LUBELCOVÁ, Gabriela; DŽAMBAZOVIČ, Roman. Kriminalita žien a ženy vo väzení na Slovensku. *Sociológia-Slovak Sociological Review*, 2006, 2, s. 103-126.

*procedurálne informácie z oblasti právnych vied, vedomosti a skúsenosti z ich konkrétneho uplatňovania/uplatnenia v prostredí/spoločnosti, v ktorom človek žije, vrátane sankcií prípade ich porušenia, konkrétne pozitívne lebo negatívne zážitky (emocionálne obsahy) z prežitých situácií, ktoré vyžadovali použitie právnych zručností, myty a sekundárne informácie napríklad o celkovej atmosfére v spoločnosti, verejnej mienke a podobne. Okrem informácií sú v právnom vedomí reflektované aj právne vzťahy, ktoré predstavujú samostatnú entitu a tvoria samostatné a osobité vzorce v mozaike spoločenských vzťahov. Tieto vzorce zároveň tvoria štrukturálne časti právneho vedomia každej spoločnosti/komunity a sú komunikované a prenášané na jej nových členov prostredníctvom nástrojov sociálneho a psychologického tlaku a procesov právnej výchovy. Okrem znalostí a vedomostí obsah právneho vedomia tvoria aj postoje jednotlivcov/skupín k právu ako takému. Tieto sú ovplyvňované tak emocionálnymi, ako aj racionálnymi a vôľovými faktormi.*¹³³

Prieskum sa realizoval na vzorke 165 náhodne vybraných študentov denného štúdia prvého ročníka ekonomicky zameraných vysokých škôl v Bratislave, z ktorých nikto reálne ešte nepodnikal. Hlavným cieľom bolo „exploračnými metódami zistiť a opísať jednotlivé komponenty, ktoré tvoria obsah a štruktúru právneho vedomia. V rámci čiastkových cieľov bolo okrem iného cieľom prieskumu identifikovať činitele/faktory, ktoré aktívne alebo pasívne vstupujú do formatívno-regulačných procesov tvorby právneho vedomia a fixujú sa v jeho obsahu. Východiskom pri formulovaní základných cieľov a hypotéz boli v súčasnosti v SR široko diskutované problémy, ktoré úzko súvisia s právnym vedomím: stav plnenia daňových povinností, stabilita a jednoznačnosť zákonov, vymožitelnosť práva prostredníctvom súdov, miera korupcie.“¹³⁴

V realizácii prieskumu bol uplatnený nasledujúci metodologický postup: prvá bola použitá metóda mentálnych máp, potom respondenti vyplnili dotazník A. V časovom odstupe dvoch týždňov (14 dní) dostali respondenti na vyplnenie dotazník B. Po vyplnení dotazníka B bol realizovaný skupinový štruktúrovaný rozhovor (skupiny respondentov v počte 15 boli tvorené náhodným výberom). Metóda zúčastneného pozorovania sa realizovala počas celého prieskumu.¹³⁵

¹³³ SZARKOVÁ, M. Právne vedomie ako faktor podnikateľského prostredia. *Auspicia*. 2011. Vol. 8, No. 2. s. 65.

¹³⁴ Tamtiež, s. 66.

¹³⁵ Tamtiež, s.66.

2.2.4 Právne vedomie a zdravotnícki pracovníci

Právna regulácia výkonu povolania je súčasťou profesijných identít základných zdravotníckych profesií. Zdravotnícke povolania, ktorých obsah sa spontánne historicky formoval v podobe sociálnych rolí, sú dnes formalizované a vo veľkej miere inštitucionalizované prostredníctvom práva. V tomto prípade je právo nástrojom tzv. sekundárnej inštitucionalizácie, keď sa sociálna rola normotvorným aktom transformuje do podoby právneho statusu. Pozícia aktérov (právnych subjektov s určitým právnym statusom) v sociálnej interakcii sa mení na formalizovaný vzťah, právny vzťah, ktorého obsahom sú sankcionovateľné a štátnou mocou vynúiteľné oprávnenia a povinnosti, a ktorý vzniká, mení sa a zaniká za právnou normou špecifikovaných okolností -právnych skutočností. V priebehu 20. storočia, u nás najmä v jeho poslednej dekáde, nastala zmena modelu interakcie lekár – pacient. Pôvodne principalistický (paternalistický) vzťah s dominujúcim postavením lekára bol zatlačovaný zdôrazňovaním autonómie vôle pacienta a je nahrádzaný modelom partnerským (kde je pacient emancipovaný z pozície objektu liečby na subjekt liečby ktorý sa môže aktívne spolupodieľať na voľbe diagnostických a terapeutických alternatív). V niektorých krajinách došlo k presunu asymetrie v prospech modelu spotrebiteľ – poskytovateľ zdravotnej služby. Tieto zmeny korešpondujú so zmenami v oblasti právnej regulácie postavenia lekára a zdravotnej sestry a pôrodnej asistentky a s kodifikáciou práv pacientov, so špecifikáciou právneho statusu pacienta. Profesijné právne vedomie sa stalo neoddeliteľnou súčasťou odborného profilu lekára. Lekár potrebuje poznať nielen svoje oprávnenia a povinnosti, ale celý komplex právnych vzťahov a právne významných skutočností, ktoré vymedzujú zdravotnícky systém, jeho financovanie a zodpovednostné vzťahy. *„Súčasťou lekárovej odbornosti je okrem medicínskych znalostí tiež špecifický rozsah znalosti práva (tzv. rolové minimum), ktoré zohľadňuje špecifickú náplň činnosti príslušníkov lekárskej profesie a jeho obsahom je najmä znalosť právneho postavenia lekára ako subjektu právnych vzťahov pri poskytovaní zdravotnej starostlivosti.“*¹³⁶

¹³⁶ CAPÍKOVÁ, S., HEŘMANOVÁ, D., CHANDOGOVÁ, E., OZOROVSKÝ, V., LUHA, J. Úskalia realizácie práv pacientov: vybrané problémy vzťahu lekár-pacient v perspektíve prieskumu názorov poslucháčov LF UK. ss. 4-12 In: *Pacient v zdravotnom systéme a spoločnosti. Zborník referátov z medzinárodnej vedeckej konferencie konanej dňa 14. decembra 2012 v Bratislave*. Sekcia sociológie zdravotníctva Slovenskej sociologickej spoločnosti pri SAV: Bratislava 2014 [CD ROM], s.7.

Právna regulácia spoločenských vzťahov v zdravotníctve a medicíne pokrýva veľmi širokú oblasť a je systemizovaná do viacerých právnych odvetví. Predmetom právnej úpravy je oblasť, ktorá zahŕňa základné ľudské práva a slobody, zodpovednostné právne vzťahy, dohľad nad poskytovaním zdravotnej starostlivosti, reklamácie v zdravotníctve, lekárenskú starostlivosť, súčinnosť s justičnými orgánmi a orgánmi činnými v trestnom konaní, financovanie zdravotníctva, vzťahy medzi poskytovateľmi zdravotnej starostlivosti a zdravotnými poisťovňami, výkon zdravotníckeho povolania, vzdelávanie zdravotníckych pracovníkov, vydávanie licencií na výkon zdravotníckeho povolania, génové inžinierstvo, odber a uchovávanie biologického materiálu ľudského pôvodu a iné. Okrem vnútroštátnych predpisov do právneho poriadku SR patria aj medzištátne zmluvy a *acquis communautaire*. Súčasťou výkonu zdravotníckych profesií je popri odborných medicínskych vedomostiach i znalosť legislatívnych pravidiel limitujúcich zdravotnícku prax. Tieto sú často špecifické v závislosti od konkrétnej odbornej špecializácie, najmä u lekárov. Ojedinelé sondy do problematiky naznačujú, že lekári nemajú dostatočné vedomosti o právnych predpisoch upravujúcich poskytovanie zdravotnej starostlivosti.¹³⁷ Právnici a lekári venujúci sa medicínskemu právu konštatovali potrebu systematického a kontinuálneho vzdelávania zdravotníckych pracovníkov v tejto oblasti.¹³⁸

¹³⁷ TÓTH, K. „Právne vedomie zdravotníckych pracovníkov v procese transformácie zdravotníctva v Slovenskej republike.“ *Medicínsky monitor*. 1999 (6)5: 18 – 22.

¹³⁸ REMIŠOVÁ, M., KOKÁVEC, M. *Právna výchova pre medicínu*. Bratislava: LF UK. 1988.; REMIŠOVÁ, M., OZOROVSKÝ, V., CHANDOGOVÁ, E., GAŽI, G., KELČÍKOVÁ, S.: *História a súčasnosť v informovaní chorého lekárom*. In *Medzinárodné sympóziu k dejinám medicíny a farmácie*. Bratislava: Slovenská lekárska spoločnosť. 1994. s. 85-87; REMIŠOVÁ, M., CHANDOGOVÁ, E., OZOROVSKÝ, V. Niektoré aspekty informovania chorého o jeho zdravotnom stave. S.87-91 In: *Súčasný trendy v sociológii zdravia a choroby*. Bratislava: Slovenská sociologická spoločnosť pri SAV. 1999.; TÓTH, K. „Právne vedomie zdravotníckych pracovníkov v procese transformácie zdravotníctva v Slovenskej republike.“ *Medicínsky monitor*. 1999 (6)5: 18 – 22.; TÓTH, K., KOVÁČ, P. „Význam medicínskeho práva vo výučbe študentov medicíny.“ [online] *Verejný zdravotníctvo*. 2004. č. 1. Dostupné z: <<http://www.szu.sk/ine/verejnezdravotnictvo/index.html?cast=1-4275>> [videné 21. 08. 2011]; CAPIKOVÁ, S., CHANDOGOVÁ, E., HEŘMANOVÁ, D., OZOROVSKÝ, V. Formovanie profesijného právneho vedomia poslucháčov medicíny. ss. 346-353. In: *Životné podmienky a zdravie. Zborník vedeckých prác*. [elektronický zdroj]. Bratislava: Úrad verejného zdravotníctva SR. 2012. [CD-ROM]; CAPIKOVÁ, S., HEŘMANOVÁ, D., CHANDOGOVÁ, E., OZOROVSKÝ, V., LUHA, J. Úskalia realizácie práv pacientov: vybrané problémy vzťahu lekár-pacient v perspektíve prieskumu názorov poslucháčov LF UK. ss. 4-12. In: *Pacient v zdravotnom systéme a spoločnosti. Zborník referátov z medzinárodnej vedeckej konferencie konanej dňa 14. decembra 2012 v Bratislave*. Sekcia sociológie zdravotníctva Slovenskej sociologickej spoločnosti pri SAV. Bratislava 2014 [CD ROM].

Špecifickým problémom je informovanie chorého a jeho rodinných príslušníkov.¹³⁹ Európska medicína sa veľmi dlho riadila hippokratovským krédom, zásadou starostlivého mlčania v situácii, keď sa mala poskytnúť informácia o infaustnom ochorení. Táto zásada sa začala prelamovať medzi 1. a 2. svetovou vojnou najmä v Nemecku, a neskôr, v 60. rokoch 20. storočia najmä v USA. Úprava postupu lekára v tejto situácii bola na Slovensku po prvý raz zapracovaná sekundárnym právnym predpisom „Prevádzkový poriadok ústavov národného zdravia“, ktorý vydalo ministerstvo zdravotníctva v roku 1952.¹⁴⁰ Nahradený bol právnou úpravou – zákonom o zdraví ľudu (č. 20/1966 Zb.), neskôr zákonom č. 277/1994 Z. z. a v súčasnosti je upravený zákonom č. 576/2004 Z. z. Právna úprava postupne menila rozsah a spôsob poučenia a menil sa aj okruh povinných a oprávnených subjektov poučenia.

Na Ústave sociálneho lekárstva LF UK v Bratislave boli približne od polovice 70. rokov 20. storočia realizované výskumy subpopulácie poslucháčov medicíny LF UK, tematicky zamerané na problematiku informovania pacienta. Právo pacienta na informácie sa prekrýva s právom, ale aj s princípmi medicínskej etiky ako regulačnej štruktúry, ktorá je popri odbornosti významným zdrojom profesijnej identity a stavovskej príslušnosti lekára.¹⁴¹

Začiatkom 90. rokov 20. storočia M. Remišová a kol. realizovala sondu prostredníctvom rozhovorov s náhodne vybranými pracovníkmi rôznych odborov medicíny z fakultných nemocníc v Bratislave a Martine a v Národnom onkologickom ústave. V rozhovore boli experti oboznámení s tým, že ide o prieskum problému, na ktorý sa vyskytujú rôzne názory. Na otázku, ako

¹³⁹ Právno-teoreticky, právno-sociologicky a axiologicky je uvedená problematika analyzovaná v štúdií: CAPIKOVÁ, S. Právne súvislosti zdravotnej starostlivosti o pacienta s postihnutím sluchu. s. 90-170 In: BEŇO, P., TARCSIOVÁ, D., CAPIKOVÁ, S. *Komunikácia so sluchovo postihnutými v zdravotníctve a sociálnej práci. Druhé, rozšírené a prepracované vyd.* Trnava: Typi Universitatis Tyrnaviensis. 2014.

¹⁴⁰ Viac o tom in REMIŠOVÁ, M., OZOROVSKÝ, V., CHANDOGOVÁ, E., GAŽI, G., KELČIKOVÁ, S. História a súčasnosť v informovaní chorého lekárom. In *Medzinárodné sympóziium k dejinám medicíny a farmácie*. Bratislava: Slovenská lekárska spoločnosť. 1994. s. 85-87.

¹⁴¹ Leví podiel na realizácii výskumov mala najmä doc. JUDr. Miluše Remišová, CSc. Výskumy v danej problematike sa začali realizovať najprv v rámci Výskumnej úlohy odb. plánu Ministerstva zdravotníctva SSR, č. X-1-3/16 „Právne aspekty a problémy zdravotníckych služieb“ z ktorého „Záverčná správa“ pochádza z roku 1974.“ Bližšie pozri: REMIŠOVÁ, M., CHANDOGOVÁ, E., OZOROVSKÝ, V. Niektoré aspekty informovania chorého o jeho zdravotnom stave. s.87-91. In: *Súčasný trendy v sociológii zdravia a choroby*. Bratislava: Slovenská sociologická spoločnosť pri SAV. 1999.

v praxi konkrétne postupujú pri podávaní informácií o zdravotnom stave pacientovi s infaustnou prognózou, tretina z nich odpovedala, že v každej situácii poskytujú informácie, zvyšné dve tretiny informácie selektovali i za cenu podávania nepravdivých informácií, aby chránili psychiku chorého. Autori konštatovali, že tak ako postupuje vedúci pracoviska, postupujú i jeho podriadení – čiže prax na pracoviskách bola začiatkom 90. rokov veľmi rôzna.¹⁴² Uvedená problematika je stále aktuálna, aj s ohľadom na prípadnú právnu zodpovednosť za „príliš otvorené“ informovanie chorého a negatívny dopad na zmenu jeho psychického stavu.

Právo zohráva v medicíne čoraz významnejšiu úlohu, do takej miery, že sa dá hovoriť o juridizácii medicíny.¹⁴³ V období marec – máj 2011 sme v Bratislave na Ústave sociálneho lekárstva a lekárskej etiky realizovali prieskum vybraných charakteristík právneho vedomia poslucháčov LF UK. Použili sme dotazník vlastnej konštrukcie, s rôznymi typmi otázok, ktorý sa obsahovo zameriaval na rôzne problémové oblasti. Patrila medzi ne problematika dôveryhodnosti inštitúcií, právnej informovanosti medikov, vzdelávacích potrieb medikov, právnej komunikácie, práv pacienta a pod. Primárne dáta boli analyzované pomocou software SPSS 12. 0. 1. Na tomto mieste chceme prezentovať parciálne zistenia prieskumu názorov budúcich lekárov na vybrané problémy realizácie práv pacientov, ktoré podľa nás ilustrujú potrebu zohľadňovať rozdiely v obsahu profesijného právneho vedomia, v porovnaní napr. s výskumom práv detí pri konštrukcii teoretických modelov právneho vedomia a meracích nástrojov. Zo skúmaného súboru – poslucháčov pregraduálneho štúdia odboru všeobecné lekárstvo, sme sa zamerali na poslucháčov vyššieho ročníka, ktorí už majú skúsenosti s praktickým vyučovaním pri lôžku pacienta (stáže). Vzorku tvorilo 250 poslucháčov 4. ročníka odboru všeobecné lekárstvo na LF UK v Bratislave, vo veku 21-32 rokov, najviac ich bolo vo veku 21-25 rokov (94 %). Väčšie zastúpenie 177 (70,8 %) mali ženy než muži (73 - 29,2 %).

¹⁴² REMIŠOVÁ, M., CHANDOGOVÁ, E., OZOROVSKÝ, V. Niektoré aspekty informovania chorého o jeho zdravotnom stave. s.87-91. In: *Súčasný trendy v sociológii zdravia a choroby*. Bratislava: Slovenská sociologická spoločnosť pri SAV. 1999. s.89.

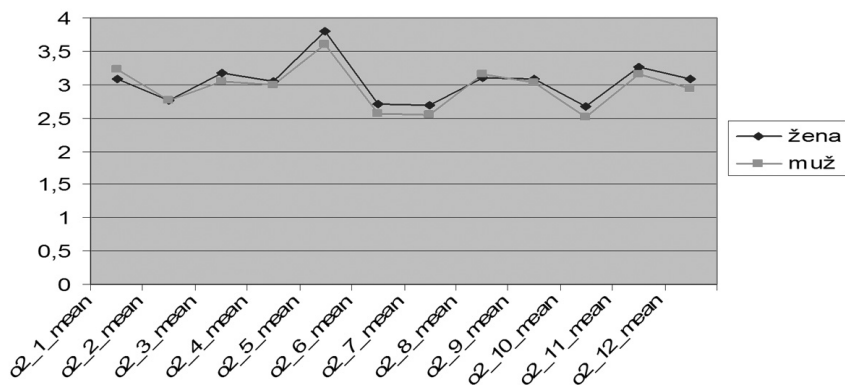
¹⁴³ K juridizácii medicíny podrobnejšie in: ČAPÍKOVÁ, S. Juridizácia medicíny a trendy v oblasti biomedicínskeho práva. s. 61-70. In JÁNOŠÍKOVÁ, L., OSTRO, N. (eds.): *Human Rights Forum 2012 - Medicínske právo interdisciplinárne*. Bratislava: EUROKÓDEX. 2012.

Zisťovali sme uzavretou otázkou, z akého zdroja sa dozvedajú najviac informácií z medicínskeho práva. Spomedzi informačných kanálov boli respondentami najlepšie hodnotené položky „z prednášok a cvičení“ a „na stáži.“ Rodina ako zdroj právnych informácií nevystupovala výrazne, väčšina opýtaných sa vôbec nedozvedá informácie z oblasti medicínskeho práva v rodine (41,6 %), resp. dozvedá sa málo (38,4 %), kým veľa sa dozvedá iba 14,4 % opýtaných, pričom sa jednoznačne nepotvrdil vplyv prítomnosti právnik alebo lekára v širšom alebo užšom rodinnom okruhu.

Z hľadiska formovania právneho vedomia je dôležitá vlastná skúsenosť človeka, či už sa týka dopravného priestupku, rozvodu rodičov alebo čohokoľvek iného. Pýtali sme sa preto, či respondenti majú osobnú skúsenosť so súdmi alebo políciou, ako svedok alebo účastník konania. Kladne sa vyjadrilo 53 (21,2 %), záporne sa vyjadrilo 196 (78,4 %) respondentov. Ďalším významným faktorom môže byť rodinné prostredie. Na otázku „Máte vo svojom širšom alebo užšom rodinnom okruhu lekára“, 122 (48,8 %) odpovedalo kladne. O niečo menej respondentov deklarovalo, že má vo svojom širšom alebo užšom rodinnom okruhu právnik – 77 (30,8 %). Testovali sme, či existuje štatisticky významná závislosť medzi preferenciou zdroja právnych informácií a sociálno-demografickými znakmi. Nepreukázala sa závislosť medzi faktormi vzdelanie rodičov, prítomnosť právnik či lekára v príbuzenskom okruhu, vek respondenta. Môžeme konštatovať, že oslovení študenti si uvedomovali že právo tvorí neoddeliteľnú súčasť výkonu profesie lekára, a deklarovali najmä potrebu zakomponovať právne informácie do praktického vyučovania klinických predmetov (stáží), s preferovanou metódou kazuistik.

Mieru spokojnosti respondentov s vybranými problémami zdravotníctva vrátane práva sme zisťovali otázkou „Vyjadrite sa prosím, do akej miery ste spokojný so situáciou v nasledovných oblastiach na Slovensku.“ Respondentom sme predložili 12 položiek (1. Vymožiteľnosť práva vo všeobecnosti, 2. Dostupnosť informácií zo zdravotníckej legislatívy, 3. Systém zdravotnej starostlivosti, 4. Vymožiteľnosť práva v zdravotníctve, 5. Financovanie zdravotníctva, 6. Dodržiavanie práv pacientov v zdravotníckej praxi, 7. Právne záruky práv pacientov, 8. Právna ochrana výkonu povolania lekára, 9. Zneužívanie zdravotnej starostlivosti pacientmi, 10. Dostupnosť

zdravotnej starostlivosti, 11. Požiadavky kladené na výkon povolania lekára, 12. Pregraduálna príprava lekárov). Mieru spokojnosti so situáciou mali vyjadriť pomocou 5-bodovej škály: 1-velmi spokojný, 2-skôr spokojný, 3-skôr nespokojný, 4 – úplne nespokojný, 5 – neviem. Porovnávali sme priemerné hodnoty - čím vyššia je priemerná hodnota, tým menej sú respondenti spokojní. Najviac spokojnosti prejavili respondenti pri položkách: Dostupnosť informácií zo zdravotníckej legislatívy, Dodržiavanie práv pacientov v zdravotníckej praxi, Právne záruky práv pacientov, Dostupnosť zdravotnej starostlivosti. Výrazne najmenšiu spokojnosť prejavili v položke Financovanie zdravotníctva, s odstupom nasledovali položky Požiadavky kladené na výkon povolania lekára a Vymožiteľnosť práva vo všeobecnosti. Distribúciu odpovedí podľa pohlavia znázorňuje nasledovný **graf**. Vplyv pohlavia sa prejavil iba pri troch položkách: Financovanie zdravotníctva (P 0,011), Pregraduálna príprava lekárov (P 0,021), Vymožiteľnosť práva vo všeobecnosti (P 0,042).

Na otázku „Aký je Váš názor na dodržiavanie práv pacientov v zdravotníckych zariadeniach na Slovensku?“ (merané pomocou 5-bodovej Likertovej škály) sa takmer trojnásobne viac respondentov vyjadrilo pozitívne než negatívne. Zaradili sme i kontrolnú otázku „Umožňuje spôsob fungovania zdravotníckych zariadení na Slovensku dodržiavanie práv pacientov?“ Na uvedenú otázku takmer polovica opýtaných odpovedalo kladne, avšak takmer štvrtina sa nevedela vyjadriť (variant „Sú skôr dodržiavané“ zvolilo 173 - 69,2 %, opačný variant 58 - 23,2 %).

V prieskume sme použili kvôli možnosti komparácie aj niektoré otázky z dotazníka, ktorý bol použitý kolektívom riešiteľov z USLLE LF UK v akademickom roku 1997/1998.¹⁴⁴ Otázky sa zameriavali na vybrané aspekty informovania pacienta. Na uzavretú otázku s dvoma variantmi „Informujú lekári v dostatočnom rozsahu pacientov o ich zdravotnom stave?“ iba 40 % (100) opýtaných odpovedalo „áno“, kým 58 % (145) odpovedalo „nie“ (5 bez odpovede). V citovanom výskume Remišovej a kol. bola distribúcia kladných odpovedí 31,3 % a záporných až 67,7 %, pričom sa uvádza, že koncom sedemdesiatych rokov viac ako 80 % opýtaných medikov sa stotožňovalo s hippokratovskou požiadavkou chrániť psychiku chorého a neoznamovať mu tie informácie, ktoré by jeho psychiku narušili.¹⁴⁵

Prieskumy M. Remišovej s kolektívom¹⁴⁶ realizované na vzorke poslucháčov odboru všeobecné lekárstvo LF UK pomocou dotazníka, rovnako ako dotazníkový prieskum S. Capíkovej a kol. z posledného obdobia, poukazujú na potrebu konvergencie etických a právnych štandardov v oblasti regulácie vzťahu lekár – pacient. Keďže legislatíva upravujúca vzťahy v oblasti zdravotníctva sa dynamicky mení, otázky právneho vedomia zdravotníckych pracovníkov predstavujú zásobáreň podnetov pre výskumy s veľmi praktickým využitím.

¹⁴⁴ REMIŠOVÁ, M., CHANDOGOVÁ, E., OZOROVSKÝ, V. Niektoré aspekty informovania chorého o jeho zdravotnom stave. s. 87-91. In: *Súčasný trendy v sociológii zdravia a choroby*. Bratislava: Slovenská sociologická spoločnosť pri SAV. 1999.

¹⁴⁵ Tamtiež, s.89.

¹⁴⁶ REMIŠOVÁ, M., OZOROVSKÝ, V., CHANDOGOVÁ, E., GAŽI, G., KELČÍKOVÁ, S. História a súčasnosť v informovaní chorého lekárom. In *Medzinárodné sympózi-um k dejinám medicíny a farmácie*, Bratislava: Slovenská lekárska spoločnosť. 1994 s. 85-87 s; ČAPÍKOVÁ, S., CHANDOGOVÁ, E., HEŘMANOVÁ, D., OZOROVSKÝ, V. Formovanie profesijného právneho vedomia poslucháčov medicíny. ss. 346-353 In **Životné podmienky a zdravie. Zborník vedeckých prác.** [elektronický zdroj]. Bratislava: Úrad verejného zdravotníctva SR, 2012.[CD-ROM]; ČAPÍKOVÁ, S., HEŘMANOVÁ, D., CHANDOGOVÁ, E., OZOROVSKÝ, V., LUHA, J. Úskalí realizácie práv pacientov: vybrané problémy vzťahu lekár-pacient v perspektíve prieskumu názorov poslucháčov LF UK. ss. 4-12. In: *Pacient v zdravotnom systéme a spoločnosti. Zborník referátov z medzinárodnej vedeckej konferencie konanej dňa 14. decembra 2012 v Bratislave*. Sekcia sociológie zdravotníctva Slovenskej sociologickej spoločnosti pri SAV: Bratislava. 2014 [CD ROM].

2.3 Právne vedomie a sociokultúrny kontext

Nazdávame sa, že právne vedomie ako sociálny jav je vhodné situovať do referenčného rámca právnej kultúry.¹⁴⁷ Právno-sociologický koncept právnej kultúry v podstate vychádza z tézy, že právna kultúra spoločnosti nemôže byť stotožnená iba so systémom pozitívneho, objektívneho práva. Obsahuje tiež mimoprávne normy, ak sú adresátni noriem chápané ako záväzné. Ako píše Zavacká, týka sa obsahu práva i jeho rešpektovania a „*zabíňa v sebe širokú škálu vnímania práva od najvyšších orgánov štátnej moci a správy až k jednotlivcovi – občanovi.*“¹⁴⁸ G. Skapska vymedzuje právnu kultúru ako „*potrebu práva v spojení s jeho miestom v individuálnej hierarchii hodnôt, a zúroveň systém mimoprávných hodnôt a noriem, ktoré podporujú pôsobenie práva.*“¹⁴⁹ Právnu kultúru teda tvorí taký systém mimoprávných hodnôt, noriem a vzorcov konania, ktoré podporujú právne konformné postoje a konanie a napomáhajú pôsobeniu práva v spoločnosti, dosahovaniu cieľov inkorporovaných v právnych normách právne dovolenými spôsobmi.¹⁵⁰

Podľa J. Schenka, v SR ako osobitne naliehavá sa objavuje „*potreba dlhodobšieho a systematickejšieho monitoringu stavu spoločnosti v takej podobe, aby koncepcie prekračoval úroveň a možnosti výskumov verejnej mienky, ktoré sa na tento účel spravidla využívajú.*“ Podľa jeho názoru by uvedenú funkciu mohol plniť aj výskum sociálnej anómie.¹⁵¹ prof. J. Schenk v SR realizoval dva reprezentatívne výskumy sociálnej anómie, a to v roku 2001 a 2008. Tieto empirické výskumy priniesli informácie, že slovenská spoločnosť bola v sledovanom období anomická vo vysokom stupni, čo podľa nás ešte zvyšuje potrebu skúmania právneho vedomia. „*Stav anómie a nárast sociálnej patológie, a to nie len*

¹⁴⁷ Literatúra je bohatá na definície - napr. DIRNÓCZI T., ŽUPAN M., ERCSEY Z., VINKOVIĆ M. (eds.) *Contemporary Legal Challenges: EU – Hungary – Croatia*. Pécs – Osijek. 2012. s.18. [online] Dostupné z: <<http://sunicop.eunicop.eu/sunicop/publications/category/2-the-conference-book.html>> [cit.25. 10. 2014].

¹⁴⁸ ZAVACKA, K. Právna kultúra v medzivojnovom Československu. *Právny obzor*. 2004. Vol. 87, No1. p. 73.

¹⁴⁹ SKAPSKA, G. Kultura prawna w procesie tworzenia wolnej gospodarki. Pp. 97–128 in SKAPSKA, G. (ed.) *Buddenbrookowie czy piraci?* Kraków: Universitas. 2002. s. 103.

¹⁵⁰ Porovn. CAPIKOVÁ, S. Medzi poriadkom a chaosom: právo v období post-komunistickej transformácie na Slovensku. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*. 2005. Vol. 41, No. 4: 617–640. s.620.

¹⁵¹ SCHENK, J. Anómia na Slovensku v r. 2001 a 2008: porovnanie a niektoré metodologické problémy. *Sociológia*. 2010. Vol. 42, No. 4. s. 287.

*kriminality, je jedným z veľmi zreteľných indikátorov dysfunkčnosti práva. Vyjadruje sklamanie sociálnych očakávaní kladených na právo i oslabenie motivačného pôsobenia práva.*¹⁵²

2.4 Záver

Ak chceme exaktne spoznať pôsobenie práva v spoločnosti, môžeme sledovať 1. správanie sa ľudí vo vzťahu k právu alebo 2. právne vedomie, resp. reflexiu práva na rovine motivačných a kognitívnych štruktúr jednotlivca. Z hľadiska pôsobenia práva je potrebné zohľadniť potreby adresátov právnych noriem ako osoby s rozdielnymi právnymi statusmi, ktoré nadobúdajú tým že získavajú sociálne charakteristiky alebo vykonávajú sociálne roly. Rozdielnym spôsobom bude pravdepodobne hodnotiť napr. právnu úpravu zmenky pracovník banky v porovnaní s vyšetrovateľom, alebo učiteľom. Taktiež práva dieťaťa zrejme inak vníma rodič, učiteľ, sociálny kurátor, dieťa. Nazdávame sa, že prakticky využiteľné môžu byť výskumy právneho vedomia, zamerané na špecifiká právnej regulácie v rámci jednotlivých právnych odvetví, resp. na funkčnosť právnych inštitútov. Tieto sa v SR našťastie, realizujú i keď zostávajú v tieni populárnejších výskumných tém.

Sociológia práva v súčasnosti berie ako nemennú tézu, že pomocou práva dochádza k tzv. sekundárnej inštitucionalizácii, že sociálne vzťahy a roly sú na jednej strane regulované právom, na druhej strane mimoprávnymi normami (napr. krádež, rodičovstvo a pod.). Právne inštitúty podľa nášho názoru sú formalizovaným, kodifikovaným vyjadrením sociálnych vzťahov. Niektoré sociálne vzťahy sú viac upravené právom (dedenie, dane a pod.), iné zasa menej - najmä tie ktoré sa týkajú súkromného života. Právny status je právnou formou petrifikovaný a záväzne definovaný normatívny obsah sociálnych rolí.

Ak má právo pôsobiť ako regulátor individuálneho konania, tak právne vedomie je sprostredkujúca premenná, čo má význam najmä pri tých činnostiach a tých povolaniach ktoré sú veľmi regulované, ako napr. zdravotná starostlivosť (lekári a iní zdravotnícki pracovníci), ochrana verejného

¹⁵² CAPÍKOVÁ, S. Medzi poriadkom a chaosom: právo v období post-komunistickej transformácie na Slovensku. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*. 2005. Vol. 41, No. 4: 617–640. s.635.

poriadku (pracovníci polície), bezpečnosť a ochrana zdravia pri práci, podnikanie a pod. U lekárov navyše oproti iným povolaniam je silný vplyv tradičnej regulačnej štruktúry – medicínskej etiky, čo pravdepodobne nahrádza znalosť práva najmä v interakcii s pacientom a jeho rodinnými príslušníkmi.

Právne vedomie a hodnotenie práva je dôležité skúmať nie len teoreticky, ale aj empiricky, aby bolo možné identifikovať do akej miery právna úprava zodpovedá očakávaniam adresátov sociálnych noriem. Právne vedomie ako sociálny jav je štruktúrovanou entitou. Právne vedomie predstavuje aj premetnutie práva ako systému sociálnej kontroly *sui generis* do kognitívnych a motivačných štruktúr človeka. V kontexte hodnotenia kvality právneho systému (resp. právneho prostredia), právne vedomie pokladáme za dôležitú zložku, ktorá by mala byť vhodným spôsobom, popri objektívnych indikátoroch kvality právneho systému, začlenená do pravidelnej výskumnej agendy. Materiálny právny štát vychádzajúci z princípov humanity a demokracie sa pokladá za ideálny stav, nestačí ak je formálne garantovaný v právnych predpisoch.

Právne vedomie sa tradične spája s tvorbou právnej politiky – činnosťou *de lege ferenda*. Výsledky by mali byť zohľadňované aj pri tvorbe parciálnych politik (sociálnej, hospodárskej a pod.) nakoľko nie každý problém ktorý prináša reálny život sa dá vyriešiť tvorbou práva. Politické rozhodnutia a legislatívne iniciatívy by mali zodpovedať objektívne verifikovaným „spoločenským požiadavkám“ o potrebe právnej regulácie, a nemali by byť motivované hlasnosťou argumentov parciálnych záujmových skupín, alebo prepašované do právneho poriadku formou právnych transplantátov s odôvodnením „lebo taký je trend vo vyspelej cudzine.“ Rovnako by mal byť výskum právneho vedomia pravidelnou súčasťou evaluačných (dopadových) štúdií.

Výskumy preferencií adresátov právnych noriem by mali byť organickou súčasťou procesu tvorby práva bez čakania na krízové situácie spojené s dopadmi sociotechnicky alebo legislatívne-technicky nesprávnych zákonov. Výskumy pritom nemusia byť vždy realizované formou výskumov verejnej mienky. Dovoľujeme si povedať, že orientačným indikátorom právneho vedomia v spoločnosti môžu byť tiež reprezentatívne prieskumy dôveryhodnosti politických inštitúcií v spojení s hodnotením práva, avšak samy osebe podľa nás nemajú dostatočnú explikačnú validitu. Preto by

výskumy právneho vedomia mali byť realizované so zameraním skôr na partiálne právne problémy, oblasti právnej úpravy alebo konkrétne spoločenské a právne vzťahy a im prislúchajúce inštitúcie a normy.

Právne vedomie z aspektu jednotlivca je súčasťou jeho kognitívnej mapy, pomáha mu orientovať sa v sociálnom svete a riešiť právne významné situácie.¹⁵³ Štruktúra právneho vedomia podľa niektorých súčasných autorov zahŕňa dve hlavné zložky – znalosť práva a mienku o práve, ktoré sa ďalej vnútorne členia. Ako môžeme vidieť na príklade výskumu „Deti o svojich právach,“ právna informovanosť ak je skúmaná citlivo vypovedá veľa najmä o kvalite právnej komunikácie a socializácie. Hoci súhlasíme že právna informovanosť si zaslúži aj samostatné skúmanie vo vzťahu k partiálnym otázkam právnej úpravy, nazdávame sa, že vyčerpávajúce zisťovanie právnej informovanosti (t.j. rozsah a hĺbku právnych znalostí z oblasti práva hmotného a procesného) by vo výskume právneho vedomia nemalo byť dominantnou oblasťou vo forme vedomostného testu. Za významný aspekt právneho vedomia pokladáme mienku o práve, hodnotiacu dimenziu¹⁵⁴ právneho vedomia a ochotu ľudí riadiť sa právom. Veľkú pozornosť treba venovať voľbe objektov a atribútov hodnotenia, formulácií položiek, v prípade kvantitatívneho výskumu voľbe vhodného meracieho nástroja a oslovenie relevantnej populácie. Pokladáme za užitočné konceptualizovať právo ako nástroj sociálnej kontroly¹⁵⁵ a zohľadniť vo výskume zložku 1. normatívnu (aké správanie je právne ne/žiaduce), t.j. hodnotenie právneho poriadku, práva, konkrétnej právnej úpravy a pod., a 2. inštitucionálnu (kto a ako vyvodzuje zodpovednosť za porušenie práva). Existuje pluralita výskumných metód a techník, ktoré prichádzajú do úvahy. V prípade

¹⁵³ ČAPÍKOVÁ, S. Medzi poriadkom a chaosom: právo v období post-komunistickej transformácie na Slovensku. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*. 2005. Vol. 41, No. 4: 617–640. s.625.

¹⁵⁴ I keď s hodnotením sú spojené určité problémy. Mnohé výskumy v SR napr. opakovane potvrdzujú že hodnota manželstva a rodiny patrí k najviac preferovaným, čomu však nezodpovedá reálne správanie ľudí o ktorom vypovedajú štandardizované ukazovatele rutinných štatistík ako napr. rozvodovosť, sobášnosť, potratovosť, počet detí narodených mimo manželstva. Podobne vysoké preferencie v SR má hodnota zdravia, avšak počet fajčiarov, alkoholikov a užívateľov drog v epidemiologických zisteniach nemá klesajúci trend.

¹⁵⁵ Porovn. K problematike sociálnej kontroly URBANOVÁ, M. *Systémy sociální kontroly a právo*. Plzeň: Aleš Čeněk. 2006; tiež ONDREJKOVIČ, P. a kol. *Sociálna patológia. Tretie, prepracované a aktualizované vydanie*. Bratislava: VEDA. 2009.

špecifických právnych inštitútov, ako je napr. informovaný súhlas pacienta, biomedicínsky výskum, procesné práva obetí kriminality, a pod. by bolo vhodné komplementárne využívať kvantitatívne aj kvalitatívne metódy a realizáciu napr. expertných rozhovorov s ohľadom na diverzitu cieľovej skupiny a ekvivalenciu záujmov účastníkov právnych vzťahov.

Koncept právneho vedomia pokladáme stále za potrebný pre poznanie spoločnosti aj „sociálneho bytia“ práva. Deklarovať význam právneho vedomia nestačí. Pokladáme za potrebné realizovať empirické výskumy, s vedomím limitácií tohto konceptu. Za vhodný referenčný rámec, ako východisko budúcich výskumov, pokladáme zastrešujúci koncept právnej kultúry.

3 PRÁVNÍ VĚDOMÍ A LEGISLATIVNÍ TVORBA PRÁVA V ČESKÉ REPUBLICE: ROZPOJENÉ SPOJENÉ NÁDOBY?

Úvod¹⁵⁶

Prezident V. Havel v jednom ze svých posledních rozhovorů¹⁵⁷ vyslovil tezi, že jedna z klíčových vlastností zákona a kritériem, které by mělo být při jeho přijímání zvažováno, je jeho srozumitelnost, neboť „*kolik lidí rozumí věci zákonů, souvisí s civilizačním stavem společnosti.*“ Nepřímo tak poukázal na jeden z klíčových aspektů právního vědomí (*Rechtsbewusstsein, legal consciousness*), které lze zjednodušeně řečeno definovat jako souhrn názorů a představ (jednotlivců, skupin či společnosti jako celku), co je podle práva a co je naopak zakázáno. Uvedený aspekt pak představuje jeden ze základních pojmů právní sociologie, skrze něhož je zkoumána schopnost jednotlivců (adresátů právních norem) a společnosti jako celku poznávat, porozumět a reflektovat právní oblast a tedy v konečném důsledku hodnotit stav společnosti jako právní společenství.

Vydeme-li z této teze, při hodnocení současného stavu legislativy a obecněji právního řádu v ČR bychom museli konstatovat, že civilizační stav české společnosti či česká společnost jako právní společenství se z hlediska jejího porozumění právním předpisům a celkové úrovně srozumitelnosti a přehlednosti právního řádu nenachází zrovna na vysoké úrovni. Současný stav legislativy a obecně právního řádu ČR zdaleka neodpovídá požadavkům na tvorbu souladného, srozumitelného a přehledného práva.

Uvedené hodnocení je o to více alarmující, vezmeme-li v úvahu, že fungování společnosti je v poslední době stále více podřízeno právní regulaci, kdy je legislativními akty normována v podstatě každodenní činnost jednotlivců ve společnosti a soudy jsou tak zahlceny povinnostmi je donekonečna

¹⁵⁶ Kapitola vychází z textu dizertační práce autora na téma: „*Vybrané nedostatky zákonodárského procesu z pohledu teorie zákonodárství a judikatury Ústavního soudu ČR*“, obhájené v roce 2014 na Právnické fakultě MU.

¹⁵⁷ Srov. *Ví vůbec někdo, kolik zákonů máme?*, rozhovor V. Havla s T. Němečkem a B. Minksovou. Lidové noviny. 24. 1. 2011.

interpretovat a nacházet v nich původní úmysl jeho tvůrce. Slovy soudce NS USA A. Scalií¹⁵⁸ se tak nacházíme v „době legislativní“ (*Age of Legislation*).

3.1 Stručná zpráva o stavu legislativy v ČR a jeho příčiny

Jak již bylo v úvodu naznačeno, současný stav legislativy¹⁵⁹ a obecně právního řádu ČR zdaleka neodpovídá požadavkům na tvorbu souladného, srozumitelného a přehledného práva. Za stěžejní výtky vůči němu, které je ovšem současně možné označit za jeho nynější charakteristické vlastnosti, lze označit:

- *hypertrofi (legislative inflation, Normenflut, inflacja prawa)*¹⁶⁰, tj. nadměrný počet právních předpisů (různých tvůrců i právní síly), které jej tvoří.¹⁶¹ Dlužno dodat, že se nejedná pouze o ryze české specifikum, neboť kritice stran enormně narůstající kvantity a současně snižující se kvality legislativních aktů dlouhodobě čelí i právní řády, resp. legislativní tvorba práva v nemalém množství států v Evropě i ve světě. Zcela trefně to vystihuje citát Z. Sempricha¹⁶², popisující situaci v sousedním Polsku: „*V polském parlamentu je nový zákon schválen každý den, právní předpis exekutivy každou hodinu a nová stránka do Sbírky zákonů je vytisknuta každých sedm minut. Tomu se neříká legislativní tvorba práva, ale legislativní záplava (zalewowe).*“ Na druhou stranu je ovšem třeba zdůraznit, že se, zejména v posledních letech, nejedná o pověstnou „legislativní smršť“, když z komparativní (z hlediska jednotlivých právních odvětví) a kvantitativní analýzy legislativy v ČR¹⁶³ lze

¹⁵⁸ SCALIA, A. *A Matter of Interpretation: Federal Courts and the Law*. New Jersey: Princeton University Press. 1997.

¹⁵⁹ Latinský původ slova „legislativa“ lze vystopovat ve spojení slov „leges“ (zákony) a „fero“ (přinášet, poskytovat, dávat). Pokud bychom však použili jeho příčestí přítomné, tj. „ferens“, není zcela bez zajímavosti, že jej lze překládat nejen ve smyslu zákony přinášející, nýbrž i ve smyslu trpící, což lze pohledem adresátů u některých zákonodárcem vyprodukovaných legislativních aktů považovat za příznačné.

¹⁶⁰ Obecně k těmto pojmům i možným jeho příčinám srov. EICHENBERGER, K.; NOVÁK, R.; KLOEPFER, M. *Gesetzgebung im Rechtsstaat*. Berlin: de Gruyter. 1982. s. 13 – 18, nebo GOETZ, K. H.; ZUBEK, R. *Stanowienie prawa w Polsce — reguły legislacyjne a jakość ustawodawstwa*. Warszawa: Ernst&Young. 2005.

¹⁶¹ Ke konkrétním údajům srov. kvantitativní analýzu legislativy v ČR v dlouhodobém časovém horizontu - NOVÁK, F. *Legislativa v ČR v roce 2012: analytický i komparativní pohled*. 152 Právník 11. 2013. s. 1132 - 1149.

¹⁶² SEMPRICH, Z. *Coraz gorsze prawo*. Rzeczpospolita. 19. 11. 2003.

¹⁶³ Srov. NOVÁK, F. *Legislativa ČR v roce 2012 – analýza vybraných chronologických souvislostí*. 153 Právník 5. 2014. s. 396 – 410.

poukázat spíše na trend jistého „zklidnění“, kdy sice i nadále dochází k nárůstu počtu platných právních předpisů, nicméně tento nárůst je spíše pozvolný (1,5 %).¹⁶⁴ Proto uvedenou vlastnost současného právního řádu v ČR v podobě existence nadměrného počtu právních předpisů (hypertrofie) je třeba vnímat a negativně hodnotit jak ve spojení s dalšími, níže uvedeným vlastnostmi, tak i z hlediska celkového přístupu příslušných aktérů k legislativní tvorbě práva jako takové, která se projevuje zejména v téměř „permanentní“ a vždy „vysoce aktuální“ potřebě přijímat novou právní regulaci vybraného aspektu života společnosti;

- *nestabilitu*, tj. neustálé či velmi časté změny stávajících platných právních předpisů, kdy kupříkladu již v době bezprostředně po vyhlášení a vstupu zákona v účinnost se polemizuje či dokonce připravuje jeho nezbytná novelizace (ojedinělými ovšem nejsou případy, kdy se tak děje ještě před nabytím účinnosti daného zákona)¹⁶⁵;
- *nekonceptnost a vnitřní rozpornost*, tj. změny právního řádu jsou činěny izolovaně, jednorázově, často automaticky v důsledku změny vládnoucí garnitury („*měníme, protože jsme v programu slíbili změny*“), ovšem bez ucelnější legislativní koncepce.¹⁶⁶ V rámci exekutivy mezi jednotlivými ministerstvy (a jejich odbory) se zřetelně projevující rivalita o to být tím dominantním aktérem, který bude mít k dané problematice a podobě její právní regulace poslední slovo, vytvoření jednotné legislativní koncepce rozhodně nenapomáhá, neboť každý rezort si vytváří legislativní koncepci vlastní, přičemž případné připomínky ze strany ostatních rezortů či přicházející z Legislativní rady vlády a jiných připomínkových míst jsou leckdy považovány za překážky plnění vládního programu, které je třeba překonat politickou silou;

¹⁶⁴ Nadto je třeba přihlídnout k tomu, že velký vliv na celková čísla mělo i přijetí nového občanského zákoníku a s tím související potřeba přijetí řady doprovodných a prováděcích právních předpisů.

¹⁶⁵ Zmíněný F. Novák ve své analýze za jeden z indikátorů úrovně legislativy v ČR označil právě míru novelizace, tj. počet novelizujících právních předpisů ve vztahu k celkovému počtu právních předpisů, kdy se i nadále projevuje vysoká a stále se zvyšující míra novelizace. Srov. NOVÁK, F. *Tamtéž*.

¹⁶⁶ Ve snaze odstranit tento nedostatek kupříkladu T. Richter předkládá návrh na systémovou „pro-koncepční“ změnu stávajícího procesu, kterého provází zřetelná „*koncepční bezradnost*“, přičemž si lze stěží představit „*nesmyslnější konfiguraci procesu, jehož výsledkem by měl být kvalitní a přehledný právní řád*“, srov. RICHTER, T. *Jak (ne)pomoci legislativnímu procesu*, 15 Právní rozhledy 3. 2007. s. 105 – 109.

- *obsahové nedostatky (legislative deflation)*, neboť ruku v ruce s kvantitativním nárůstem dochází k poklesu kvality zákonů, které trpí zásadními obsahově-formálními nedostatky, jako nesrozumitelnost, nejasnost právních norem, jazykově často založených na právníckém „ptydepe“ atp.

T. Richter v této souvislosti zásadní nedostatky spatřuje zejména ve vzdělávání samotných „legislativců“ na příslušných ministerstvech a odborech, a proto již samotné návrhy (paragrafovaná znění) zákonů trpí řadou legislativně-technických vad, jazykových nedostatků, použité termíny a větné konstrukce na straně jedné příliš složité, na straně druhé pak nedostatečně určité. Přidáme-li pak k tomu i legislativní choutky jednotlivých zákonodárců v průběhu zákonodárného procesu, které leckdy změny tento původní návrh k nepoznání, nelze se skutečně divit, že jedna z prvních kritických výtek směřujících vůči zcela nové právní úpravě ze strany laické i odborné veřejnosti, cílí na její nesrozumitelnost, mezerovitost či jiné nedostatky, jež od samého počátku vyvolávají problémy při její interpretaci a aplikaci v praxi.

Za jakési „univerzální“ příčiny všech těchto negativních jevů, které jsou ve větší míře použitelné i na české prostředí, pak U. Karpen¹⁶⁷ jmenuje: a) *rozvoj sociálního státu*, v němž se projevuje ochranný aspekt „sociálních“ základních práv vyžadující po státu aktivní přístup k jejich prosazování a ochraně, a také s dynamickým (technologickým a vědeckým) vývojem společnosti, kterému se právo snaží čelit vyšší mírou regulace a dotýká se tak oblastí, které byly právu dosud zcela neznámé; b) paradoxně žádoucí *proces „prozařování“ základních práv a svobod právním řádem*, jenž mimo jiné spočívá na základním požadavku existence výslovně zákonné (a legitimní a proporcionální) opory (či „výhrady zákona“) v případě přijetí právní regulace konkretizující, zasahující či omezující základní práva jednotlivců. A vzhledem k tomu, že je v současné době právně regulováno stále více aspektů běžného života jednotlivce i společnosti, existence uvedeného požadavku fakticky vede i ke zvýšené zákonné produkci; a c) *aktuální podobu politického systému a úroveň politické kultury* či celkovou mírou konsenzu v politice, neboť za situace, kdy je zákonodárny orgán fakticky ovládnán vládní většinou, která prostřednictvím zákonů a dalších legislativních aktů zavádí do praxe svůj

¹⁶⁷ Srov. KARPEN, U. Germany – national report. In: KARPEN, U. (ed.). *Legislation in European Countries*. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft. 1996. s. 197 – 201.

politický (vládní) program, pravidelné střídání vlád s odlišnou či dokonce protichůdnou politickou koncepcí (ideologií) má za následek i pravidelné otočení „politického kormidla“ jiným, ne-li opačným směrem, což je logicky doprovázeno i příslušnou právní úpravou (kupříkladu daňové subjekty by mohly dlouze vyprávět o „stabilitě“ a „předvídatelnosti“ daňového systému u nás). Přidat lze k tomu i další příčinu v podobě d) *působení vnějších vlivů*, tj. evropské a mezinárodní právo, které spolu s národním právním řádem vytváří určité paralelní, ale prolínající se právní řády k řádům národnímu.¹⁶⁸

Jiné příčiny, konkretizované již výhradně pro ČR, předkládá J. Vedral¹⁶⁹, který mezi ně řadí: a) *transformaci právního řádu po roce 1989*; b) *vliv mezinárodního a evropského práva*; c) *důsledky složitě (post)moderní společnosti*; d) *převládající přístup k právu, jímž je zákonný pozitivismus kombinovaný s legislativním optimismem*; a e) *neexistenci sjednocujícího činitele při tvorbě práva na centrální úrovni*.

Z hlediska požadavku na tvorbu souladného, předvídatelného a srozumitelného práva má pro jednotlivce coby adresáty těchto právních norem klíčový důsledek zejména ona snižující se míra obsahové kvality přijímaných a vydávaných právních předpisů (legislativních aktů). Pokusme se krátce pozastavit nad konkrétními příčinami této snižující se kvality legislativních aktů, zejména pak zákonů.

Švédský právní teoretik S. Eng ve svých analýzách, zkoumajících vzájemnou provázanost výše uvedených výtek ve vztahu k nízké úrovni (kvalitě) zákonů, dospěl k závěru, že ona legislativní inflace může být do značné míry způsobena právě přijímáním obsahově nekvalitních zákonů, což leckdy vzbuzuje i naléhavou a zbrklou potřebu je nahradit novými, což se zase ovšem často odráží znovu na jejich kvalitě.¹⁷⁰ V českém parlamentním prostředí jsme byli

¹⁶⁸ Z právně teoretického pohledu tak nastává posun ve vnímání struktury právního řádu, když vedle nabourávání tradičního právního řádu s hierarchickou strukturou, rovněž dochází i k rozrušování tradičního souboru kontinentálních pramenů práva pronikáním prvků „zvenčí“. Srov. KYSELA, J. *Mění se struktura právního řádu a jeho atributy*, Eric Stein Working Paper Nr. 1. 2009. Dostupné na: <http://www.ericsteinpapers.eu/>; či AVBELJ, M.; KOMÁREK, J. (eds.) *Four Visions of Constitutional Pluralism*. EUI Working Papers Law Nr. 21. 2008.

¹⁶⁹ VEDRAL, J. K příčinám nynějšího stavu právního řádu a k možnostem vlády při jeho (re)formování. In: GERLOCH, A.; KYSELA, J. (eds.) *Tvorba práva v České republice po vstupu do Evropské unie*. Praha: ASPI, 2007. s. 87 – 103.

¹⁷⁰ ENG, S. Legislative Inflation and the Quality of Law. In: WINTGENS, L. J. (ed.). *Legisprudence: A New Theoretical Approach to Legislation*. Oxford: Hart Publishing. 2002. s. 65 – 80.

svědky bezpočtu takových situací, kdy zákonodárci přijali dokonce zákony, o jejichž obsahu a zejména dopadech na praxi leckdy neměli ponětí.¹⁷¹

Výše zmíněný U. Karpen¹⁷² za příčiny snižující se kvality legislativních aktů, zejména pak zákonů obecně řadí: a) *specializaci a přemíru (vědecké, technické) odbornosti* projektované do samotného obsahu zákonů, když je přijímáno nemalé množství ryze oborových, specifických, dílčích zákonů, technických předpisů, jejichž obsah (často i nesprávný), slovy klasika, „*odborníka vyslovené dráždí, nicméně laik si jich ani nevšimne*“, a to zejména proto, že jim nerozumí.; b) *absenci výuky legislativní tvorby práva*, která by díky cílenému vzdělávání legislativců pro všechny oblasti veřejné správy mohla zmírnit výskyt nekvalitně připravených návrhů a nedocházelo by tak k přijímání formálně i obsahově vadných legislativních aktů; c) *pokles celkové úrovně jazyka*, jeho znalosti a vhodných způsobů použití, což lze klást za vinu současnému „zkratkovitému“ komunikačnímu prostoru, kdy je důraz kladen na stručný, ale ryze aktuální obsah sdělovaných informací, nikoliv však na způsob sdělení a jejich samotnou srozumitelnost (např. mediální headlines, sms, chat atp.).

K tomu lze dodat další příčinu, kterou jsou d) „*legislativně-kutilské*“ *choutky jednotlivých aktérů (zákonodárců) a celková úroveň legislativního procesu*, což platí především pro zákonodárny proces, v němž vystupuje množství aktérů odlišných od samotných navrhovatelů, nicméně rovněž významně zasahujících do výsledné podoby zákona. Jinými slovy, nejen podoba návrhu a proces předcházející jeho předložení, ale i úroveň samotného legislativního procesu determinuje kvalitu podoby výsledného legislativního produktu (viz níže).

V souhrnu výše uvedeného tak můžeme skutečně hovořit o postupné *dekonstrukci právního řádu*¹⁷³ ČR, kterou lze zčásti dát za vinu působení objektivních vlivů (např. zmíněné vnější vlivy; dále plynutí času a s tím spojená potřeba cestou novelizace reagovat na dynamický společenský vývoj, přinášející řadu nových jevů a skutečností; potřeba čelit neočekávaným krizovým situacím ekonomické či politické povahy atp.), zčásti je však na vině i působení subjektivních vlivů, spočívajících v přístupu příslušných orgánů k tvorbě práva, především pak přístup zákonodárce k tvorbě zákonů.

¹⁷¹ Srov. např. KOKEŠ, M. *Soudcovské platy 2013 aneb prozatímní vrchol českého zákonodárského kutilství v kontextu judikatury Ústavního soudu*. Jurisprudence 3. 2013. s. 3 - 9.

¹⁷² KARPEN, U. *Tamtéž*, s. 199 – 200.

¹⁷³ V prostředí common law tradice se pak hovoří o postupné dekonstrukci stěžejního principu „*rule of law*“ (vláda práva) na princip „*rule by law*“ (vláda právem).

3.2 Problematické aspekty zásady „neznalost zákona neomlouvá“

V důsledku výše zmíněné hypertrofie legislativních aktů, přijímaných velmi překotně a často ve velmi nízké obsahové kvalitě, se tak orientace jednotlivců jako adresátů právních norem v právním řádu ČR stává takřka nemožnou a bez použití internetu, specializovaných počítačových programů či odborné rady kvalifikované osoby se téměř neobejdou, což bohužel platí nejen v rámci vedení soudních sporů, ale i při řešení situací každodenního života, při jednání s úřady atp. Jedna ze zásad římského práva „*ignorantia juris neminem excusat*“ platná i v současnosti coby nutná podmínka efektivity systému platného práva a právní fikce stojící u samotných základů právního řádu, je tak značně problematizována.

Proto se v právní teorii objevují již i názory, které se absolutní platnost této zásady právě s ohledem na výše uvedené nedostatky právních řádů snaží modifikovat. T. Smejkalová ve svém článku¹⁷⁴ mimo jiné zprostředkovává tyto názory, jež vycházejí z premisy, že nelze předpokládat, že běžný občan bude číst právní předpisy přímo z jejich právních zdrojů. „*V linii této představy proto existují názory, podle kterých právní texty nejsou vůbec primárně adresovány běžným občanům, proto není rozumné předpokládat ani očekávat u těchto druhů textů takovou úroveň srozumitelnosti, která by odpovídala průměrně vzdělanému subjektu daného právního systému.*“¹⁷⁵

Odkazuje při tom kupříkladu na závěry D. Stevenson, který dovozuje, že primárními adresáty jsou stát a jeho instituce (policie, soudy státní správa, atp.), jejichž úkolem je právo realizovat a aplikovat ve společnosti. „*Pokud zná občan právo, tak je to právě díky těmto nepřímým formám komunikace realizovaným především prostřednictvím médií, která informují ne přímo o platném právu, ale právě o jeho realizaci a aplikaci.*“

V této souvislosti lze učinit ovšem několik kritických poznámek. Předně D. Stevenson dosti marginalizuje úroveň soukromoprávní regulace a její schopnosti regulovat mezilidské vztahy ve společnosti bez přispění závazného právního názoru příslušného orgánu. Naopak přeceňuje schopnosti

¹⁷⁴ SMEJKALOVÁ, T. *Srozumitelnost práva*. 152 Právník 5. 2013. s. 447 – 472.

¹⁷⁵ Tamtéž, s. 449.

zákonodárců i aplikujících orgánů (včetně soudů) vykládat a interpretovat některé právní normy, tj. činit srozumitelným to, co je od samého počátku nesrozumitelné. Nadto teze o „nepřímých formách komunikace realizovaných především prostřednictvím médií“; jež by měly pomáhat občanům činit právo seznatelným, je výrazně oslabena při pohledu na současnou úroveň české publicistiky a její schopnosti objektivně či alespoň bez závažných chyb informovat veřejnost o právu.

Výše předestřené teze tak dle našeho názoru odvrací pozornost od několika zásadních problematických aspektů, které se v současnosti pojí s legislativní tvorbou práva. Budeme-li i nadále hovořit o formách komunikace, smutným a zcela alarmujícím budiž konstatování, že i tak základní povinnost veřejné moci, která je se zásadou „nezřalost zákona neomlouvá“ spojena, tj. publikační povinnost a tedy povinnost učinit Sbírku zákonů všeobecně dostupnou, a to i v její internetové podobě¹⁷⁶, se v českém prostředí vyčerpává pouhou publikací jednotlivých částek Sbírky zákonů, obsahující velké množství novelizujících zákonů, aniž by současně došlo ke zveřejnění aktuálního znění takto novelizovaného zákona. Adresáti se tak velmi často uchylují k internetu a jednotlivým serverům, které zpřístupňují texty zákonů, nicméně se nejedná o autentické a leckdy ani aktualizované znění. T. Smejkalová pak z této zásady vedle rozměru srozumitelnosti práva dovozuje ještě rozměr efektivní komunikace (tzv. *komunikační přístupnosti*), která mj. souvisí i s použitými komunikačními kanály, čímž cílí především na podobu Sbírky zákonů (v tištěné i elektronické verzi) a na schopnost běžného občana orientovat se v ní.¹⁷⁷

Nicméně sestupme zpět o úroveň níže, tj. do procesu tvorby práva, neboť ani sebelepší „komunikační kanál“ nedokáže zhojit prostou nesrozumitelnost samotného textu právního předpisu. V této souvislosti lze uvést citaci z rozhodnutí rakouského *Verfassungsgerichtshof* (VfGH)¹⁷⁸, který dovedl, že „*právní předpis je každopádně v rozporu s principem právního státu, pokud ke zjištění jeho*

¹⁷⁶ Viz ustanovení § 12 zákona č. 309/1999 Sb., o Sbírce zákonů a Sbírce mezinárodních smluv.

¹⁷⁷ SMEJKALOVÁ, T. *Tamtéž*, pozn. č. 58.

¹⁷⁸ Rozhodnutí z roku 1994, G 135/93 VfGH (*Denksporterkennntnis*). Citace je převzata z FILIP, J. Ústavní soud a problémy legislativy v ČR. In: VOSTRÁ, L.; ČERMÁKOVÁ, J. (eds.). *Otázky tvorby práva v České republice, Polské republice a Slovenské republice*. Plzeň: Aleš Čeněk. 2005. s. 114, pozn. č. 38.

smyslu jsou potřeba subtilní ústavněprávní znalosti, kvalifikovaná právnícká způsobilost a zkušenost, stejně tak i archivářská píle, popř. je ke jeho pochopení potřeba mimořádných metodických schopností a určitého potěšení z luštění blavolamů.“

Proto uvedenou zásadu „neznalost zákona neomlouvá“ již nelze nadále vykládat pouze toliko k tíži adresátů práva (zejména v trestním a přestupkovém právu), jak často činí i normativní právní věda, ale je třeba ji vnímat i jako závazek veřejné moci vůbec učinit právo nejen dostupným, ale i seznatelným, srozumitelným, protože jen s takovým právem se jednotlivci mohou bez obtíží seznámit, porozumět mu a v konečném důsledku se jím řídit, vnitřně jej akceptovat a ztotožnit se s ním, stát se součástí právního vědomí jednotlivců či společnosti jako celku.

3.3 Právní vědomí (znalost práva) a legislativní tvorba práva

Jak totiž zdůrazňuje v předchozí kapitole M. Večeřa¹⁷⁹, evropské (kontinentální) chápání konceptu právního vědomí v právní sociologii, vycházející z poznatků E. Ehrlicha, v jeho rámci vyděluje dvě základní složky, a to: a) *znalost práva*, obsahující prvky poznávací (kognitivní), a b) *mínění o právu*, obsahující jednak prvky hodnotící, jednak prvky postojové. Jak dále M. Večeřa zmiňuje, samotná znalost práva pak v sobě rovněž zahrnuje dvě vrstvy, a to: a) *vědomí (povědomí) práva*, které vyjadřuje fakt, zda si je právní subjekt vědom či nikoli toho, že určitý druh chování je právně reglementován, a b) *právní informovanost*, tj. znalost práva ve vlastním slova smyslu, faktická obeznámenost s právem, míra, ve které právní subjekt právo zná. Přestože tyto dvě vrstvy právní znalosti mohou být na sobě nezávislé (ve smyslu „*vím, že je to nějak regulováno, ale přesně nevím, jak konkrétně*“), jedno mají společné, a to je skutečnost, že jejich úroveň je nutně a vždy podmíněna kvalitou procesu tvorby práva a jejího výsledného produktu, s nímž se mají právní subjekty seznámit. Zjednodušeně řečeno, předpokladem znalosti práva je jednak schopnost právu porozumět, jednak se v právním řádu orientovat (tzn. vědět, kde právní regulaci hledat). Jako zcela mylnou je třeba odmítnout představu, že míra naplnění těchto předpokladů je ovlivněna pouze toliko schopnostmi

¹⁷⁹ Blíže k tomu srov. kapitolu *Teoreticko-empirická východiska zkoumání právního vědomí v mezinárodním kontextu*.

samotných právních subjektů seznámit se s právními předpisy a porozumět jim (jakási „právní gramotnost“), bez ohledu na formální a obsahovou kvalitu samotného práva (právní normy).

Naopak, tyto faktory mají zcela významný či dokonce přímo zásadní vliv na úroveň znalosti práva. Proces tvorby práva a kvalita jeho výsledného produktu tak zcela zásadně ovlivňuje úroveň znalosti práva jednotlivců či společnosti jako celku a v konečném důsledku i úroveň právního vědomí ve společnosti. Jsou tedy vzájemně podmíněny, jedná se o určité „spojené nádoby“, neboť i ten nejvíce erudovaný znalec práva bude obtížně vykládat smysl obsahově zcela nesrozumitelného, obsahově si odporujícího právního předpisu.

Proto je také legislativní technika (legistika) ve smyslu „umění tvorby práva“ historicky¹⁸⁰ nejvíce tradiční oblastí výzkumného zájmu právní teorie o tvorbu práva, v níž je kladen důraz na technické otázky tvorby právních norem (legistika), formálních vlastnosti samotného výsledného produktu a jeho vnější stránku (struktura, systematika, jazyk) a také na požadavky na jeho kvalitu (srozumitelnost, určitost, bezrozpornost atp.).

Postupem doby se nicméně právní teorie nespokojovala pouze s vymezením formálních (technických) požadavků na podobu konkrétního právního předpisu či právní normy. Zejména v důsledku enormního nárůstu kvantity legislativní tvorby vyvstala potřeba vymezení stabilnějších požadavků, principů, které se soustředily především na kvalitu celého právního řádu a zajištění vyšší míry jeho uznání ze strany společnosti. Podstatou těchto úvah bylo poznání, že podmínkou efektivního působení práva je jeho vytváření podřízené určitým principům¹⁸¹, které mají odolávat i případným atakům zákonodárce, tj. mají jej zavazovat.

¹⁸⁰ Tvorba práva jako „umění psát dobré zákony“ se okrajově objevuje již v dílech T. Hobbesa, J. Locka, Ch. Montesquieu, J. J. Rousseau, I. Kanta, J. Benthama, J. A. Bergka či K. F. von Savigny. Posledně jmenovaní dokonce pojem „legislativa“ vetkli do názvu svých děl – „*An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*“ z roku 1789 a „*The Theory of legislation*“ z roku 1802 od J. Benthama; „*Die Theorie der Gesetzgebung*“ z roku 1802 od J. A. Bergka a „*Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*“ od K. F. von Savigny z roku 1814. Na ně pak v 19. století navazuje v německém prostředí např. R. von Mohl a na počátku 20. století v americkém prostředí R. Pound, H. S. Maine aj.

¹⁸¹ Z. Šín hovoří o tzv. legislativně politických principech tvorby práva. Srov. ŠÍN, Z. *Tvorba práva: Pravidla, metodika, technika*. Praha: C. H. Beck. 2003. s. 3 – 9.

Tvorba práva tak musí reflektovat i příslušný hodnotový, sociální a politický kontext. „V zásadě jde o to, co je obsahem právní regulace, jakým hodnotám a účelům slouží, jak na ni působí politické procesy (volební programy, lobbyisté apod.), resp. jak ona sama tyto procesy ovlivňuje, s jakou mírou akceptace ve společnosti může počítat, at' už proto, že existuje návyk právo dodržovat, nebo proto, že konkrétní legislativní opatření odpovídá tomu, co je považováno za správné, anebo naopak (kontrafaktické normy), potažmo je to společností spontánně žité apod.“¹⁸²

Kupříkladu H. Baňouch¹⁸³ zdůrazňuje především sociální kontext tvorby práva, dle něhož by při tvorbě právních předpisů měly být vzaty v úvahu tyto základní faktory: a) *sociální rozměr* navrhované právní úpravy a dynamika změn v sociální oblasti, již se navrhovaná právní úprava bude dotýkat; b) *intenzita sociálního konfliktu*, který může být přijetím návrhu právního předpisu buď urychlen, nebo naopak zbrzděn; c) cílem právní úpravy by mělo být *minimalizování konfliktů* mezi adresáty právních norem a *nastavení mediačních postupů* tak, aby byly eliminovány rozporné tendence ve vnímání a akceptaci právní úpravy jako takové; d) maximálně konkrétně *vymezený okruh adresátů* právního předpisu, a to jasným a nerozporným nastavením charakteristik a vlastností osob, na něž právní předpis dopadá; a e) *zakotvení nezbytného prostoru pro rozhodování* kompetentních orgánů a prostor pro případné správní nebo soudní uvážení, neboť právní norma musí mít své pevně nastavené meze pro hledání spravedlivého řešení při rozhodování o konkrétních sporech.

Za průkopníka výše zmíněného konceptu můžeme označit L. L. Fullera¹⁸⁴, jenž hovoří o zásadách „vnitřní morálky práva“, mezi které (původně negativně vymezené, tedy jak by právo vypadat nemělo) řadí: 1) nemožnost rozhodování všeho ad hoc vede k potřebě vytvoření obecných pravidel; 2) pravidla musejí být zpřístupněna těm, jichž se týkají; 3) právo působí do budoucna; 4) právo musí být srozumitelné, jinak je není možné následovat; 5) z těchto

¹⁸² KYSELA, J.; WINTR, J. K čemu je praxi teorie? Násín základních témat teorie tvorby práva. In: Kol. autorů. *Legislativní proces (teorie a praxe)*. Praha: Tiskárna MV ČR. 2011. s. 33 - 58.

¹⁸³ BAŇOUC, H. Vymezení funkčních domén práva a politiky a efektivnost práva. In: POSPÍŠIL, I.; WAGNEROVÁ, E. (eds.). *Vladimír Klokočka liber amicorum. In memoriam emeritního soudce Ústavního soudu*. Praha: Linde. 2009, s. 15 - 42.

¹⁸⁴ FULLER, L. L. *Morálka práva*, Praha: Oikoymenh, 1998. K jejich projekci do požadavku dodržování principů a pravidel zákonodárského procesu, vycházejícího z *rule of law*, srov. WALDRON, J. *The Rule of Law and the Importance of Procedure*. NYU School of Law. Public Law Research Paper. 2010. s. 10-73.

důvodu nesmí být právo vnitřně rozporné, neboť nelze současně požadovat plnění „A“ a „non A“; 6) právo musí vyžadovat jen to, co je přirozeně možné; 7) nadměrné měnění pravidel vede ke ztrátě orientace, a tím i respektu k právu; a 8) musí existovat vztah korespondence mezi vyhlášenými pravidly a jejich uplatňováním v praxi. Jedná se o tzv. *formální hodnoty práva*, které sice neurčují obsah právních předpisů, mají však právu zajistit existenci, akceptaci ze strany společnosti a aplikovatelnost: hodnoty řádu, předvídatelnosti, svobody od arbitrárnosti, právní rovnosti či právní jistoty.¹⁸⁵ Stávají se tak nedílnou složkou „správného“ nebo „dobrého“ práva.

Za příklady z českého prostředí, které zřetelně znázorňují, v jaké míře výše zmíněné Fullerovy principy „vnitřní morálky práva“ (konkrétně srozumitelnost práva a stabilita práva, kdy nadměrné měnění pravidel vede ke ztrátě orientace adresátů) nachází odraz v praxi, lze uvést dva z několika stěžejních právních předpisů pro každodenní činnost a fungování společnosti u nás.¹⁸⁶

Prvním z nich je bezesporu nový občanský zákoník.¹⁸⁷ Ačkoliv jako klíčový kodex civilněprávní úpravy normuje ty nejvíce běžné situace a události každodenního života jednotlivců, a proto je i jeho srozumitelnost a seznatelnost zásadní, zahrnuje v sobě celkem 3081 paragrafů (!), přičemž již v době těsně po vstupu v účinnost se polemizuje o jeho nezbytných změnách cestou přijetí „technické“ novely. Za kapitolu samu o sobě lze pak označit okolnosti jeho přípravy a přijímání, a to včetně k němu doprovodných právních předpisů, což ve svém souhrnu nejen, že zcela nekoresponduje s požadavkem existence ucelené koncepce legislativy, ale snižuje i samotný význam přijetí nového občanského kodexu pro společnost.

¹⁸⁵ SUMMERS, R. S. *Essays in Legal Theory*, Dordrecht/London: Kluwer Publishing. 2000. s. 30n.

¹⁸⁶ Další příklady nabízí přehled judikatury Ústavního soudu ve vztahu k problematice ústavnosti zákonodárného procesu. K podrobnějšímu přehledu judikatury Ústavního soudu k této problematice srov. např. FILIP, J. Legislativní technika a judikatura Ústavního soudu. 13 *Časopis pro právní vědu a praxi* 3. 2005. s. 236 – 246; WINTR, J. Aktuální ústavní problémy tvorby zákonů. In: HAMULÁK, O. (ed.). *Debaty mladých právníků 2007. Sborník z konference*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci. 2007. s. 217 – 220; či KYSELA, J. *Vliv Ústavního soudu na pravidla zákonodárného procesu*. 5 *Správní právo. Legislativní příloha II-III*. 2013.

¹⁸⁷ Zákon č. 89/2012 Sb., občanský zákoník, účinný od 1. 1. 2014.

Druhým z nich je pak občanský soudní řád¹⁸⁸, který jako stěžejní procesní předpis civilního práva a tedy pomyslný „návod“ pro jednotlivce, jak soudní cestou řešit své spory, byl do dnešního dne jednotlivými zákony novelizován více než 100× (!), přičemž, jak při uvedení obdobného příkladu konstatuje A. Gerloch¹⁸⁹, argument, že se jedná o zákon starý přes 50 let, není zcela přiléhavý, když jen za posledních 8 let byl novelizován více než 30x, tj. v průměru čtyřikrát za rok. Stěží tak lze konstatovat, že se jedná o právní předpis srozumitelný a jasný. Naopak při pohledu na úpravu řízení o výkonu rozhodnutí a zde uvedené ustanovení § 338mb (právní moc usnesení podle ustanovení § 338ma) či ustanovení § 338zqa (výkon rozhodnutí prodejem rodinného závodu) se dotčený adresát právní normy, pokud se chce v dané právní úpravě orientovat a dokonce ji pochopit, chtět nechtět musí stát milovníkem luštitelských hlavolamů.

3.4 Legislativní proces jako zdroj legitimacy

Zatímco předchozí kritika legislativní tvorby práva se soustředila především na otázky tvorby souladného, předvídatelného a srozumitelného práva, která u české veřejnosti coby adresátů právních norem logicky převládá, nyní se pro úplnost výkladu krátce pozastavíme ještě nad procedurálním aspektem legislativní tvorby práva.

Legislativní (zákonodárný) proces, jako významné složky procesu legislativní tvorby práva a tedy součást téhož kontinua (tvorba práva, jeho interpretace a aplikace), představuje komplexní (fázovitý) proces transformace sociálních zájmů a potřeb v právo, který je specifický co do charakteristických (formálních) vlastností, užívaných metod, povahy zainteresovaných orgánů a aktérů a koneckonců i co do samotného výsledku, včetně jeho publikace a dopadů do společnosti.

Samotné procedury ve smyslu forem jednání parlamentu nebo dělby práce mezi jeho orgány, pak mají garantovat demokracii, legitimizaci autority, racionalitu zákonodárství, procedurální spravedlnost (slyšení stran, debatu) apod.

¹⁸⁸ Zákon č. 99/1963 Sb., občanský soudní řád, ve znění pozdějších předpisů.

¹⁸⁹ GERLOCH, A. K možnostem stabilizace právního řádu České republiky a zvýšení efektivnosti legislativního procesu. In: GERLOCH, A.; KYSELA, J., (eds.). *Tvorba práva v České republice po vstupu do Evropské unie*. Praha: ASPI. 2007. s. 20.

Procedurální aspekt legislativní tvorby práva totiž úzce souvisí s úrovní legitimacy práva (zákonů), efektivitou jejich působení na normovanou oblast a v konečném důsledku tedy s úrovní jejich akceptace ve společnosti, čehož by mělo být docíleno mimo jiné i větším důrazem na „čistotu“, „správnost“ či racionalitu procesu vedoucích k jejich přijetí. „*Správné právo neznamená nic jiného, než propojení obsahu s věcně a funkčně příslušným rozhodovatelem a náležitým procesem.*“¹⁹⁰

Zcela zásadní význam „čistotě“ procesu tvorby práva pak přisuzuje i V. Knapp, dle něhož „*nezákonným způsobem zákon a ani jiný právní předpis vzniknout nemůže*“¹⁹¹, či J. Kysela v ústavně relevantnější verzi Knappova dicta, že „*z neústavního postupu nemůže vzejít ústavně konformní akt.*“¹⁹²

O potřebě dodržování procedurálních pravidel při samotném parlamentním jednání hovořil již T. Jefferson v úvodu svého „*A Manual of Parliamentary Practice*“ z roku 1801: „*Nic netenduje více k usurpaci moci vlády a parlamentní většiny v House of Commons, než obcházení či opouštění procedurálních pravidel. Tato pravidla představují nástroj dozoru a kontroly jednání většiny a v mnoha případech poskytují jediný úkryt a ochranu menšině před mocenskými ataky většiny.*“¹⁹³ Zákonodárský proces proto musí být mimo jiné nazírán jako jedna z podmínek legitimacy zákonů, odvozené právě od procedur.

Jinými slovy, „bezvadný“ zákonodárský proces je nazírán jako prostředek k přijímání „bezvadných“ či „dobrých zákonů“, tedy jako podmínky racionálního zákonodárství, jehož přijetí je ospravedlněno a odůvodněno díky řádné proceduře (deliberace, argumentace, diskurz). Naopak „neřádný“ (nikoliv však s intenzitou protiústavnosti) legislativní proces do značné míry „stigmatizuje“ v něm přijatý legislativní akt, který fakticky výrazně oslabuje jeho legitimitu a v konečném důsledku i úroveň jeho akceptability ve společnosti, neboť vždy při jeho aplikaci v praxi bude zpochybňována či alespoň připomínána problematická cesta (proces), která vedla k jeho přijetí. Za příklad může posloužit kupříkladu služební zákon či zákon o církevních restitucích.

¹⁹⁰ KYSELA, J. *Zákonodárství bez parlamentů. Delegation a substituce zákonodárné pravomoci*. Praha: PrF UK, 2006. s. 26 – 29.

¹⁹¹ KNAPP, V. *Teorie práva*. Praha: C.H. Beck. 1995. s. 107.

¹⁹² KYSELA, J. *Stykový zákon jako popření, nebo naplnění Ústavy?*. 4 Právní zpravodaj 9. 2008.

¹⁹³ Cit. dle DUNN, CH. W. *Playing by the Rules: The Need for Constitutions To Define the Boundaries of the Legislative Game with a One-Subject Rule*. *University of West Los Angeles Law Review*. 2003. vol. 35. p. 129 - 197.

J. Kysela¹⁹⁴ v této souvislosti vymezuje dvě dimenze (stránky kvality) právo-tvorného procesu: *materiální* a *formální*. Podstatou *formální dimenze* je ctění legislativně-politických principů, o nichž byla zmínka výše (tzv. formální hodnoty práva), které jsou hlavní náplní legislativně technického aspektu tvorby práva. *Materiální dimenze* se netýká obsahové kvality zákona, nýbrž se jedná o prvek procedurální, který vytváří rámec, v němž by měly být slyšeny, váženy a zohledňovány zájmy a potřeby jednotlivců či skupin osob (adresátů).

Klíčový význam v tomto směru nabývá veřejný argumentativní diskurz, proces *deliberace*.¹⁹⁵ Zákon jako výsledek parlamentní deliberace je kompromisem mezi zájmy, do něhož se projektuje společenský konsenzus, který je třeba považovat za kritérium akceptace zákona. Náležitým je pouze takový proces, který umožňuje otevřenou diskusi mezi zastánci konkurenčních názorů, včetně názorů menšinových. Zákonodárná procedura se v této optice stává „*skutečným zdrojem legitimacy zákona*“. Při projednávání návrhů zákonů, které mají celospolečenský dopad či jsou pro společnost určitým způsobem kontroverzní proto již samotné sledování tohoto diskurzu a pouhá možnost seznámení se s jednotlivými argumenty v něm vznesenými, příp. i následné porozumění jim ze strany veřejnosti mohou v určitém ohledu ovlivnit i míru jejich následné (po nabytí jejich účinnosti) akceptace a ztotožnění se s nimi. Z opačného úhlu pohledu, do značné míry „pokřivený“ proces schvalování takových zákonů může představovat jisté stigma, které si takové zákony, byť sebelépe sepsané či míněné, ponese i v období jejich aplikace v praxi.

Z tohoto pohledu se kupříkladu za zcela nežádoucí jeví praxe zkracování parlamentních procedur v průběhu projednávání zákona či návrhy na změny jednacích řádů, leckdy se uchylujících i tímto směrem. Na první pohled, bez bližšího zkoumání skutečných dopadů na zákonodárný proces, se tak jeví snaha „zbrzdřit“ dřívější kvapíkové tempo projednávání návrhů zákonů v Poslanecké sněmovně, a to prodloužením lhůt mezi druhým a třetím

¹⁹⁴ KYSELA, J. Uvedení do teorie legislativní tvorby práva aneb pokus o „právní politologii“?. 146 *Právník* 12, 2007. s. 1257- 1289.

¹⁹⁵ Uvedené teze jsou odrazem vlivu politických teorií (*deliberativní obrat v demokratických teoriích*) na právně teoretický výzkum legislativní tvorby práva či na obecnou právní teorii. Na pomyslném piedestalu se nachází zejména dílo J. Habermase, který ovlivnil řadu právních teoretiků, v čele s R. Alexym a jeho teorií právního diskurzu. Srov. k tomu např. KÜHN, Z. *Aplikace práva ve složitých případech: k úloze právních principů v judikatuře*. Praha: Karolinum. 2002. s. 56 – 64.

čtením, jež nalezla odraz v aktuální změně JŘPS. Na druhou stranu je ovšem třeba zdůraznit, že ani sebestopalejší tempo nemůže nahradit ostatní nedostatky a deficity parlamentní kultury¹⁹⁶, odrážející se i v obsahové kvalitě a úrovni parlamentní procedury, paradoxně může leckdy vést i k jejich časovému prodloužení.

Za významného hybatele (nikoliv pouze) směrem k dodržování výše uvedených principů lze bezesporu označit judikaturu Ústavního soudu k náležitostem ústavně konformního zákonodárského procesu. Ústavní soud se v minulosti ve své judikatuře zabýval celou řadou ústavních aspektů, které musí zákonodárce, případně další ústavní orgány, dodržet v různých fázích legislativního procesu.

V nálezu sp. zn. Pl. ÚS 5/02 Ústavní soud poprvé v ucelenější podobě vyložil zásady, pro které – mimo jiné též jako požadavek plynoucí z konceptu právního státu – je respekt k procesním (procedurálním) pravidlům nezbytný: *„jen v procesně bezchybném procesu (ústavně souladném řízení) lze dospět ke zákonnému a ústavně souladnému výsledku (rozhodnutí), a proto procesní čistotě rozhodovacího procesu (řízení) je nezbytné věnovat zvýšenou pozornost a poskytnout jí důraznou ochranu. Jestliže takto připomenuté zásady vztahují se k ústavnosti řízení před orgány veřejné moci a ke jejich v něm vydaným rozhodnutím (ke stanovenému postupu ve smyslu čl. 36 odst. 1 Listiny základních práv a svobod), není nijakého rozumného důvodu se od těchto zásad odchýlit ve věcech kontroly zákonodárského procesu a v něm přijatých aktů (právních norem), neboť, byť se rozhodovací proces v zákonodárské činnosti do jisté míry liší od rozhodovacích procesů v řízeních před jinými orgány veřejné moci – a v tomto smyslu jej lze chápat jako rozhodovací proces sui generis – vůdčí zásady rozhodování, v němž se dospěje ke konečnému výsledku, jsou v obou případech identické; nadto nelze ztratit ze zřetele, že důsledky plynoucí ze zákonodárských aktů jsou pro svůj celospolečenský dopad zřejmě významnější než je tomu v případech jednotlivých (vadných) rozhodnutí jiných orgánů veřejné moci. Vystupuje tedy – v zákonodárském procesu – do popředí požadavek stálosti, přesvědčivosti a nezhytnosti právních aktů, na nichž právní stát, a souvztažně také život občanů v něm, spočívá; takovýchto aktů, a také dosažení potřebné autority zákonodárských sborů nelze však dosáhnout jinak, než respektem ke pravidlům (zásadám legislativní činnosti), které si ostatně Poslanecká sněmovna jako významný nositel zákonodárské moci pro tuto svou činnost zákonem sama stanovila.“*

¹⁹⁶ V této souvislosti je nezbytné zmínit, co do svého obsahu zcela ojedinělou monografií – WINTR, J. *Česká parlamentní kultura*. Praha: Auditorium. 2010.

Zásadní ústavněprávní východiska parlamentních a legislativních procedur pak Ústavní soud zformuloval zejména v nálezech sp. zn. Pl. ÚS 77/06 (*Přilepkový náleží*)¹⁹⁷ a sp. zn. Pl. ÚS 55/10 (*Legislativní nouze a práva parlamentní opozice*)¹⁹⁸, kde Ústavní soud opětovně zdůraznil nutnost dodržování pravidel legislativního procesu, neboť elementárním požadavkem i jen formálně chápaného právního státu je vyloučení libovůle z rozhodování orgánů veřejné moci, kdy nedodržení pravidel může vést nejen ke zpochybnění legitimacy přijatého rozhodnutí (zákona), nýbrž i jeho legality, což v daném případě skutečně vedlo ke zrušení napadených ustanovení zákona, a to pro rozpor procedury jejich přijetí s ústavními zásadami demokratického právního státu. *„Dodržování procedurálních pravidel obsažených v uvedených pramenech práva je třeba vyžadovat proto, že ač adresátem těchto norem nejsou soukromé osoby, jejich nedodržení se v konečném důsledku může významně dotknout jejich základních práv.“*

Vedle derogačních nálezů Ústavního soudu, který je i v veřejnosti často stylizován do role vnějšího „kultivátora“ zákonodárního procesu a parlamentní praxe, významnou roli v tomto kultivačním procesu musí sehrávat i vnitroparlamentní mechanismy a mezi nimi pak parlamentní kultura, jejíž úroveň ovlivňuje mj. i míru respektu a ochotu zákonodárce respektovat stanovená pravidla a ctít výše vymezené principy, tzv. formální hodnoty práva, což je ovšem otázka zdaleka přesahující šíři tohoto příspěvku i publikace, a při pohledu na některé praktiky českého zákonodárce leckdy bohužel i samotné lidské chápání...

3.5 Závěr

Výchozí tezí této kapitoly bylo, že proces legislativní tvorby práva a kvalita jeho výsledného produktu zcela zásadně ovlivňuje úroveň znalosti práva jednotlivců či společnosti jako celku a v konečném důsledku má tedy vliv i na úroveň právního vědomí ve společnosti. Pokud jsme tento vztah charakterizovali jako vzájemně podmíněný, kdy se jedná o určité „spojené nádoby“, pak v kontrastu s popsanou praxí legislativní tvorby práva, která trpí celou řadou nedostatků, nelze než konstatovat, že se tyto spojené nádoby postupně, ale setrvale rozpojují. Dlužno dodat, že se nejedná o jev nový

¹⁹⁷ Nález sp. zn. Pl. ÚS 77/06 ze dne 15. 2. 2007 (N 30/44 SbNU 349; 37/2007 Sb.).

¹⁹⁸ Nález sp. zn. Pl. ÚS 55/10 ze dne 1. 3. 2011 (N 27/60 SbNU 279; 80/2011 Sb.).

a aktuální, neboť proces legislativní tvorby práva a obecně právní řád ČR kritice stran jeho nesrozumitelnosti, nepředvídatelnosti, vzájemné rozporuplnosti a v neposlední řadě i přílišné zahlcenosti čelí již dlouhodobě.

O to budiž smutnějším konstatování, že cesta k nápravě nebyla v podstatě ani započata, a stále tak přetrvává, dle našeho v současnosti již stěží udržitelný názor (výše prezentovaný již M. Večeřou), že po přijetí příslušného legislativního aktu a jeho publikaci jaksi mimoděk a automaticky dochází k šíření nezbytné znalosti jeho obsahu ve veřejnosti, což se ovšem míjí s realitou.

Proto lze v závěru vznést do jisté míry provokativní otázku, zda je výše několikrát zmíněná zásada „neznalost zákona neomlouvá“ skutečně v praxi ještě platná, příp. právně vynutitelná?

4 RIA

Úvod

Následující kapitola se zabývá otázkou posuzování dopadů právní regulace.¹⁹⁹ Jejím tématem je mechanismus RIA (zkratka pro „regulation impact assesement“), který je v současnosti uplatňován v České republice k posuzování dopadů právní regulace, jakožto prostředek pro kontrolu potřebnosti a odůvodnění vznikající právní úpravy, a tím i jako zcela zásadní nástroj působení zákonodárce na právní vědomí společnosti. Pokud totiž zákonodárce již předem hodnotí možné dopady přijímané legislativy a vůči veřejnosti prezentuje stanovisko, že se snaží o dosažení těch nejlepších možných výsledků a dopadů, lze právě proces hodnocení dopadů právní regulace považovat za jeho prohlášení o kvalitě jeho normotvorby, a tím i signál pro vědomí práva ve společnosti.

Proti tomuto chápání přínosu mechanismu RIA lze namítnout, že takový vliv je možný jen za předpokladu seznámení veřejnosti s existencí takového mechanismu. Přesto, i pokud by taková znalost chyběla, stále lze spatřovat i druhou možnost působení hodnocení dopadů právní regulace na právní vědomí. Touto druhou možností je samotná úvaha zákonodárce o případných dopadech nové regulace na život společnosti a z nich pramenícího přijetí takové úpravy.

Struktura právního vědomí zahrnuje jak složku znalostní, tak hodnotící. Na obojí by přitom měl zákonodárce brát zřetel a cíleně na posílení těchto složek pracovat. Nabízí se mu tak dvě varianty, dva okamžiky, kdy je jeho aktivní zásah do celého procesu vytváření právního vědomí možný. Buď může zvolit přístup zaměřený na moment tvorby normativních právních aktů, tedy bude usilovat o co nejlepší úroveň materiálních náležitostí normotvorby a jako takové je i veřejnosti odprezentuje, nebo bude klást důraz na proces aplikace práva, kdy se projeví provázanost interpretace a argumentace s právním vědomím. V prvním případě se zákonodárce už předem

¹⁹⁹ Text vychází z článku autorky publikovaného v Časopise pro právní vědu a praxi KLUSOŇOVÁ, Markéta. Posuzování nutnosti právní regulace. Časopis pro právní vědu a praxi. Brno: Masarykova univerzita. 2014. roč. 22, č. 1. s. 62-68.

připravuje na možné problémy v realizaci nové právní úpravy a snaží se jim předejít, v druhém případě zpětně koriguje již existující úpravu v závislosti na společenské praxi jejího používání, případně v rámci působení judikatury i do budoucna. Obě tato období „života“ právní úpravy jsou z hlediska působení na právní vědomí důležitá, tudíž nelze ani říci, že by jedno z nich mělo mít navrch. Znamená to, že zákonodárce musí věnovat pozornost oběma a ani jednu z možností zlepšení společenského přijetí právní úpravy nezanedbat. Otázkám právního vědomí relevantním pro právní interpretaci a argumentaci v rámci aplikace práva jsou věnovány kapitoly 6. – 9. této publikace. S otázkou působení na právní vědomí během legislativním procesu souvisí kapitola 2. v obecné rovině a v konkrétní otázce institucionálního zakotvení nutnosti zohlednění stavu řešené problematiky ve společnosti jakožto faktografické znalosti zákonodárce, přímo ovlivňující i pozdější přijetí úpravy společností, ji doplňuje tato kapitola.

Ta je zaměřena na stávající situaci hodnocení dopadů právní regulace v České republice, přičemž jako potřebný kontext slouží informace o teoretických základech, historii a zahraničním použití mechanismu RIA. Vedle Legislativních pravidel vlády a usnesení vlády, kterými byla RIA v ČR zavedena a měněna, a s nimi souvisejících předpisů, byly proto jako prameny použity odborné články zabývající se tímto tématem i v jiných státech, aby bylo možné i srovnání se zahraniční situací.

4.1 Teoretická východiska

RIA je součástí tzv. evidence-based policy, tedy postupů přijímání právní úpravy na základě zkoumání skutečného stavu problematiky.²⁰⁰ V českém právním prostředí je definován tak, že „*RIA zahrnuje soustavu analytických metod směřujících k systematickému hodnocení negativních a pozitivních dopadů navrhovaných či existujících předpisů.*“²⁰¹ Je jedním z nástrojů Lisabonské strategie EU s cílem vytvořit z EU konkurenceschopnou společnost postavenou

²⁰⁰ RADAELLI, C. M. Evidence Based Policy and Political Control: What Does Regulatory Impact Assessment Tell Us [online] In: *Workshop on The Politics of Evidence-Based Policy*. 2008. [cit. 9. 1. 2015].

²⁰¹ POTUČEK, M. (ed.). *Capacities of governance in the Czech Republic*. Praha: Matfyzpress. 2008. s. 28.

na znalostech a dovednostech.²⁰² RIA je i součástí tzv. regulační reformy, která je OECD podporována již od r. 1995.²⁰³

RIA je soubor metod prováděných ex-ante, během nebo ex-post přijetí právní úpravy. Zpravidla obsahuje identifikaci problému, shrnutí možností řešení, konzultace s adresáty případných nových norem, vyčíslení nákladů a přínosů vybraných řešení a v závěru i plán zpětného monitorování a kontroly. Evropská komise, OECD i Světová banka tak mechanismus RIA prosazují jako racionální a efektivní nástroj vytváření právní regulace.²⁰⁴ RIA má meta-politický charakter, ale i tak se její uplatnění v různých systémech liší a její samotná existence v daném státě nic neznamená, protože jde jen o obal, jehož obsah je nejasný.²⁰⁵

4.1.1 RIA v České republice

RIA je v evropském kontextu především výsledkem snah Evropské unie o „lepší legislativu.“²⁰⁶ Navzdory tomu je v mnoha státech pouze politickou proklamací bez konkrétního obsahu v praxi a bez širší podpory veřejnosti.²⁰⁷ Nasnadě je tak otázka její legitimacy v takovém případě.²⁰⁸ Česká republika v tomto není výjimkou.

V České republice je v Legislativních pravidlech vlády v čl. 2, Obecných požadavcích na tvorbu právní úpravy, stanoveno, že před samotnou přípravou nové legislativy je nutná podrobná analýza právního a skutkového stavu a že musí být hodnocena i celková nezbytnost změny právní úpravy. Dopady takové změněné právní úpravy přitom musí vycházet z Obecných zásad pro hodnocení dopadů regulace, což není nic jiného než právě RIA,²⁰⁹

²⁰² RADAELLI, C. M. What does regulatory impact assessment mean in Europe [online]. *AEI-Brookings Joint Center for Regulatory Studies*. 2005. [cit. 9. 1. 2015].

²⁰³ ORGANISATION FOR ECONOMIC CO-OPERATION AND DEVELOPMENT. COUNCIL. Recommendation of the Council of the OECD on improving the quality of government regulation: *OECD working papers*. Paris: *Organisation for Economic Co-operation and Development*. 1995. 22 s.

²⁰⁴ RADAELLI. 2008. op. cit., s. 4-5.

²⁰⁵ RADAELLI. 2005. op. cit., s. 2.

²⁰⁶ RADAELLI. 2005. op. cit., s. 1.

²⁰⁷ RADAELLI. 2005. op. cit., s. 3 - 6.

²⁰⁸ RADAELLI. 2005. op. cit., s. 18-19.

²⁰⁹ Legislativní pravidla Vlády schválená usnesením vlády č. 188/1998, ve znění pozdějších předpisů. *CODEXIS ONLINE* [právní informační systém]. Atlas Consulting [cit. 19. 5. 2014].

upravená Usnesením vlády ze dne 14. prosince 2011 č. 922 o Obecných zásadách pro hodnocení dopadů regulace (RIA) a o změně Legislativních pravidel vlády a Jednacího řádu vlády,²¹⁰ ve znění usnesení vlády ze dne 8. ledna 2014, č. 26, k návrhu změn Obecných zásad pro hodnocení dopadů regulace (RIA).²¹¹ RIA je závazná pro ústřední orgány státní správy, vztahuje se na přípravu všech návrhů vypracovaných podle Legislativních pravidel vlády a použije se i při přípravě nelegislativních materiálů obsahujících legislativní řešení s možnými věcnými dopady pod podmínkou, že jsou v souladu s Jednacím řádem vlády.

To, co se zpracovává ve všech případech, je přehled dopadů, na kterém záleží, zda se RIA bude či nebude zpracovávat. Zpravidla se zpracovává v případě vlivu na veřejné rozpočty, na administrativní zátěž veřejné správy, na finanční náklady pro občany, na konkurenceschopnost nebo na ekonomické a právní vztahy a u věcného záměru zákona. O provedení pak rozhoduje vláda České republiky na základě doporučení pracovní komise Legislativní rady vlády pro hodnocení dopadů regulace (dále jen „Komise“) nebo předseda Legislativní rady vlády. Závěrečná zpráva RIA je součástí návrhu právního předpisu a kontrola kvality výstupů je zajišťována pracovní komisí ve dvou úrovních a na Úřadu vlády - Oddělením pro koordinaci procesu hodnocení dopadů regulace (RIA).²¹²

Formální úprava hodnocení dopadů nové právní úpravy je tedy dostatečná, usnesením vlády je i jasně stanoveno, jak by měl být mechanismus realizován. Zdá se tedy, že v České republice je mechanismus RIA funkční. Sice byl zaveden až se vstupem ČR do EU, ale nejeví se, že by tím měla být jeho legitimita nějak významně ohrožena.

²¹⁰ Usnesení vlády ze dne 14. prosince 2011 č. 922 o Obecných zásadách pro hodnocení dopadů regulace (RIA) a o změně Legislativních pravidel vlády a Jednacího řádu vlády [online]. In: Vláda České republiky, © 2009-2014 [cit. 19. 5. 2014].

²¹¹ Usnesení vlády ze dne 8. ledna 2014 č. 26 k návrhu změn Obecných zásad pro hodnocení dopadů regulace (RIA) [online]. In: Vláda České republiky, © 2009-2014 [cit. 19. 5. 2014].

²¹² Legislativní pravidla Vlády schválená usnesením vlády č. 188/1998, ve znění pozdějších předpisů. *CODEXIS ONLINE* [právní informační systém]. Atlas Consulting [cit. 19. 5. 2014].

4.1.2 RIA v kontextu střední a východní Evropy

Běžným předpokladem je, že RIA zlepšuje kvalitu vytváření legislativy a legitimizuje (i v návaznosti na působení na právní vědomí) takto vytvořené předpisy i politiku, ze které vycházejí.²¹³ Kvalita mechanismu RIA je však nutně závislá na jeho organizačním zakotvení v systému státní správy. Např. v Estonsku byl k plnění tohoto úkolu vyčleněn speciální správní orgán, zatímco v Maďarsku bylo provádění mechanismu RIA odpovědností ministerstva spravedlnosti, ale není zde zajištěna dostatečná podpora vlády. Ve Slovinsku a na Slovensku pak tento úkol náležel zase jen některým ministerstvům.²¹⁴ V České republice pak byla od 1. listopadu 2011 zřízena Pracovní komise Legislativní rady vlády pro hodnocení dopadů regulace.

V minulosti byla efektivita RIA v České republice nedostatečná, a to i navzdory poměrně propracovanému nastavení v Legislativních pravidlech vlády ČR. Ze srovnání vybraných států střední a východní Evropy vyplývá, že Česká republika se svým postojem k RIA nijak nevymyká, tím spíše, že v této oblasti došlo v poslední době k dalšímu posunu.

4.1.3 Současný stav v ČR

Obecné zásady pro hodnocení dopadů regulace, vypracované Pracovní komisí Legislativní rady vlády pro hodnocení dopadů regulace, které s účinností od 1. ledna 2012 nahradily původní metodiku RIA, vláda schválila dne 14. prosince 2011 usnesením č. 922,²¹⁵ přičemž tyto zásady byly dále změněny usnesením vlády ze dne 8. ledna 2014, č. 26, k návrhu změn Obecných zásad pro hodnocení dopadů regulace (RIA).²¹⁶

Snaha o zkvalitnění mechanismu RIA je spojena i s projektem Vytvoření podmínek pro systematické zkvalitňování procesu hodnocení dopadů regulace (RIA), který má řešit dosavadní praktické problémy, zjištěné

²¹³ STAROŇOVÁ, K. Regulatory Impact Assessment: Formal Institutionalization and Practice. *Journal of Public Policy*. 2010. vol. 30, no. 01.

²¹⁴ STAROŇOVÁ. op. cit., s. 119-123.

²¹⁵ Obecné zásady pro hodnocení dopadů regulace [online]. Vláda České republiky, ©2009-2014 [cit. 19. 5. 2014].

²¹⁶ Usnesení vlády ze dne 8. ledna 2014 č. 26 k návrhu změn Obecných zásad pro hodnocení dopadů regulace (RIA) [online]. Vláda České republiky, ©2009-2014 [cit. 19. 5. 2014].

mimo jiné i empirickým výzkumem.²¹⁷ Za stejným účelem byla v r. 2013 pro účely dílčího hodnocení přidána Metodika měření a přeměrování administrativní zátěže podnikatelů, která byla schválena usnesením vlády ze dne 9. srpna 2013 č. 595.^{218,219}

Výsledky této snahy shrnula závěrečná zpráva z Analýzy implementace a efektivnosti stávajícího nastavení procesu RIA v ČR²²⁰ s tím, že hlavními se jeví závěr o nutnosti zavedení systematické evaluace procesu RIA, úpravě mechanismu RIA v jednacích řádech obou komor Parlamentu ČR a o zavedení povinného přezkumu účinnosti regulace po jejím vstupu v účinnost.²²¹ Toto se promítlo do Zprávy o účinnosti Obecných zásad pro hodnocení dopadů regulace (RIA), která byla vládou projednána dne 16. října 2013²²² (usnesení č. 774²²³) a která byla v oblasti i zde navrhnutých řešení podkladem změn Obecných zásad RIA.^{224, 225}

Tyto změny byly schváleny vládou dne 8. ledna 2014 usnesením č. 26, k návrhu změn Obecných zásad pro hodnocení dopadů regulace (RIA),²²⁶ jako součást materiálu „Návrh změny Obecných zásad pro hodnocení dopadů regulace (RIA)“.²²⁷

217 Zahájení nového projektu ke zkvalitňování procesu RIA [online]. Vláda České republiky, © 2009-2014 [cit. 19. 5. 2014].

218 Usnesení vlády ze dne 9. srpna 2013 č. 595 Metodika měření a přeměrování administrativní zátěže podnikatelů [online]. Vláda České republiky, © 2009-2014 [cit. 19. 5. 2014].

219 Doprovodné metodiky procesu RIA [online]. Vláda České republiky, © 2009-2014 [cit. 19. 5. 2014].

220 Závěrečná zpráva z evaluace účinnosti RIA [online]. Vláda České republiky, © 2009-2014 [cit. 19. 5. 2014].

221 Závěrečná zpráva z evaluace účinnosti RIA [online]. Vláda České republiky, © 2009-2014 [cit. 19. 5. 2014].

222 Zpráva o účinnosti Obecných zásad RIA [online]. Vláda České republiky, © 2009-2014 [cit. 19. 5. 2014].

223 Usnesení vlády ze dne 16. října 2013 č. 774 Zpráva o účinnosti Obecných zásad pro hodnocení dopadů regulace (RIA) [online]. Vláda České republiky, © 2009-2014 [cit. 19. 5. 2014].

224 Obecné zásady pro hodnocení dopadu regulace [online]. Vláda České republiky, © 2009-2014 [cit. 19. 5. 2014].

225 Zpráva o účinnosti obecných zásad RIA [online]. Vláda České republiky, © 2009-2014 [cit. 19. 5. 2014].

226 Usnesení vlády ze dne 8. ledna 2014 č. 26 k návrhu změn Obecných zásad pro hodnocení dopadů regulace (RIA) [online]. Vláda České republiky, © 2009-2014 [cit. 19. 5. 2014].

227 Novela Obecných zásad RIA schválena [online]. Vláda České republiky, © 2009-2014 [cit. 19. 5. 2014].

4.1.4 Vztah mechanismu RIA k Luhmannově systémové teorii²²⁸

Vysvětlení důvodů použití mechanismu RIA a jeho vztahu k právnímu vědomí nabízí Luhmannův autopoietický systém. Ten je sebe-referenční, tedy jde o systém, který produkuje prvky, ze kterých je sám vytvořen, a jimi zpětně definuje a legitimizuje sám sebe. V tomto smyslu je tedy právní vědomí veličinou, kterou není třeba zohlednit. Dochází tu totiž ke kruhovému procesu, v němž systém odvozuje svoji existenci od něčeho, co přitom na základě tohoto odvození teprve vzniká. Vnější okolnosti včetně dopadu legislativy na právní vědomí veřejnosti jsou proto irelevantní.²²⁹

Tak, jak byl mechanismus RIA původně uplatňován, zapadá zcela do tohoto Luhmannova pojetí systému. Zákonodárce tu sice hodnotí dopady právní regulace i mimo samotný právní systém, ale opět jen v rámci své vlastní právní normou předepsané procedury. Formalisticky pojatá RIA nevychází z reálných poznatků o nutnosti právní regulace, ale stojí na proceduře požadované jinou právní normou. Jako jediný podklad legitimacy určila legalitu.

V právu chápaném jako autopoietický systém se sice objevují vnější vlivy, ale přímo neovlivňují jeho platnost. To podle Luhmanna veškerému právu bez výjimky zajišťuje i právě dnes tolik vyžadovanou legalitu, aniž by byl jakkoliv omezen dynamismus práva, které se musí neustále proměňovat v návaznosti na vývoj situace.²³⁰ Pokud ale právo upravuje, jak právně uchopit neprávní vlivy, nutně se zpomaluje. Jednotu systému však nelze vždy upřednostnit na úkor jeho dynamismu. Toto upřednostnění má spočívat v chápání práva jako systému normativně uzavřeného vnějším vlivům, ale kognitivně otevřeného, ale i taková možnost autonomní existence práva je diskutabilní, jelikož je subsystémem velkého sociálního systému a právo nelze odtrhnout od reálných individuí.²³¹ Současná RIA přesto zrcadlí pojetí

²²⁸ LUHMANN, N. Law as a social system. *Northwestern University Law Review*. 1988. vol. 83, s. 136.

²²⁹ LUHMANN, N. The third question: The creative use of paradoxes in law and legal history. *Journal of law and society* [online]. 1988. vol. 15, no. 2. s. 153.

²³⁰ JACOBSON, A. J. Autopoietic Law: The New Science of Niklas Luhmann. *Michigan Law Review*. 1989. vol. 87, no. 6. s. 1648.

²³¹ JACOBSON. op. cit., s. 1649-1653.

práva jako autopoietického systému bez sociologických vlivů, čímž dochází k odtržení právních norem od sociální reality, která přitom měla být vždy předmětem hodnocení mechanismem RIA.

4.1.5 Dílčí závěr

Máme-li se na základě dosud uvedených informací dobrat k závěru o tom, jaká je současná podoba mechanismu RIA v České republice a jak zohledňuje možné působení na právní vědomí, musíme se lépe podívat na údaje v závěrečných zprávách Komise. Dne 17. 3. 2014 zveřejnila Komise RIA výroční zprávu²³² ze své činnosti za rok 2013.²³³

Již v úvodu tu předseda Komise konstatuje, že se „*stále nedaří změnit chápání tvorby legislativy veřejností.*“²³⁴ V r. 2013 totiž Komise vracela k přepracování 3/4 zpráv tak jako v předchozím období, ale ani předchozí zkušenost nevedla ke zlepšení kvality dalších zpráv. Opět se tu také vyskytla praxe obcházení povinnosti zpracovat RIA cestou poslaneckých iniciativ. Uvažujeme-li o tomto postupu v teoreticko-právní rovině z hlediska efektivity právních norem, sám stát tím porušuje podmínku obecného dodržování norem a chování státu při jejich vynucování. De facto tím zcela podřívá autoritu mechanismu RIA a dává tím najevo, že je naprosto zbytečný.

V r. 2013 bylo Komisí posuzováno celkem 176 vládních návrhů, z toho 98 mimo předem schválený Plán a 102 se zpracovanou zprávou RIA (69 z nich posuzovala Komise). Souběžně s nimi Parlament projednával 91 návrhů právních předpisů, které vzešly z poslaneckých iniciativ, a tudíž neměly zpracovanou zprávu RIA. Z toho vyplývá, že pouze u 37 % všech těchto návrhů byla zpracována RIA.²³⁵ Z toho 63 návrhů bylo schváleno, 24 návrhů byla udělena výjimka a 6 návrhů získalo negativní stanovisko. Z toho 1 návrh byl kvůli nedostatkům stažen, 3 návrhy nebyly vládě předloženy k výslednému schválení a ve 2 případech byl návrh vládou schválen i přes nedoporučující stanovisko Komise RIA.²³⁶ Pokud ani samotná vláda vlastní úpravu

²³² Výroční zpráva Komise RIA za rok 2013 [online]. Vláda České republiky, © 2009-2014 [cit. 19. 5. 2014].

²³³ Komise RIA zveřejnila výroční zprávu ze své činnosti za rok 2013 [online]. Vláda České republiky, © 2009-2014 [cit. 19. 5. 2014].

²³⁴ Tamtéž, s. 3.

²³⁵ Tamtéž, s. 12.

²³⁶ Tamtéž, s. 7.

nerespektuje, vysílá stát směrem k občanům signál, že mu na dopadech právní regulace jednoduše nesejde. Z hlediska právní informovanosti a právních hodnot je to přirozeně velice nebezpečné sdělení. V jeho důsledku totiž dochází k oslabování, ne-li k úplnému popření legitimacy mechanismu RIA.

RIA se v důsledku výše uvedeného jeví jako velmi vhodný prostředek na působení na právní vědomí společnosti, ať už z hlediska vytváření skutečně potřebné legislativy, jejíž přijetí na hodnotové úrovni i na úrovni právní informovanosti by bylo snazší a efektivnější než u jiné legislativy, nebo z hlediska informování veřejnosti o již přijaté právní úpravě, jejích důvodech, dopadech a zpětně i přínosech. Nutným předpokladem pro takové využití je však kvalita provádění mechanismu RIA, neomezující se na pouhé formální splnění požadavků procedury nastavené v úzce chápaném sebe-referenčním systému.

5 PREZENTACE SOUKROMOPRÁVNÍ REKODIFIKACE NA INTERNETU

To, že zákonodárce nevyužívá možností působení RIA v celém rozsahu, je patrné i z příkladu současné soukromoprávní rekodifikace. Zde RIA vůbec zpracována nebyla a i když zdůvodnění má svoji logiku, ve vztahu k působení na právní vědomí se jeví nedostatečná. Nezbylo tak, než hledat jiné cesty k posílení právního vědomí veřejnosti ve vztahu k nové úpravě. O jejich úspěšnosti pojednávají kapitoly 6. až 9., věnované empirickému výzkumu, proto se v následujícím textu zaměříme na další z možností, jak může zákonodárce a stát na právní vědomí více či méně cíleně působit a jak to v případě NOZ i učinil.

V posledních letech proběhla soukromoprávní rekodifikace hned v několika evropských zemích. Ze srovnání průběhu jednotlivých rekodifikací s ohledem na jejich vazbu na právní vědomí adresátů práva lze vyvodit poznatky o obecném trendu v přístupu státu k informování jeho obyvatelstva o nově vytvářené právní úpravě. Významnou roli zde nepřekvapivě hraje internet a zejména webové stránky jednotlivých státních institucí.

V první části této kapitoly je proto provedena analýza obsahu webových stránek Ministerstva spravedlnosti ČR. Následuje komparace rekodifikace ve vybraných státech (evropských, asijských i ze Severní Ameriky), a to převážně na základě analýzy financované z Evropského sociálního fondu prostřednictvím Operačního programu Lidské zdroje a zaměstnanost a ze státního rozpočtu ČR, kterou zpracovala Právnická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci a která je rovněž součástí stránek ministerstva spravedlnosti. V následující kapitole bude představen vliv takto poskytovaných informací o nové právní úpravě na právní vědomí ve společnosti. Cílem této kapitoly je identifikovat význam, který státy přikládají internetu při působení na právní vědomí veřejnosti při šíření informací o nové právní úpravě.²³⁷

²³⁷ Text byl prezentován a publikován jako KLUSONOVÁ, M. Recodification and Legal Consciousness. *The MacrotHEME Review*. Spojené státy americké. 2014. roč. 3, č. 8. s. 115-120.

5.1 NOZ a obsah stránek občanskyzakonik.justice.cz

Zákon č. 89/2012 Sb., občanský zákoník, (dále jen „NOZ“),²³⁸ je na stránkách <http://obcanskyzakonik.justice.cz/> prezentován jako „Zákon pro život, zákon inspirovaný životem.“²³⁹ Zákoník byl vyhlášen dne 22. 3. 2012 a je účinný od 1. 1. 2014, přesto lze vzhledem k často kladeným otázkám ze strany odborné i laické veřejnosti pochybovat o opodstatněnosti tohoto tvrzení.

Ministerstvo spravedlnosti ČR na svých stránkách, jejichž je provozovatelem a které jsou financovány z prostředků Evropského sociálního fondu prostřednictvím Operačního programu Lidské zdroje a zaměstnanost a ze státního rozpočtu ČR v rámci projektu Nové soukromé právo, reg. č. CZ.1.04/4. 1. 00/80.00003, poskytuje veřejnosti informace o nově přijaté právní úpravě soukromého práva, tudíž kromě informací o NOZ i o z. č. 90/2012 Sb., o obchodních korporacích (dále jen „KOZ“); z. č. 91/2012 Sb., o mezinárodním právu soukromém (dále jen „NZMPS“)²⁴⁰ a dalších souvisejících předpisech. Vedle samotného textu právních předpisů zde lze nalézt důvodové zprávy k přijímané úpravě, články z médií, odpovědi na často kladené otázky a také stanoviska KANCL.

Ministerstvo spravedlnosti tak poskytuje výklad, který není možné považovat za závazný, jelikož o autentický nebo legální výklad se nejedná a rovněž výklad oficiální v tomto případě nepřipadá v úvahu. Přesto se v okamžiku, kdy byla nová právní úprava přijata v podobě, která často nenavazuje na dosavadní stav a logicky dosud neexistuje ani téměř žádná nová judikатурní praxe, kterou by bylo možné použít jako vodítko při výkladu, stává právě tento výklad pro adresáta práva tím nejdostupnějším, a to právě i vzhledem k původu tohoto výkladu. Z hlediska právní jistoty, která je dle Radbrucha jedním z třech účelů práva,²⁴¹ se lze totiž nejspíše spolehnout

²³⁸ Zákon č. 89/2012 Sb., občanský zákoník, ve znění pozdějších předpisů. In: *ASPI* [právní informační systém]. Wolters Kluwer ČR [cit. 9. 1. 2015].

²³⁹ O Novém občanském zákoníku. *Nový občanský zákoník* [online]. Ministerstvo spravedlnosti ČR, © 2103-2015 [cit. 9. 1. 2015].

²⁴⁰ Zákon č. 91/2012 Sb., o mezinárodním právu soukromém, ve znění pozdějších předpisů. In: *ASPI* [právní informační systém]. Wolters Kluwer ČR [cit. 9. 1. 2015].

²⁴¹ RADBRUCH, G. *O napětí mezi účely práva*. Vyd. 1. Praha: Wolters Kluwer Česká republika. 2012.

na výklad poskytovaný státem, byť ne samotným zákonodárcem nebo aplikační praxi z pozice institucionálního výkladu.

Ministerstvo spravedlnosti tedy veřejnosti za účelem zvýšení její právní informovanosti (být ne explicitně), která je nutnou součástí právního vědomí, předkládá kromě textů samotných právních norem a přímo jejich výkladu i informace o proběhnuvším a v některých případech ještě probíhajícím legislativním procesu, a to včetně návrhů zákonů v jednotlivých stádiích legislativního procesu, důvodových zpráv, připomínek veřejnosti, posudku Ústavu pro jazyk český Akademie věd České republiky, informací o složení expertních skupin, řídicího výboru a rekodifikačních komisí. Součástí je i důvodová zpráva k NOZ,²⁴² stejně jako věcný záměr a předkládací zpráva. Chybí zpráva RIA, která však pro NOZ a související předpisy nebyla ani vypracována.²⁴³ Tyto prameny mají ulehčit pochopení úmyslu zákonodárce při přijímání nové úpravy, mohou tedy být cenným zdrojem informací užitečných při aplikaci práva.

Další pomůckou při výkladu, prezentovanou veřejnosti Ministerstvem spravedlnosti ČR, mají být výkladová stanoviska Expertní skupiny Komise pro aplikaci nové civilní legislativy, která od září 2012 působí při Ministerstvu spravedlnosti jako stálý poradní orgán ministra spravedlnosti, a to pro oblast nového soukromého práva. Informace o fungování, složení a úkolech jsou na stránkách o NOZ zveřejňovány stejně jako již vzniklá stanoviska. Stanoviska se týkají celé šíře nové rekodifikace od problematiky bytů přes úpravu společností až k oblasti rodinných vztahů.

Rovněž jsou tu poskytovány informace o dosavadním průběhu legislativního procesu rekodifikačních předpisů, což nejen laikovi pomůže v orientaci v platnosti a účinnosti, souvislostech a provázanosti jednotlivých předpisů, které se ve spleti mnoha procesů ztrácí. Navíc tu stát prezentuje i analýzu procesu implementace nového soukromého práva v zahraničí.²⁴⁴ Analýza v delší i kratší verzi přesvědčuje čtenáře, že postup rekodifikace tak, jak byl

²⁴² Důvodová zpráva (konsolidovaná verze). *Nový občanský zákoník* [online]. Ministerstvo spravedlnosti ČR, © 2013–2015 [cit. 9. 1. 2015].

²⁴³ Důvodová zpráva (konsolidovaná verze). *Nový občanský zákoník* [online]. Ministerstvo spravedlnosti ČR, © 2013–2015 [cit. 9. 1. 2015], s. 25

²⁴⁴ Analýza zkušeností s implementací nového soukromého práva v zahraničí [online]. *Nový občanský zákoník* [online]. Ministerstvo spravedlnosti ČR, © 2103-2015 [cit. 9. 1. 2015].

proveden v ČR, je z komparačního hlediska ve všech ohledech zcela standardní. Mimo jiné je jedním ze znaků, společných všem porovnávaným rekodifikacím, i zřízení webové stránky (zpravidla ministerstva spravedlnosti) informující o změnách regulace a poskytující výkladová vodítka.

Ministerstvo dále na stránkách reflektuje aktuality v dané problematice a vybrané zprávy z médií (od kterých se však distancuje s tím, že se nejedná o názor Ministerstva spravedlnosti ČR), poskytuje stručné odpovědi na časté dotazy, které lze volně pokládat prostřednictvím přímo na stránce přístupného elektronického formuláře, a především zpřístupňuje informační brožury a další publikace o jednotlivých oblastech rekodifikace k volnému stažení.

Vzhledem k výše uvedenému je tento zdroj informací poskytovaný Ministerstvem spravedlnosti ČR v tuto chvíli nejpřístupnějším pramenem pro neprávní veřejnost, na jehož základě lze relativně spolehlivě určit oblasti nejvýznamnějších změn právní úpravy, které přinesla rekodifikace soukromého práva, ve vztahu k právnímu vědomí a konkrétně právní informovanosti. Jedná se totiž o informace, jejichž autorem je správní orgán, potažmo stát. Z obsahu i pojetí předmětné webové stránky i dokumentů, které zpřístupňuje, přitom vyplývá úmysl výkonné moci zpřístupnit informace o rekodifikaci veřejnosti v největší možné míře, a to včetně výkladových pomůcek. Zprostředkování znalosti pozitivního práva coby součásti právního vědomí je tedy jasným účelem tohoto postupu ze strany státu. Otázkou však je, zda bude ten samý stát také trvat na autoritě této „pomůcky“ a bude očekávat výklad práva, který s ní bude v souladu. Následující část kapitoly proto slouží pro srovnání české situace s postupem dalších států ohledně prezentace rekodifikace na internetu.

5.2 Komparace

5.2.1 Nizozemsko

V Nizozemsku je nový občanský zákoník účinný od 1. 1. 1992 a nahradil občanský zákoník účinný od roku 1838. Proces přeměny byl dlouhodobý, spíše kodifikačního než modifikačního charakteru a důraz byl kladen na informování společnosti o nadcházejících změnách. Jeho součástí bylo i zřízení internetové stránky a infolinky známé jako („Postbus51“),

ale oproti jiným státům vynikl ve vazbě na posílení právního vědomí především týdenní povinný národní kurz pro soudce. Role internetu se však projevila a stále projevuje v zapojení odborné veřejnosti do diskuse o změnách právní úpravy.²⁴⁵

5.2.2 Litva

Nový občanský zákoník je v Litvě účinný od r. 2001. Ministerstvo spravedlnosti zřídilo webové stránky, kde byly pravidelně uveřejňovány tiskové zprávy o nové právní úpravě. K posílení právní informovanosti vytvořilo ministerstvo spravedlnosti také letáky a videokazety s praktickými radami a byly vysílány edukativní televizní programy. Jako nejefektivnější lze hodnotit službu poskytování odpovědí na e-maily adresované ministerstvu spravedlnosti, přičemž tyto odpovědi jsou dostupné i obecně na internetové adrese: <http://www.min.tm.lt/nck.asp>. Právě tyto odpovědi zpočátku sloužily i jako zdroj informací o výkladu sporných norem.²⁴⁶ Právě kreativní přístup státu k informování odborné i laické veřejnosti je hodnocen jako největší klad litevského přístupu k rekodifikaci.²⁴⁷

Informační kampaň probíhala v prvních letech především formou seminářů pro odbornou veřejnost a zprávami v médiích pro laickou veřejnost. Internet nebyl pro svoji malou rozšířenost příliš využíván, to se však v současnosti změnilo a na webových stránkách ministerstva spravedlnosti a jiných resortů jsou publikovány návrhy změn úpravy.²⁴⁸

5.2.3 Rusko

Reforma soukromého práva v Rusku vyvrcholila v letech 2008 a 2012. Odborné veřejnosti byla představena cestou odborných seminářů a odborných školení. Rovněž byla zřízena webová stránka pro informování veřejnosti (<http://zakon.ru/>). Hodnocení kvality nové úpravy z hlediska

²⁴⁵ Hrušáková, M., a kol. Zkušenosti s implementací nového soukromého práva v zahraničí. *Nový občanský zákoník* [online]. Ministerstvo spravedlnosti ČR, © 2013–2015 [cit. 9. 1. 2015]. s. 11.

²⁴⁶ Tamtéž, s. 16.

²⁴⁷ Tamtéž, s. 20.

²⁴⁸ Tamtéž, s. 26.

veřejnosti nebylo dosud podloženo žádnými sociologickými výzkumy a obecně lze říci, že stát nekladal zvláštní důraz na podporu právní informovanosti ve společnosti.²⁴⁹

5.2.4 Rumunsko

Rumunsko přijalo novou soukromoprávní úpravu s účinností od r. 2011. Je postavena na ideji kontinuity s dosavadní úpravou a spojuje veškerou soukromoprávní úpravu v jednom komplexním kodexu. Vedle klasických metod informování veřejnosti byly připraveny i internetové stránky s názvem Nový občanský zákoník – výklad pro všechny (<http://noulcodcivil.just.ro>). Tyto stránky obsahovaly vysvětlení legislativních změn a výklad základních institutů. Dopad na veřejnost nebyl dosud zkoumán v žádné sociologické studii.²⁵⁰

5.2.5 Ukrajina

Ukrajina během rekodifikace občanského práva na péči o právní informovanost společnosti rezignovala. Přijetí nového občanského zákoníku nebylo medializováno ani nebyly vytvořeny žádné specializované webové stránky.²⁵¹

5.2.6 Maďarsko

Při přijímání nového občanského zákoníku v Maďarsku se stát zaměřil na informování veřejnosti prostřednictvím webových stránek (např. www.ptk2013.hu), ale silnou roli hrála i nezávislá média.²⁵²

5.2.7 Slovensko

Na Slovensku se nový občanský zákoník právě připravuje. Na informovanost široké veřejnosti o novém kodexu je kladen silný důkaz. Probíhá proto informační kampaň, do které jsou zapojeny vysoké školy i média. Dostupné materiály jsou rovněž zveřejněny na webových stránkách slovenského ministerstva spravedlnosti (<http://www.justice.gov.sk/Stranky/Nase-služby/Nase-projekty/Obciansky-zakonnik/Obciansky-zakonnik.aspx>).²⁵³

²⁴⁹ Tamtéž, s. 27 - 31.

²⁵⁰ Tamtéž, s. 32-33.

²⁵¹ Tamtéž, s. 45.

²⁵² Tamtéž, s. 53.

²⁵³ Tamtéž, s. 57.

5.2.8 Quebec

V Quebecu v Kanadě je nový občanský zákoník až na výjimky účinný ode dne 1. 1. 1994, kdy nahradil občanský zákoník z roku 1865. Pro zajištění právní informovanosti veřejnosti byla využita média jako televize, rozhlas a tisk. Webové stránky založeny nebyly.²⁵⁴

5.3 Dílčí závěr

Je zřejmé, že ve většině států, kde v posledních letech proběhla rekodifikace soukromého práva, byl alespoň teoreticky kladen důraz na seznámení veřejnosti s obsahem nové úpravy. Jednotlivé státy se spolehly na různé kombinace nástrojů zahrnujících vše od videokazet přes informační letáky až k webovým stránkám. V tomto příspěvku je důraz kladen na webovou prezentaci rekodifikace. Ta byla využita většinou států, většinou ve formě specializovaných stránek ministerstva spravedlnosti. Pokud z komparace zároveň vyplývá, že v Quebecu tato cesta nebyla využita, lze to připsat spíše době rekodifikace než cílenému opomenutí využití internetu coby informačního zdroje. Dá se tedy usuzovat, že prezentace změn právní úpravy na internetu je trend, který je třeba brát v úvahu. Nahrává tomu i stále silnější pozice internetu jakožto informačního kanálu vedoucího k právním informacím.²⁵⁵

Otázkou však je, zda má nebo vůbec může mít taková prezentace právní úpravy význam i pro interpretaci právní úpravy, nakolik je relevantní, jak vážně ji musí brát soudy při své aplikaci práva z úhlu legitimního očekávání. Z teoretického hlediska nikoliv, jelikož nezapadá do žádné z kategorií právně závazného výkladu právních norem, navíc se tu nabízí analogie k relevanci poznámek pod čarou v právním předpise.²⁵⁶ Na druhou stranu tyto kategorie mohou být přizpůsobeny „informačnímu věku“, jak se právo i technologie vyvíjejí.²⁵⁷ Je však třeba si uvědomit rizika, která by tento přístup přinesl.

²⁵⁴ Tamtéž, s. 41.

²⁵⁵ POLČÁK, R. *Internet a proměny práva*. Praha: Auditorium. 2012.

²⁵⁶ Viz Usnesení krajského soudu v Brně ze dne 3. 11. 1998, sp. zn. 29 Ca 347/97. In: *ASPI* [právní informační systém]. Wolters Kluwer ČR [cit. 9. 1. 2015].

²⁵⁷ CASTELLS, M. *The rise of the network society: The information age: Economy, society, and culture*. John Wiley&Sons. 2011. 656 s.

6 STRATEGIE KVALITATIVNÍHO A KVANTITATIVNÍHO VÝZKUMNÉHO PŘÍSTUPU A JEJICH VYUŽITÍ PŘI MAPOVÁNÍ IMPAKTU NOVÉHO OBČANSKÉHO ZÁKONÍKU NA VYBRANÉ SOCIÁLNÍ SKUPINY

V průzkumu aplikace nového občanského zákoníku do praxe jsme se rozhodli udělat předvýzkum, který by objasnil aktuální sociální dopady platnosti NOZ. Průzkum slouží jako ilustrativní zaměřený na konkrétní výseč problematiky, neklade si za cíl zmapovat celou populaci. Výzkum byl sestavován s plánem na budoucí rozsáhlejší bádání, přičemž výsledky stávajícího průzkumu by měly sloužit jako datový „odrazový můstek“ a základní přehled v dané problematice.²⁵⁸

Pro bádání byly zvoleny dvě paralelní linie, přičemž byly využity dva rozdílné přístupy. Prvním přístupem výzkumu bylo kvalitativní získávání a zpracování dat, v našem případě vedení polo-strukturovaných rozhovorů. Druhým paralelním přístupem bylo kvantitativní získávání dat, v námi vedeném průzkumu zastoupený dotazníkovým šetřením. Kombinace obou přístupů je výhodná vzhledem k tomu, že získáváme rozdílným způsobem odlišné datové soubory, které se ale navzájem doplňují. V následujících řádcích se podívejme na hlavní charakteristiky obou přístupů – kvalitativního i kvantitativního – výhody, které jsou využitelné pro účely našeho průzkumu.

²⁵⁸ Výzkum byl vystaven jako pilotáž, kdy nám šlo zejména o ověření výzkumných postupů. Sběr materiálu probíhal v období září – listopad 2014; kvalitativní a kvantitativní sekce výzkumu se souhrnně zúčastnilo více než sedmdesát respondentů. Jak z pilotního výzkumu vyplynulo, problematickým faktorem je pro výzkum obtížná dosažitelnost sociálně ohrožených respondentů. Dále pak výsledky výzkumu u této skupiny vykazují vysoký podíl chybějících hodnot vyplývajících z nedostatečného vyplnění dotazníků.

6.1 Využití kvalitativního přístupu ve výzkumu impaktu nového občanského zákoníku na vybrané sociální skupiny

Kvalitativní přístup vychází komplexně z více metodologických tradic napříč obory, způsob získávání dat není striktně daný. Může se jednat o analýzu relevantních textů, analýzu vizuálních dat, zúčastněné pozorování, kdy výzkumník sleduje přímo jednání v přirozeném prostředí až po pro tuto metodu typické vedení interview s respondenty. V našem průzkumu se konkrétně jednalo o vedení rozhovoru podle předem dané struktury otázek, přičemž tato struktura byla doplňována o další otázky podle průběhu rozhovoru.

Kvalitativní přístup je zaměřen na popis a detailní zjištění získané přímo tzv. v terénu, tedy výzkumník pracuje přímo s respondenty v prostředí, které je jim přirozené. Cílem kvalitativního výzkumu je vytvoření komplexního uceleného obrazu zkoumaného jevu.²⁵⁹ Kromě možných kombinací výzkumných nástrojů kvalitativní výzkum nabízí sběr dat bez předběžné podrobné znalosti zkoumané problematiky a bez prvotně vystavěné hypotézy.²⁶⁰ Kvalitativní výzkum tak může velmi dobře posloužit jako předvýzkum pro kvantitativní sběr dat nebo v prvních fázích výzkumu, kdy se výzkumník potřebuje v problematice zorientovat. Tuto strategii jsme taktéž využili v našem projektu, kdy jsme výzkum započali kvalitativním výzkumem, tedy vedením interview s pracovníky neziskových organizací a OSPOD. Data získaná z rozhovorů napomohla k zorientování se v problematice a k sestavení dotazníku, tedy nástroje navazujícího kvantitativního výzkumu.

V kvalitativním přístupu je nutno počítat s tím, že výzkumník je současně také nástrojem sběru dat.²⁶¹ Data pocházející z kvalitativního výzkumu mohou mít různou formu, lze analyzovat obrazy, objekty, ve většině případů mají data textuální podobu. V našem případě jsme postupovali podobně, rozhovory byly doslovně přepsány, takže jsme získali data ve formě psaného textu. Dále byla provedena obsahová analýza těchto textů v software Atlas.ti²⁶², kdy jsme srovnávali jednotlivé pasáže napříč rozhovory. Úseky

²⁵⁹ Srov. CRESWELL, J. W. *Qualitative inquiry and research design: choosing among five traditions*. Thousand Oaks: SAGE Publications. 1998. p. 42.

²⁶⁰ Srov. MILES, B. M., HUBERMAN, M. *Qualitative data analysis: an expanded sourcebook*. Thousand Oaks: SAGE. 1994. s. 40.

²⁶¹ Srov. Tamtéž.

²⁶² Friese, S. *Qualitative data analysis with ATLAS.ti*. Los Angeles: Sage. 2014.

výpovědí, které se obsahem shodovaly nebo podporovaly, jsme pak použili pro generalizování průběžných výsledků kvalitativního výzkumu. Vzhledem k tomu, že v kvalitativní analýze používáme jako klíč pro rozbor slovo – heslo (někdy nazývané jako kód), je potřeba počítat s těsným provázáním interpretace a vlastní analýzy textu.²⁶³

Vzhledem k tomu, že pracujeme s poměrně malým výzkumným vzorkem, není ve většině případů možné výsledky kvalitativního výzkumu generalizovat na celou populaci. Cílem kvalitativního výzkumu je získání podrobných a současně rozmanitých deskriptivních dat, která jsou sice specifická, ale umožňují přesné porozumění zkoumaného jevu v původním kontextu.²⁶⁴

6.2 Využití kvantitativního přístupu ve výzkumu impaktu nového občanského zákoníku na vybrané sociální skupiny

Kvantitativní výzkum můžeme řadit do kategorie empirických, popř. statistických přístupů, přičemž tento způsob bádání patřil v minulosti v sociálních vědách mezi mainstreamové způsoby získávání dat.²⁶⁵ Kvantitativní sběr a zpracování dat vychází z metodologie přírodních věd, kdy jsou sbírána množstevní data, která jsou následně statisticky zpracovávána. Hlavním nástrojem pro sběr dat je v tomto případě dotazník, sběr i analýza dat probíhá prostřednictvím apriorních operacionálních a standardizovaných definic. Zásadním bodem v kvantitativním výzkumu je stanovení hypotézy ještě před samotným sběrem dat. V kvantitativním výzkumu tedy musíme mít již před zkoumáním samotným takové penzum znalostí o problematice, abychom byli schopni sestavit kvalitní nástroj – dotazník, který nám umožní získat požadovaná data. Kvantitativní přístup tedy od výzkumníka vyžaduje apriorní znalost a zacílení na obsah požadovaného ve výsledku bádání, což může být při nedostatečné znalosti problematiky komplikací.²⁶⁶

²⁶³ Viz GLASER, B. G., STRAUSS, A. L. *The discovery of grounded theory: strategies for qualitative research*. Chicago: Aldine. 1967.

²⁶⁴ Více viz HENDL, J. *Kvalitativní výzkum: základní teorie, metody a aplikace. 2. aktualizované vydání*, Praha: Portál. 2008. s. 57.

²⁶⁵ Newman I., Benz C. R. *Qualitative-quantitative Research Methodology: Exploring the Interactive Continuum*. SIU Press. 1998. s. 10.

²⁶⁶ Viz HENDL, J. *Kvalitativní výzkum: základní teorie, metody a aplikace. 2. aktualizované vydání*. Praha: Portál. 2008. s. 50–63. Tab. 2. 3. Přednosti a nevýhody kvantitativního výzkumu a Tab. 2. 5. Přednosti a nevýhody kvalitativního výzkumu.

Kvantitativní výzkum pracuje ve většině případů s velkým objemem respondentů, v řádu desítek až tisíců, čímž je tedy možné získávat výsledky zobecnitelné na celou populaci. Výhodou tohoto přístupu tedy je, že lze objasnit obecně rozšířené sociální jevy prostřednictvím generalizace kvantitativních dat. Nebezpečím ovšem mohou být příliš obecné závěry plynoucí z tohoto přístupu, kdy nejsme schopni zachytit specifika chování některých sociálních skupin. Dalším veskrze praktickým úskalím kvantitativních výzkumů je jejich robustnost, z čehož vyplývá časová i ekonomická nákladnost. Nejčastější strategií, jak snížit náklady na kvantitativní průzkum, je zacílení na menší vzorky populace nesoucí charakteristiky, které nás zajímají. Tímto způsobem se lze dopracovat k požadovaným závěrům, ovšem s omezenou možností generalizace na obecnou populaci.

V našem případě jsme zvolili menší zástupné vzorky populace, kdy jsme se cíleně zaměřili na skupinu respondentů, kteří se v současné době potýkají s ekonomickými a sociálními komplikacemi, přičemž byly zvoleny dvě doplňující sociálně odlišné skupiny. Obě kontrolní skupiny byly diferenciovány podle stupně vzdělání respondentů, čímž nám bylo umožněno sledovat nejenom sociální a ekonomické faktory, ale také vliv vzdělání na postoje respondentů k novému občanskému zákoníku.

Mezi další výhody kvantitativního přístupu lze počítat i relativní nezávislost sběru dat na výzkumníka, který není při dotazování přítomen a tedy nemůže respondenta ovlivňovat. Na druhou stranu, využití dotazníku jako nástroje sběru dat a distance sběru informací od výzkumníka s sebou nese riziko dekontextualizace dat, kdy hrozí dezinterpretace získaných údajů.²⁶⁷ Častým úskalím kvantitativního výzkumu je v tomto směru taktéž nízká návratnost dotazníků, s čímž jsme se setkali zejména u skupiny respondentů ohrožených sociálním vyloučením, které tedy můžeme oprávněně považovat za „hard to reach social group“.²⁶⁸ Je značně obtížné získat požadovaný vzorek této sociální skupiny nejen kvůli špatné fyzické dostupnosti

²⁶⁷ Viz HENDL, J. *Kvalitativní výzkum: základní teorie, metody a aplikace*. 2. aktualizované vydání. Praha: Portál. 2008. s. 50–63. Tab. 2. 3. Přednosti a nevýhody kvantitativního výzkumu a Tab. 2. 5. Přednosti a nevýhody kvalitativního výzkumu.

²⁶⁸ Viz McCORNICK T. H., ZHENG, T. *Surveying hard-to-reach groups through sampled respondents in a social network. A comparison of two survey strategies*. [online] Dostupné z: http://www.stat.washington.edu/~tylermc/mccormick_nestled.pdf [citováno k 27. 12. 2014].

respondentů, ale také vzhledem k nízké návratnosti dotazníků a vysokému podílu chybějících hodnot, tzn. množství nezodpovězených částí dotazníků. V tomto směru můžeme pokládat získaná data za ojedinělá.

Při plánování výzkumu impaktu nového občanského zákoníku na vybrané sociální skupiny jsme zvažovali obě zmíněné strategie (kvalitativní versus kvantitativní), jejich výhody a rizika. Vzhledem k tomu, že se jedná o poměrně speciální oblast bádání, využili jsme obou možností. Jako startovní byl zvolen kvalitativní přístup, kdy jsme očekávali základní zmapování problematiky a nejvíce frekventovaných oblastí dopadů NOZ v praxi. Protože původní kvalitativní data nelze více generalizovat z důvodu jejich rozličnosti, navázali jsme při sledování znalostí a postojů jednotlivců vůči NOZ kvantitativním výzkumem (dotazníkovým šetřením), tedy získáváním množstevních strukturovaných dat od tří cílových skupin. Lze konstatovat, že oba přístupy se v průběhu výzkumu vhodně doplnily a v konečném důsledku jsme získali data, která problematiku objasňují z více úhlů a prostřednictvím dvou typů dat. Výsledky kvalitativního i navazujícího kvantitativního průzkumu jsou prezentovány v následujících kapitolách.

7 ZÁVĚRY A VYHODNOCENÍ KVALITATIVNÍCH DAT: ROZHOVORY S PRACOVNÍKY OSPOD A NEZISKOVÝCH ORGANIZACÍ INFORMUJÍCÍCH O NOVÉM OBČANSKÉM ZÁKONÍKU

7.1 Metoda sběru a analýza získaných kvalitativních dat

Výzkum dopadů nového občanského zákoníku v praxi byl proveden dvoufázově a za pomoci dvou různých přístupů. V první fázi jsme se zaměřili na sběr dat kvalitativním přístupem, kdy byly vedeny polo-strukturovaná interview s pracovníky Orgánů sociálně-právní ochrany dětí (dále uváděn jako OSPOD) a neziskových organizací, které své klienty informují o NOZ, popř. poskytují právní poradenství. Cílem rozhovorů bylo zjistit informační toky a způsoby proškolení dotázaných pracovníků a nejčastější oblasti, které jsou s klienty v závislosti na platnost NOZ řešeny. Výhodou kvalitativních dat, potažmo interview bylo ponechání možnosti volného projevu respondentům, tedy struktura a způsob odpovědi vychází z praktické zkušenosti pracovníků a vyjadřuje přesně jejich názor.

Podklady získané z rozhovorů s pracovníky neziskových organizací a OSPOD byly následně použity k finalizování otázek určených pro dotazníkové šetření. Jednalo se zejména o oblasti NOZ, které pracovníci v interview zmiňovali jako frekventované a které byly cíleně zakomponovány do dotazníku tak, aby kvalitativní data i hromadná dotazníková data korespondovala.

7.2 Závěry o informovanosti a postojích k NOZ vystavené na základě rozhovorů s pracovníky OSPOD a neziskových organizací

Úvodní dotazy v rozhovorech vždy směřovaly na předchozí proškolení pracovníků o novém občanském zákoníku, na školicí instituce a oblasti, ve kterých byli dotázání proškoleni. Ve všech zkoumaných organizacích

proběhlo školení v období podzimu 2013 až po jarní termíny v roce 2014. Školení bylo převážně na dobrovolné bázi, v případě OSPOD organizováno Magistrátem města Brna. Neziskové organizace své pracovníky školily v externích institucích, zmíněna byla Masarykova univerzita – právnícká fakulta; kancelář veřejného ochránce práv, soukromé agentury aj. Tematicky se školení zabývala zejména rodinným právem, doplňkově spotřebitelskými smlouvami, dědictvím, viz následující komentáře:

- *A potom v souvislosti s tím rodinným právem v rámci občanského zákoníku jsme pak měli ještě asi ze dvě školení na zákon o zvláštních řízeních soudních, který s tím souvisí, sice jakoby takhle vzdáleně, ale procesně se to týká zcela 100% taky toho rodinného práva a reaguje ten zákon o zvláštních řízeních soudních právě i na změny, které vyplynuly z tobo nového občanského zákoníku, takže tady na tom jsme taky byli, myslím na jednom, nebo na dvou školeních, tady na tenhle ten zákon.*
- *Tak my jsme absolvovali několik školení, teďkom úplně přehled, že bych vám to takhle vysypala to né, ale byli jsme i na právnícké fakultě, jak tam byly nějaké ty bezplatné semináře, jsme měli myslím dvakrát. Emm, jinak asociace občanských poraden pořádá dvakrát do roka školení, takže určitě minimálně dvakrát tam bylo téma nějaké, nějaké oblasti tobo nového občanského zákoníku.*
- *[...] tak ty témata těch školení, tak na právnícké fakultě, to se dá dohledat, byla tam nějaká nábrada škody, pak vlastně rodinný právo, že jo, 366§, a to naše školení od ty asociace, tak to byly smlouvy spotřebitelský, že jo, reklamace a takovýhle ty věci, pak tam bylo právě to dědictví a pak tam bylo právě taky to bydlení, nájemníci z tobo.²⁶⁹*

V dalším kroku byli respondenti dotazováni na jejich postoj, popř. obavy spojené se zavedením nového občanského zákoníku do praxe. Všichni pracovníci NGO, stejně tak jako OSPOD vyjádřili obavy vyplývající z nově vzniklé situace. Pracovníci se obávají zejména nedostatečné znalosti právní úpravy a následků z této situace vzniklých. Dále pak nejisté postavení

²⁶⁹ Výpověď pracovníků neziskové organizace, rozhovory byly pořízeny v září 2014. Rozhovory byly přepisovány z důvodu kvalitativní analýzy doslovně a text tedy odráží charakter mluveného slova.

pracovníků podle výpovědí vyplývá z nedostatků zkušeností s aplikací NOZ v současné praxi.

- *Tam jsou prostě nějaký změny, kterým my nerozumíme, se toho logicky obáváme, co to přinese.*²⁷⁰
- *Jako soudce musí, nebo pokud například kolegové tady podávali návrh na přemístění dětí s ochrannou výchovou, i ten soudce musel nastudovat a upozornit ho, že jako to nelze, protože ten NOZ nemyslí na to, že tyto děti se budou tímto způsobem přemísťovat. Není to tam zakotveno. Takže, jsou to takové věci, které se musí vychytat za pochodu asi v situaci, kdy ten konkrétní pracovník, nebo náš odbor, na takovou životní situaci naráží.*²⁷¹

Pro výzkum bylo zásadní volné sdělení respondentů jejich zkušeností s NOZ a výpověď o konkrétních oblastech zákoníku, se kterými se ve své praxi potýkají.

Ze změn, které NOZ přinesl do praxe, pracovníci NGO a OSPOD zmiňují zrušení zákona o rodině, a to v zhruba v jedné polovině ze všech sebraných citací. Respondenti zmiňují úpravy ve věci určování otcovství, dále pak změny v úpravě náhradního materství, ústavní výchovy, sociálně-právní ochrany dítěte, rozlišení termínů rodičovské odpovědnosti a zodpovědnosti, viz následující citace:

- *Pro nás to znamená hodně velkou zásadní změnu v tom, že nám zrušili zákon o rodině, který vlastně jakoby natáhl do toho nového občanského zákoníku a paragrafové i obsahově to změnili, takže pro nás to mělo dopad na sociálně-právní ochranu, rodinné vztahy, ochranu rodiny, velký.*
- *Ať už třeba například určení, popření otcovství, kde samozřejmě tam se měnily lhůty. Samozřejmě jsou tady ve vztahu k osvojení, který my konkrétně jakoby neprovádíme, protože osvojení v rámci magistrátního města Brna provádí Magistrát města Brna, my máme teda jen úsek jakoby ne té náhradní rodinné péče, ale jenom ve vztahu výkonu péče o dítě. Samozřejmě, že jsou to ve vztahu k ústavním výchovám.*

²⁷⁰ Výpověď pracovníků neziskové organizace, rozhovory byly pořízeny v září 2014. Rozhovory byly přepisovány z důvodu kvalitativní analýzy doslovně a text tedy odráží charakter mluveného slova.

²⁷¹ Výpověď pracovníků OSPOD, rozhovory byly pořízeny v září 2014. Rozhovory byly přepisovány z důvodu kvalitativní analýzy doslovně a text tedy odráží charakter mluveného slova.

- *Že tedy jako opravdu i tam nám vzniká rodičovská odpovědnost, ne zodpovědnost. Kdy teda ta práva ve vztahu ke těm dětem se změnila na rozdíl od NOZ. Kdy jako včetně toho, že dítě může jakoby podnikat už v době nezletilosti. Že jako může soud rozhodnout o tom, ve vztahu jako ke právům majetku a ostatním věcem, že tam se nám to konkrétně stížilo, ale to není až tak úplně časté.*²⁷²

Dalšími oblastmi, kde se NOZ promítl do praxe pracovníků neziskových organizací a OSPOD, jsou zejména úpravy nájemních vztahů a bydlení, dále pak problematika dědictví a sousedských vztahů.

- *Pak si myslím, že spousta lidí je vyděšených v uvozovkách, co se týká ukončování nájemních vztahů. Dřív jakoby, že jo ten pronajímatel to měl takový složitější, že v řadě případů se třesou, když se dává výpověď, pokud tedy šlo o porušování práv toho nájemníka, co se týká placení toho nájmu a teď je to jakoby... ten stav je vyvážený v tomhle smyslu, ale řada lidí se prostě, už nemá tu jistotu, že dostanou smlouvu na dobu neurčitou, že tam do konce života setrvávají v tom bytě, jakože už ta ochrana z jejich pohledu se nejeví jako taková větší...²⁷³*
- *Větší volnost v tom dědění může to být zajímavé třeba pro lidi, kteří se o někoho dlouhodobě starají nebo někoho blízkýho, třeba nejenom mezi členy rodiny, ale mohou být podstatně intenzivnější s někým ze sousedů a tak dále.*²⁷⁴

Součástí kvalitativního dotazování bylo ponechání prostoru pro subjektivní vyjádření respondentů ke kladům či záporům, které NOZ do jejich praxe přinesl. Pracovníci hodnotí přínosy a komplikace spojené s platností NOZ, přičemž klady se vztahují zejména k úvaze, že NOZ zakomponoval tzv. „selský rozum“ do právní úpravy a považují NOZ za poměrně srozumitelný. „Přijde mi fajn, že je tam hodně věcí upravených jako víc přirozeně nebo když to řeknu tak podle selskýho rozumu, ale zase to klade na lidi podstatně větší nároky v tom, číst smlouvy, znát svoje práva, vykomunikovat si ty věci.“²⁷⁵

²⁷² Výpověď pracovníků OSPOD, rozhovory byly pořízeny v září 2014. Rozhovory byly přepisovány z důvodu kvalitativní analýzy doslovně a text tedy odráží charakter mluveného slova.

²⁷³ Výpověď pracovníků neziskové organizace, rozhovory byly pořízeny v září 2014. Rozhovory byly přepisovány z důvodu kvalitativní analýzy doslovně a text tedy odráží charakter mluveného slova.

²⁷⁴ Výpověď pracovníků neziskové organizace, rozhovory byly pořízeny v září 2014. Rozhovory byly přepisovány z důvodu kvalitativní analýzy doslovně a text tedy odráží charakter mluveného slova.

²⁷⁵ Výpověď pracovníků neziskové organizace, rozhovory byly pořízeny v září 2014. Rozhovory byly přepisovány z důvodu kvalitativní analýzy doslovně a text tedy odráží charakter mluveného slova.

Dále pak pracovníci klady zmiňují v oblastech, kterými se zabývají a poukazují na konkrétní úpravy, které pomohly klientům. Příkladem jsou změny v nájemních smlouvách: „...*tak pak je pro nás samozřejmě velký plus, že lidé můžou mít nájemní smlouvu v kedejaké polostavbě.*“²⁷⁶

- *Tam vlastně udělali, že dřív mohli být klienti zastoupeni buď advokátem, nebo obecným zmocněncem, a teď je tam vlastně ještě širší spektrum osob, které ho můžou v určitých věcech zastupovat. Což je zase výhoda pro ty méně majetné, co nemají na advokáta, ani na zmocněnce a můžou vlastně nějaká osoba blízká, nebo rodič, partner za ně činit nějaké právní kroky a to jsou právě ty zvláštní řízení soudní, to není občan, ale na druhou stranu to jistě i navazuje na toho občana, protože to potom souvisí třeba s téma smlouvama, s konkludentním jednáním a tady s téma věcma, který potom se jich dotýkají.*²⁷⁷

K negativům spojeným s účinností NOZ v praxi je opět zmiňována pojmová nejasnost a nutnost opětovného nastudování právních úprav pracovníky neziskových organizací a OSPOD. Z praktických aspektů je pak obecně nahlíženo prodloužení lhůt, zmíněno je např. u právní úpravy pro ústavní výchovu. Z konkrétních příkladů, které pracovníci označili za problémové, to jsou: změna v uzavírání smluv a zrušení nutnosti písemných smluv, kdy se domnívají, že dojde ke zvýšení možností zneužití smluv uzavřených sociálně slabými klienty. Další problematickou úpravou je v praxi pracovníků NGO a OSPOD možnost podnikání u nezletilých dětí, kdy se setkávají s opakovanými případy zadlužování nezletilých.

- *Mně obecně, první z čeho jsem byla trošku nešťastná, že občanský zákoník změní hodně pojmů, že hodně věcí přejmenoval a že hodně lidí, kteří nemají pojetí o svých právech a povinnostech, že třeba aby si zapamatovali nějaký výrazy, co znamená něco, tak mi můžeme začít znovu. Pro ně v papírech, ve smlouvách budou neznámá slova, že to bereme z hlediska dopadu na naše klienty.*²⁷⁸

²⁷⁶ Výpověď pracovníků neziskové organizace, rozhovory byly pořízeny v září 2014. Rozhovory byly přepisovány z důvodu kvalitativní analýzy doslovně a text tedy odráží charakter mluveného slova.

²⁷⁷ Výpověď pracovníků neziskové organizace, rozhovory byly pořízeny v září 2014. Rozhovory byly přepisovány z důvodu kvalitativní analýzy doslovně a text tedy odráží charakter mluveného slova.

²⁷⁸ Výpověď pracovníků neziskové organizace, rozhovory byly pořízeny v září 2014. Rozhovory byly přepisovány z důvodu kvalitativní analýzy doslovně a text tedy odráží charakter mluveného slova.

- *Tady zvlášť, v případě našich klientů, kteří mnozí neumí ani číst, ani psát, tak bychom stejně preferovali písemné uzavírání smluv, za přítomnosti, třeba, nějaké osoby, která tomu víc rozumí. Což mne přivádí ještě k tomu, že hodně jsme v souvislosti s novým občanem začali řešit zastupování klientů, kdy už vlastně – ne, to jsou ty zvláštní řízení soudní, to se omlouvám. Tam vlastně udělali, že dřív mohli být klienti zastoupeni buď advokátem, nebo obecným zmocněncem, a teď je tam vlastně ještě širší spektrum osob, které ho můžou v určitých věcech zastupovat.*²⁷⁹

Zajímavou oblastí, která z rozhovorů vyplývá, je informovanost klientů, kde opakovaně pracovníci poukazují na masivní kampaně médií, které klienty informují pouze částečně nebo zavádějícím způsobem. Tvrzení pracovníků neziskových organizací a OSPOD koreluje s výsledky dotazníkového šetření, kde značná část respondentů uvedla jako zdroj informací právě masmédiá, přičemž respondenti s nízkými příjmy uváděli jako výhradní zdroj informací sdělovací prostředky a vlastní iniciativní dotazování v příslušných organizacích.

- *Jako obecně je, většina lidí jako ví, že je nový občanský zákoník, tady ta informace je celkem známá, že jo, holky? Konkrétně, co kde slyší na Nové a přečtou si v Blesku, to je jiná věc, jo? Ale aspoň mají tu informaci, že je nový předpis, že se něco změnilo a přijdou se prostě informovat konkrétně na to, co je zajímavá.*²⁸⁰

Další problematikou je samotný přístup klientů k řešení nastalých právních potíží, kdy se k řešení dle výpovědí pracovníků odhodlávají až v případě, kdy se jich bezprostředně dotýkají, viz následující citace pracovníka OSPOD:

- *Já bych řekl, že se neorientují. Že jako pokud jim říkáme, že třeba některé životní situace se dneska řeší podle nového občanského zákoníku, tak v takovéto situaci jako oni to nevnímají. Protože většinou si to nestudovali, do té situace se dostávají poprvé ve svém životě, takže oni de facto netuší, jaká byla úprava*

²⁷⁹ Výpověď pracovníků neziskové organizace, rozhovory byly pořízeny v září 2014. Rozhovory byly přepisovány z důvodu kvalitativní analýzy doslovně a text tedy odráží charakter mluveného slova.

²⁸⁰ Výpověď pracovníků neziskové organizace, rozhovory byly pořízeny v září 2014. Rozhovory byly přepisovány z důvodu kvalitativní analýzy doslovně a text tedy odráží charakter mluveného slova.

předtím a že je nějaký nový občanský zákoník a že teda se to řeší třeba nějak jinak nebo rozdílně. Takže ti klienti nemají povědomí většinou o tom, že by jako došlo jako k nějaké změně.²⁸¹

Výpověď pracovníka souhlasí taktéž s výsledky dotazníkového šetření, kdy zejména respondenti s nízkými příjmy uvedli, že nový občanský zákoník nijak neovlivňuje jejich životy. Je tedy zjevný přístup, kdy ve shodě s výpovědí jednotlivci neočekávají žádný konkrétní vliv právní úpravy až do chvíle, kdy jsou nuceni řešit nastalou situaci a související změny v NOZ.

Z výsledků kvalitativního dotazování, stejně tak jako z výsledků dotazníkového šetření mnohdy můžeme usuzovat tytéž závěry. Nicméně cílem našeho průzkumu nebylo přímo dublování nebo vzájemné ověřování získaných poznatků, ale spíše vhodné vzájemné doplnění zjištění z kvalitativního přístupu i dotazníkového šetření. Tímto způsobem se nám podařilo získat širokou škálu dat, která jsou kontextuální a vzájemně na sebe odkazují, čímž vytváří požadovaný informační celek.

²⁸¹ Výpověď pracovníků OSPOD, rozhovory byly pořízeny v září 2014. Rozhovory byly přepisovány z důvodu kvalitativní analýzy doslovně a text tedy odráží charakter mluveného slova.

8 DOTAZNÍKOVÉ ŠETŘENÍ ZAMĚŘENÉ NA ZNALOST A POSTOJE JEDNOTLIVCŮ K NOZ: CHARAKTERISTIKY POZOROVANÝCH SKUPIN RESPONDENTŮ

8.1 Charakteristika cílových skupin a postupu v dotazníkovém šetření

V dotazníkovém šetření jsme pozorovali nezávisle na sobě tři skupiny: obyvatele azylových domů, studenty prvního ročníku PrF MU a studenty těžze fakulty v navazujícím magisterském stupni. Základní charakteristikou odlišující všechny tři skupiny napříč je stupeň dosaženého vzdělání. V pozorované skupině obyvatel azylových domů dosáhlo 45 % dotázaných výučního listu bez maturity, 17 % dotázaných v těžze skupině ukončilo své vzdělávání již na základní škole, stejný podíl respondentů z této skupiny uvádí dosažené vysokoškolské vzdělání. Zatímco skupina obyvatel azylových domů je co do dosaženého stupně vzdělání heterogenní, obě skupiny studujících jsou zcela homogenní. U studentů přijatých ke studiu je v 91 % dosažené vzdělání na úrovni středoškolské, u skupiny studentů v magisterském navazujícím jde z 80 % o dosažené vzdělání bakalářského stupně, přičemž zbylých 20 % této skupiny již magisterského vysokoškolského vzdělání jednou dosáhlo.

Významným faktorem je sociální zabezpečení, které napříč sledovanými skupinami variuje. Zatímco skupina dotazovaných obyvatel azylových domů prožívá ve svém životě sociálně krizovou situaci, lze považovat obě skupiny dotazovaných studentů za sociálně zabezpečené.

Zajímavé je genderové rozložení v rámci jednotlivých skupin. Skupiny studujících respondentů jsou poměrně genderově vyvážené, v případě studentů v prvním ročníku je poměr mezi ženami a muži 43: 57, u skupiny magisterských navazujících studentů je genderový poměr 60: 40 (ženy: muži). Skupina respondentů – obyvatel azylových zařízení je genderově výrazně odlišná, kdy je tvořena ze 75 % respondenty mužského pohlaví.

Co do předchozích zkušeností s manželstvím vykazují všechny tři skupiny naprosto odlišné strategie. U skupiny studentů v prvním ročníku můžeme sledovat 100 % respondentů, kteří nikdy neuzavřeli manželství, u studentů v navazujícím magisterském studiu je pak podíl rozdělen z 50 % mezi

svobodné respondenty a ze 40 % mezi respondenty v manželství.²⁸² Skupina respondentů v azylových domech pak vykazuje nejvyšší míru rozvodovosti, a to ze 44 %. Překvapující je taktéž, že 33 % obyvatel azylových domů uvedlo svůj rodinný stav jako svobodný. Lze se domnívat, že podobně jako u skupiny studujících v prvním ročníku univerzity, také někteří azylanté žijí v nesezdaných soužitích, tzv. kohabitacích.

Při srovnávání skupin dle porodnosti nacházíme signifikantní rozdíly, kdy skupina studentů v prvních ročnících vykazuje 100 % bezdětnost, skupina studentů v magisterském navazujícím stupni má děti v 50 % případů a skupina respondentů z azylových domů uvedla děti v 72 %.

Pokud se zaměříme na věkový průměr jednotlivých sledovaných skupin, pak věkově homogenní je skupina studentů v prvním ročníku studia, kdy se ve své podstatě jedná o populační kohortu ve věku 20 let. Studenti v navazujícím magisterském stupni jsou vzhledem k možnosti distančního studia věkově heterogenní s věkovým průměrem 33 let. Skupina obyvatel azylových domů je zcela heterogenní s rozptylem respondentů od 26 let do 61 let, přičemž věkový průměr respondentů této skupiny je 58 let.

Za povšimnutí stojí míra delikvence u jednotlivých sociálních souborů, kdy studenti prvního ročníku uvedli v 95 %, že nebyli nikdy trestáni, podobně také u skupiny navazujících studentů, kde je míra 100 % pro beztrestnost. Míra delikvence je nejvyšší u třetí sledované skupiny obyvatel azylových domů, kteří ve 28 % procentech přiznali, že byli někdy v průběhu života trestáni.

Z jednotlivých sociálních charakteristik sledovaných skupin je zřejmé, že sledované skupiny nejenom vykazují heterogenní sociální profily, ale s největší pravděpodobností zastávají také odlišné životní strategie a postoje, které aplikují. V dotazníkovém šetření se proto nezaměřujeme pouze na znalost NOZ, ale také na postoje respondentů. Dotazník byl sestaven na základě předchozího kvalitativního průzkumu, za jehož pomoci byly stanoveny jednotlivé tematické okruhy otázek. Dotazník sestává z minima informačních otevřených otázek, kde testujeme toky informací, které se k respondentům dostávají. Dotazník je vystaven především na uzavřených otázkách testujících znalost NOZ a částečně názor respondenta na řešení konkrétní právní situace. Poslední částí dotazníkového šetření bylo testování postojů respondentů k právu prostřednictvím pětibodové škály. Kompletní dotazník pro obeznámení přikládáme v následujícím oddíle.

²⁸² Ke zbylým 10 % respondentů nemáme v této oblasti žádné informace, políčko dotazníku, kdy jsme se dotazovali na rodinný stav, tyto respondenti nevyplnili.

Právnická fakulta

Masarykova univerzita, Brno

DOTAZNÍK

Obracíme se na Vás jménem Právnické fakulty Masarykovy univerzity v Brně s prosbou o vyplnění tohoto dotazníku, jehož data napomohou k řešení výzkumného úkolu zaměřeného na otázky právního vědomí a nového občanského zákoníku. Dotazník je anonymní a Vámi poskytnuté informace budou využity pouze pro účely daného výzkumu. Za Vaši ochotu a pomoc při získávání podkladů Vám předem děkujeme.

Za realizační tým: doc. PhDr. Martina Urbanová, Ph.D.

1.

Na začátku tohoto roku začal platit nový občanský zákoník (dále jen NOZ). Dotklo se vás to nějak?

Ano Ne

Jak? Rozved'te, prosím:

2.

Informoval vás o novém občanském zákoníku někdo?

Ano Ne

Kdo?

3.

Jaké vztahy upravuje nový občanský zákoník?

Vztahy mezi lidmi jako soukromými osobami Ano Ne Nevím

Vztahy s obchodními společnostmi Ano Ne Nevím

Dědické vztahy Ano Ne Nevím

Rodinné vztahy Ano Ne Nevím

Vztahy uvnitř obchodních společností Ano Ne Nevím

4.

Upravovala se v tomto roce vaše nájemní smlouva? Ano Ne Nevím

5.

Myslíte si, že všechny smlouvy musí být v písemné podobě? Ano Ne Nevím

6.

Bylo to tak i před novým občanským zákoníkem? Ano Ne Nevím

7.

Je možné, aby pronajímatel platně uložil nájemci povinnost zaplatit smluvní pokutu v souvislosti s nájmem bytu? Ano Ne Nevím

8.

Když budete mít s manželkou/manželem předmanželskou smlouvu, protože se chcete chránit před dluhy manžela/manželky, může se o tom dozvědět veřejně někdo další?

Ano Ne Nevím

9.

Přijde k vám exekutor, co všechno vám může z vybavení domácnosti zabavit?

Zubní kartáček	☐ Ano ☐ Ne	Hrnečky na kávu	☐ Ano ☐ Ne
Televizi	☐ Ano ☐ Ne	Značkové jeansy	☐ Ano ☐ Ne
Norkový kožich	☐ Ano ☐ Ne	Mikrovlnnou troubu	☐ Ano ☐ Ne
Papouška	☐ Ano ☐ Ne		

10.

Pokud by Vám zemřel někdo blízký, kdo vlastnil auto, ale měl také velké dluhy, které jsou vyšší než hodnota auta, zakroužkujte odpovědi, které si myslíte, že jsou správné: *Správnou odpověď prosím zakroužkujte.*

1. Zdědím auto, ale dluh ne.
2. Nezdědím auto, ale dluh ano, tzn., že zaplatím celý dluh ze svého.
3. Zdědím auto i dluh, tzn. že prodejem auta zaplatím část dluhu a zbytek ještě doplatím ze svého.
4. Nezdědím ani auto, ani dluh, protože prodejem auta se zaplatí část dluhu a zbytek mi bude odpuštěn.

11.

Když budete tlouci nebo jinak fyzicky napadat manželku / manžela: Správnou odpověď prosím zakroužkujte.

1. Bude to řešit policie, ale nemohu manžela / manželku zažalovat u civilního soudu.
2. Můžu sám /sama iniciativně manžela/ manželku zažalovat na základě nového občanského zákoníku.

12.

Kdo rozhoduje o umístění a přemístění dětí do ústavní péče? Správnou odpověď prosím zakroužkujte.

1. Rodič	2. Soud
3. Diagnostický ústav
městské části	4. Odbor sociální a zdravotní příslušné

13.

Může nezletilé dítě podnikat? Ano Ne Nevím

14.

Odpovídají rodiče za dluhy svých dětí? Správnou odpověď prosím zakroužkujte.

1. Ne, dluhy jsou jenom dětí.
2. Ne, ale tak by se mohlo stát, že je po rodičích bude někdo úspěšně soudně vymáhat.
3. Ano, automaticky zodpovídají za všechny dluhy svých dětí.
4. Ano, ale jen ty, o kterých prokazatelně ví.

15.

Může soud zrušit souhlas/nesouhlas jednoho z manželů při rozhodování o záležitostech rodiny?

Ano Ne Nevím

16.

Je možné, aby byla osoba zbavena svéprávnosti? Ano Ne Nevím

17.

Je stavba součástí pozemku? Když máte pozemek, ale nevlastníte budovu, která na něm stojí, tak: *Správnou odpověď prosím*
zakroužkujte.

1. Vám díky novému občanskému zákoníku automaticky připadne.
2. Díky novému občanskému zákoníku na ni máte přednostní právo ke koupi, ale automaticky se nic nestane.
3. Stanete se automaticky spoluvlastníky budovy.
4. O pozemek automaticky přijdete.

18.

Pro případ úmrtí: Máte nějaká omezení v tom, jak můžete naložit se svým majetkem pro dobu po své smrti? *Správnou odpověď prosím*
zakroužkujte

1. Můžu si s ním dělat, co chci, a odkázat ho, komu chci.
2. Pokud ho chci odkázat, musím pořešit celý majetek.
3. Můžu si s ním dělat, co chci, ale musím respektovat povinný díl, který musí připadnout mým dětem.
4. Můžu ho odkázat, ale nemůžu k tomu ukládat žádné povinnosti nebo přidávat podmínky.

19.

Je nějaký rozdíl mezi odkazem a dědictvím? Ano Ne Nevím

Pokud odpovídáte ANO, napište prosím jaký.

8.2 Analýza dotazníkového šetření zaměřeného na znalost a postoje jednotlivců k NOZ

Následující oddíl je zaměřen na přímou analýzu dotazníkového šetření a prezentaci vzešlých výsledků. Pro ujasnění jsou uváděny jak přehledové tabulky prezentující procentuální zastoupení odpovědí v jednotlivých skupinách respondentů, tak také interpretace zjištěných údajů. Kapitola je členěna do úseků podle obsahu a zaměření výzkumných otázek v dotazníku na: 1) Otázky úvodní – uzavřené s možností doplnění v podotázce, jsou zaměřeny na znalost a informovanost respondenta, 2) Otázky zaměřené na znalost NOZ – navozují konkrétní příklad situace; výzkum byl praktikován prostřednictvím tří uzavřených možností (ano / ne / nevím), 3) Otázky zaměřené na znalost NOZ – pracují na základě navození příkladových situací a nabídnutí variant možných řešení, 4) Otázky zaměřené na postoje – byly zkoumány prostřednictvím baterie otázek s pětibodovou škálou.

8.2.1 Otázky úvodní: zjišťování informovanosti a znalosti nového občanského zákoníku

Na začátku tohoto roku začal platit nový občanský zákoník (dále jen NOZ). Dotklo se vás to nějak?

	ANO	NE	NEVÍ
Skupina azylové domy	0%	94%	6%
Skupina studenti v prvním ročníku	57%	48%	0%
Skupina studenti v navazujícím magisterském studiu	82%	27%	0%

Odpovědi na první zjišťovací otázku, zda se respondentů nějakým způsobem dotklo zavedení nového občanského zákoníku, jsou ve výsledcích jednotlivých skupin signifikantní. Respondenti z azylových domů shodně uvádí, že jsou přesvědčeni o svém nedotčení novým občanským zákoníkem. Respondenti studující první ročník na univerzitě pak byli z 57 % přesvědčeni, že právní úprava má dopad na jejich životy, u respondentů v navazujícím magisterském stupni pak míra přesvědčení o vlivu právní úpravy signifikantně stoupá až na 82 %. Tento postoj v jednotlivých skupinách je zjevný taktéž ve výsledcích postojové škály, kdy respondenti obou studentských

skupin výrazně inklinují k přesvědčení o potřebnosti právního systému (76 % u první skupiny studentů; 82 % u studentů v magisterském stupni). Skupina respondentů v azylových zařízeních sice zastává kladný postoj k potřebnosti právního systému, celková míra souhlasných odpovědí ale již nebyla tak jednoznačná jako u předchozích skupin, a to 39 %. Je tedy zjevné, že důvěra v právní úpravy a přesvědčení o přímém dopadu na jednotlivce je signifikantně nejslabší u sociálně ohrožených skupin populace.

Informoval vás o novém občanském zákoníku někdo?

	ANO	NE	NEVÍ
Skupina azylové domy	33%	67%	0%
Skupina studenti v prvním ročníku	86%	14%	0%
Skupina studenti v navazujícím magisterském studiu	100%	0%	0%

Souhrnné odpovědi na informovanost respondentů o novém občanském zákoníku koreluje s výsledky první otázky, kdy míra kladných odpovědí vzrůstá od nejnižších 33 % u skupiny respondentů v azylových domech až k 86 % u skupiny přijatých studentů a 100 % u skupiny školených studentů v navazujícím studiu. Za povšimnutí stojí fakt, že u první sledované skupiny – azylové domy převažuje absence informovanosti, a to v 67 % z celé skupiny. Otázka byla částečně filtrovací, tedy doplněna podotázkou v případě kladné odpovědi. Respondent zodpovídal, odkud se k němu informace o NOZ dostaly, čímž mapujeme informační toky u jednotlivých sledovaných skupin. U skupiny respondentů azylových domů byla míra odpovědí na tuto podotázku poměrně nízká, vzhledem k celkově záporné odezvě. Ve dvou případech respondenti odpověděli, že byli informováni z médií, stejný počet pak uvedl vlastní iniciativu a zájem o nový občanský zákoník, jeden respondent pak zmínil využití právní poradny neziskové organizace pro informování se o NOZ. Škála zdrojů, odkud získávali informace k NOZ respondenti studující v prvním ročníku právo a právní vědu, je značně širší ve srovnání s předešlou skupinou. Přibližně 50 % respondentů z této skupiny uvedlo, že byli poučeni ještě na střední škole v rámci příslušných předmětů, dalších 50 % respondentů zmínilo vliv médií a internetu, přičemž 20 % respondentů již reflektuje vliv současného studia na právnické fakultě, kdy obdrželi informace k NOZ v rámci přednášek na PrF. Poměrně zajímavý je fakt, že u této

skupiny jako významný informační zdroj pro právní obeznámenost působí taktéž rodiny studentů práv.

Poslední sledovaná skupina respondentů studentů v magisterském stupni vykazuje podobně jako předchozí soubor vysokou informovanost vyplývající z jejich vzdělávání, 50 % uvedlo poučení o NOZ přímo na PrF. Vysoká je taktéž obeznámenost plynoucí z médií, a to až u 80 % dotázaných z této skupiny. Znalost NOZ je doplňkově v této kategorii respondentů podmíněna jejich zaměstnáním, kdy řada dotázaných uvedla proškolení přímo institucí, pro kterou pracují. Vlastní iniciativa a informovanost vyplývající z rodiny pak je zmiňována spíše okrajově. Při srovnání všech tří skupin je zřejmé, že klienti azylových domů jsou odkázáni v otázce informovanosti k právním předpisům buďto na vlastní iniciativu, popř. se k nim informace dostávají skrze média, která jsou silně zastoupena jako informační zdroj u všech sledovaných souborů. Nízká zpravenost u skupiny sociálně ohrožených s nejvyšší pravděpodobností souvisí s uvedeným přesvědčením této kategorie respondentů, že právní úprava nemá vliv na životy jednotlivců. U obou skupin studujících pak obeznámenost koreluje se silným zájmem o právní systém, kdy poučenost přímo souvisí se sociálním prostředím (rodina, vzdělávací zařízení), ve kterém se pohybují.

Jaké vztahy upravuje nový občanský zákoník?

Vztahy mezi lidmi jako soukromými osobami	☐ Ano	☐ Ne	☐ Nevím
Vztahy s obchodními společnostmi	☐ Ano	☐ Ne	☐ Nevím
Dědické vztahy	☐ Ano	☐ Ne	☐ Nevím
Rodinné vztahy	☐ Ano	☐ Ne	☐ Nevím
Vztahy uvnitř obchodních společností	☐ Ano	☐ Ne	☐ Nevím

Třetí otázka sleduje obecnou orientaci jednotlivých respondentů v oblastech, které jsou upraveny v novém občanském zákoníku. Ze skupiny respondentů z azylových domů bylo v novém občanském zákoníku orientováno či částečně seznámeno 30 % z dotázaných. Ve skupině středoškolsky vzdělaných studentů práv již byl poměr znatelně vyšší, 80 % dotázaných bylo schopných výčtu obsahu nového občanského zákoníku. Nejvyšší podíl obeznámených respondentů s NOZ bylo dle očekávání v poslední sledované skupině, celých 95 % studentů v magisterském navazujícím studiu dokázalo přesně definovat obsah úprav nového občanského zákoníku.

8.2.2 Otázky zaměřené na znalost nového občanského zákoníku – strukturování příkladových situací do uzavřených třibodových variant

Jednou ze základních skupin otázek kladených v dotazníku byly dotazy na konkrétní příkladové situace, které mohou v životě jednotlivce běžně nastat, a související informovanost vzhledem k NOZ. Otázky byly strukturované s uzavřenými odpověďmi s možnostmi volby mezi souhlasem, nesouhlasem či možností „nevím“, kdy tato možnost nebyla zařazena do chybějících dat.

První praktická otázka byla zaměřena na nutnost uzavírání písemných smluv, doplňující otázka pak mapuje znalost respondentů stavu před zavedením NOZ.

Myslíte si, že všechny smlouvy musí být v písemné podobě?

	ANO	NE	NEVÍ
Skupina azylové domy	72%	17%	11%
Skupina studenti v prvním ročníku	19%	76%	5%
Skupina studenti v navazujícím magisterském studiu	9%	82%	0%

Bylo možné uzavírat smlouvy i jiným než písemným způsobem před zavedením NOZ?

	ANO	NE	NEVÍ
Skupina azylové domy	39%	17%	39%
Skupina studenti v prvním ročníku	48%	38%	14%
Skupina studenti v navazujícím magisterském studiu	73%	9%	9%

Ze souhrnných tabulek vyplývá, že většina (72 %) respondentů – obyvatel azylových domů se domnívá, že smlouva podle NOZ musí být výhradně v písemné podobě, z čehož vyplývá nízká znalost nového občanského zákoníku. Obě studentské skupiny odpověděly ve většině záporně, a to u neškolené skupiny přijatých vysokoškoláků v 76 % a v případě skupiny studentů v navazujícím studiu v 82 %. Na dotaz, zda bylo možné uzavírat smlouvy i jiným než písemným způsobem před zavedením NOZ, odpověděly všechny skupiny v převážné míře kladně s vzestupnou tendencí u skupin studujících.

Zajímavý je taktéž rozptýlený stav odpovědí u skupiny studentů na bakalářském stupni studia, kde sice 48 % respondentů odpovědělo kladně, ale současně 38 % odpovědí je záporných, tedy není zde jasná inklinace ke kladné odpovědi. Ve skupině respondentů z azylových domů musíme taktéž počítat s vysokým podílem respondentů přiznávajících neznalost, což tvoří 39 % z celkových odpovědí, tedy stejný podíl jako u kladných odpovědí této skupiny respondentů.

Když budete mít s manželkou/manželem předmanželskou smlouvu, protože se chcete chránit před dluhy manžela/manželky, může se o tom dozvědět veřejně někdo další?

	ANO	NE	NEVÍ
Skupina azylové domy	28%	39%	28%
Skupina studenti v prvním ročníku	57%	19%	24%
Skupina studenti v navazujícím magisterském studiu	36%	27%	24%

V následující otázce zjišťující znalost dostupnosti údajů je zjevné, že první výzkumný vzorek – skupina respondentů v azylových domech, se v dané problematice příliš neorientuje. Cílem otázky je zjištění právní informovanosti o povinnosti zveřejňovat změny režimu společného jmění manželů v Seznamu listin o manželském majetkovém režimu. Tato znalost je důležitá jak z hlediska možnosti ochrany věřitelů, spoléhajících na existenci společného jmění manželů jejich dlužníků, tak i z hlediska toho z manželů, který se takovou změnou režimu chrání před odpovědností za dluhy druhého z manželů. Úprava v NOZ a navazující předpisy tak umožňují větší transparentnost, která dosud při vymáhání dluhů chyběla. Navzdory praktičnosti a důležitosti této změny z dotazníků vyplývá neznalost respondentů, konkrétně je patrná z rozložení odpovědí a 28% podílu respondentů, kteří přímo odpovídají neznalostí odpovědi. Z 28 % se přiklání respondenti k variantě veřejné dostupnosti informací, převládá však 39% podíl respondentů přesvědčených o anonymitě údajů. Ve skupině studentů práv v prvním ročníku se nadpoloviční část respondentů kloní k veřejné dostupnosti informací, podíl respondentů volící variantu „nevím“ byl taktéž poměrně vysoký - 24 %. V poslední skupině studentů v navazujícím stupni studia je rozložení v jednotlivých variantách odpovědí poměrně rovnoměrné,

přičemž se skupina kloní taktéž k možnosti veřejného dohledání předmanželské smlouvy. Stejně tak v tomto pozorovaném vzorku respondentů není ale kladná odpověď jednoznačná vzhledem k rozložení odpovědí a vysokému podílu dotazovaných volících variantu „nevím“.

Může nezletilé dítě podnikat?

	ANO	NE	NEVÍ
Skupina azylové domy	11%	72%	17%
Skupina studenti v prvním ročníku	24%	67%	10%
Skupina studenti v navazujícím magisterském studiu	82%	18%	0%

Otázka zaměřená na důležitou a kontroverzní změnu zavedenou v NOZ týkající se možnosti podnikání u nezletilých osob vykazuje převahu kladné odpovědi pouze u skupiny respondentů v magisterském navazujícím stupni, tedy u respondentů, kteří jsou právně vzděláni. Zbylé dvě skupiny respondentů – dotazovaní obyvatelé azylových domů a studenti prvního ročníku PrF se kloní signifikantním podílem k variantě nemožnosti legálního podnikání dětí a mladistvých. Je tedy možné vyvodit závěr, že znalost NOZ v této oblasti souvisí s cíleným vzděláváním a nespadá do obecné informovanosti populace. V tomto směru je zajímavá souvislost tohoto výsledku s provedeným kvalitativním průzkumem, kdy byli dotazováni respondenti pracující v OSPOD a neziskových organizacích. Pracovnice OSPOD přímo uvedla, že se potýkají s případy zneužívání mladistvých v sociálně zatížených rodinách, kde dochází k cílenému zadlužování ještě nezletilých dětí jejich rodiči. Tento způsob zneužití mladistvých předpokládá informovanost a kalkulační jednání, což se ale při sběru dat dotazníkovým šetřením nepotvrdilo. Je však třeba si uvědomit, že se nejedná o přímou souvislost, jelikož cílené zadlužování dětí rodiči může, ale nemusí souviset s podnikáním těchto dětí. Dá se rovněž předpokládat, že ve většině případů zadlužení nezletilých v sociálně zatížených rodinách o podnikání nepůjde, jelikož povolování podnikání nezletilému je relativně složitý právní proces.

Otázka byla vystavěna jako párová, kdy v následujícím dotazu byly zjišťovány naopak přímo informace o možnosti zadlužení mladistvých a přímých dopadů na jejich rodiče, potažmo jejich odpovědnost za dluhy nezletilého. Jako párový k otázce podnikání nezletilých byl dotaz na odpovědnost

za dluhy zvolen proto, že je druhou stranou mince k širším možnostem nezletilých ohledně jejich ekonomické nezávislosti. Vzhledem k postupnému nabývání svéprávnosti s věkem může dítě a později nezletilý uzavírat např. některé druhy smluv a v nich se zavazovat k určitému plnění. Může se tak stát, že dítě samo sebe zadluží ještě před dosažením zletilosti. To s sebou nese řadu procesně-právních komplikací, ale jednou ze zásadních otázek zůstává, kdo za tyto dluhy odpovídá, a tedy kdo je povinen je plnit.

Odpovídají rodiče za dluhy svých dětí?

1. Ne, dluhy jsou jenom dětí.
2. Ne, ale také by se mohlo stát, že je po rodičích bude někdo úspěšně soudně vymáhat.
3. Ano, automaticky zodpovídají za všechny dluhy svých dětí.
4. Ano, ale jen ty, o kterých prokazatelně ví.

	1	2	3	4	Chybí
Skupina azylové domy	17%	11%	44%	28%	11%
Skupina studenti v prvním ročníku	24%	38%	29%	0%	0%
Skupina studenti v navazujícím magisterském studiu	18%	55%	18%	9%	0%

Podobně jako u otázky vztahující se k podnikání nezletilých, ani výsledky dotazu na zadlužování mladistvých nepotvrdily informovanost v této oblasti u skupiny sociálně ohrožených, tedy praxe zadlužování nezletilých není podložena orientací jednotlivců v zákoníku. Je zajímavé, že největší podíl 44 % respondentů v sociálně tíživé situaci se domnívá, že rodiče automaticky zodpovídají za všechny dluhy svých dětí, přičemž celkově se kloní podle výsledných podílů odpovědí (součtem 72 %) k plné odpovědnosti rodičů za finanční závazky svých dětí. Obě skupiny respondentů z řad studentů volili druhou variantu, tedy že rodiče sice nejsou odpovědní za peněžní závazky svých dětí, ale může se stát, že jejich následky ponесou, a to v případě studentů na začátku studia v podílu 38 % a u jejich kolegů v magisterském stupni studia v podílu 55 % respondentů. I když je zjevná stoupající míra v percentilu správné odpovědi u proškolených studentů (v navazujícím studiu), obě skupiny vykazují nezanedbatelné podíly respondentů, kteří se přiklonili k variantě plné odpovědnosti rodičů a k variantě nulového

ručení rodičů za finanční závazky svých dětí. Rozptyl odpovědí u obou skupin studentů tak oslabuje signifikantní růst správné varianty napříč skupinami ve spojitosti se vzděláním.

Může soud zrušit souhlas/nesouhlas jednoho z manželů při rozhodování o záležitostech rodiny?

	ANO	NE	NEVÍ
Skupina azylové domy	56%	22%	22%
Skupina studenti v prvním ročníku	52%	19%	29%
Skupina studenti v navazujícím magisterském studiu	91%	0%	9%

Otázka možnosti zrušení souhlasu či nesouhlasu jednoho z manželů soudem v případě rozhodování o záležitostech rodiny byla napříč skupinami zodpovědána v převažujících podílech kladně. Je zajímavé, že skupina respondentů z azylových domů, stejně tak jako studenti v prvním ročníku PrF, odpovídali kladně v přibližně stejných podílech 56 % a 52 %. U poslední skupiny – studentů v magisterském stupni studia můžeme pozorovat výrazný nárůst kladných odpovědí na 91 %, což opět odkazuje na nutnost nastudování této oblasti přímo v NOZu, přičemž obecné povědomí a informovanost získaná z médií zmíněnou oblast pokrývají jen částečně.

Je možné, aby byla osoba zbavena svéprávnosti?

	ANO	NE	NEVÍ
Skupina azylové domy	78%	6%	17%
Skupina studenti v prvním ročníku	86%	14%	0%
Skupina studenti v navazujícím magisterském studiu	55%	45%	0%

Otázka zaměřená na informovanost o změně nakládání se svéprávností u osob s vážnou duševní poruchou jasně odkazuje na nutnost proškolení v dané specifické oblasti. Zatímco skupiny, které nebyly v této problematice školeny, tedy první a druhá skupina, pracují s obecně zaužívaným pojmoslovím „zbavení svéprávnosti“, třetí skupina (studenti v magisterském navazujícím studiu) vykazují vyšší znalost úpravy NOZ a pracují s faktem, že ve svéprávnosti lze člověka omezit (nikoli úplně zbavit), což se promítá také do výsledku rozložení odpovědí u této sledované skupiny.

Je možné, aby pronajímatel platně uložil nájemci povinnost zaplatit smluvní pokutu v souvislosti s nájmem bytu?

	ANO	NE	NEVÍ
Skupina azylové domy	22%	28%	44%
Skupina studenti v prvním ročníku	62%	5%	33%
Skupina studenti v navazujícím magisterském studiu	64%	0%	27%

Otázka možnosti uložení povinnosti zaplacení smluvní pokuty v souvislosti s pronájmem bytu ve všech skupinách vykazuje vysoké podíly respondentů, kteří se přiznali k neškolenosti v oblasti této právní úpravy. Skupiny studujících uvádějí v nadpolovičních podílech odpovědí, konkrétně v 62 % a 64 %, možnost vynutitelnosti placení smluvní pokuty, zatímco u skupiny sociálně slabších respondentů je rozptýl odpovědí rovnoměrný bez zjevného sklonu k některé z variant. V odpovědích tedy můžeme vyzorovat tendenci, které se budeme věnovat i v následujícím oddílu, kdy obě skupiny vysokoškolských studentů bez ohledu na stupeň studia inklinují k silnějšímu penalizování subjektů v závazkovém právním vztahu (v tomto případě nájemců, v dalším oddíle viz dlužníků).

8.2.3 Otázky zaměřené na znalost nového občanského zákoníku – navození příkladových situací s nabídnutými variantami možných řešení

Následující otázky testují znalost nového občanského zákoníku na konkrétních navozených situacích, kdy úkolem respondentů je stanovit variantu řešení, která je podle jejich názoru ve shodě s NOZ. Baterie obsahovala zejména otázky formou „multiple choices“, tedy nabízející čtyři různé varianty odpovědi. Obměnou je následující otázka prezentovaná formou sady jednotlivých případů.

Přijde k vám exekutor, co všechno vám může z vybavení domácnosti zabavit?

	Skupina azylové domy			Skupina studenti v prvním ročníku			Skupina studenti v navazujícím magisterském studiu		
	Ano	Ne	Nevím	Ano	Ne	Nevím	Ano	Ne	Nevím
Kartáček	0%	83%	17%	14%	81%	0%	18%	73%	9%
Televize	61%	28%	11%	95%	0%	0%	100%	0%	0%
Kožich	61%	17%	17%	76%	19%	0%	100%	0%	0%
Papoušek	28%	56%	17%	29%	67%	0%	36%	64%	0%
Hrneček	28%	61%	11%	38%	57%	0%	64%	36%	0%
Džiny	28%	61%	11%	52%	43%	0%	64%	36%	0%
Mikrovltnka	72%	22%	6%	95%	0%	0%	91%	9%	0%

Z odpovědí a jejich rozptylu je zjevné, že v oblasti exekuce majetku jsou všechny tři sledované skupiny orientované, v případě obou vzorků vysokoškolských studentů je míra odpovědí „nevím“ takřka nulová, v případě sociálně ohrožené skupiny pak nepřesahuje hranici 17 %.

Odpovědi se napříč skupinami shodují zejména u věcí, kde je zjevný charakter osobní potřeby, kdy se respondenti napříč všemi kategoriemi respondentů shodují na záporné variantě odpovědi (viz položka „kartáček“). Podobná shoda napříč všemi skupinami panuje i u případu možné exekuce papouška, kdy jsou podíly správných odpovědí v rámci jednotlivých skupin vyrovnané.

Shoda nastala taktéž u odpovědí týkajících se exekvovatelných movitých věcí, kdy napříč skupinami byla volena kladná odpověď (viz položka „televize“, „kožich“, „mikrovltnka“). Jak již bylo zmíněno, při srovnání těchto odpovědí napříč skupinami nelze přehlédnout inklinaci skupin studentů k vyšší vymahatelnosti exekuce. V případě exekučního zabavení televize či kožichu se podíl kladných odpovědí ve skupině sociálně slabých respondentů vyšplhal na 61 %, ve skupině studentů v prvním ročníku studia na 95 % (u případu kožichu na 76 %), přičemž stoupající tendence odvíjející se od dosaženého vzdělání studentů kulminuje u skupiny respondentů z řad magisterských studentů, kde dosáhla plných 100 %.²⁸³

²⁸³ Podobnou tendenci můžeme sledovat také v případě názoru respondentů na exekuční zabavení mikrovlnné trouby.

Inklinace skupin vysokoškolských studentů k penalizování subjektů v závazkovém právním vztahu se projevila taktéž u věci osobní potřeby, které mohou mít potencionálně luxusní provedení, v našem případě sledujeme příklad exekuce hrnečku a džínů. Zatímco v případě džínů skupina respondentů z azylových domů volí správnou odpověď neexekvovatelnosti, a to v 61 %, obě skupiny studentů se kloní k možnosti zabavení tohoto majetku (52 % u studentů v bakalářském stupni studia a 64 % u studentů v magisterském stupni). Podobná tendence, i když ne již tak zřejmá, je taktéž u případu odpovědi na otázku exekuce předmětu osobní povahy jako je uváděný hrneček. Vzhledem k tomu, že více správných odpovědí volí respondenti ze skupiny azylových domů oproti oběma skupinám vysokoškolských studentů, můžeme odhadovat buďto lepší informovanost o problematice a možné praktické zkušenosti u dotázaných ze skupiny sociálně slabších respondentů nebo jednoduše mírnější zhodnocení vymahatelnosti závazků. Co je zcela zřejmé z výsledků rozložení odpovědí, je názorová tendence obou skupin vysokoškolských studentů k tvrdším postupům proti dlužníkům a vyšší vymahatelnosti dluhů.

Pokud by Vám zemřel někdo blízký, kdo vlastnil auto, ale měl také velké dluhy, které jsou vyšší než hodnota auta, zakroužkujte odpovědi, které si myslíte, že jsou správné.

1. Zdědím auto, ale dluh ne.
2. Nezdědím auto, ale dluh ano, tzn., že zaplatím celý dluh ze svého.
3. Zdědím auto i dluh, tzn., že prodejem auta zaplatím část dluhu a zbytek ještě doplatím ze svého.
4. Nezdědím ani auto, ani dluh, protože prodejem auta se zaplatí část dluhu a zbytek mi bude odpuštěn.

	1	2	3	4	Chybí
Skupina azylové domy	0%	11%	72%	22%	17%
Skupina studenti v prvním ročníku	5%	0%	67%	38%	0%
Skupina studenti v navazujícím magisterském studiu	0%	0%	82%	27%	0%

V otázce zkoumající znalost dědického práva, konkrétně případ dědictví dluhů se všechny tři skupiny shodly na třetí variantě, tedy na možnosti částečného splacení dluhu výnosem z prodeje auta a doplacení zbývajících

částky dluhu dědicem. Rozptyl odpovědí napříč skupinami inklinuje také částečně ke čtvrté možnosti, tedy možnosti vyplacení dluhu prodejem zděděného majetku a odpuštění zůstatku dluhu. Je zajímavé, že mírně vyšší podíl informovanosti v této oblasti vykazali sociálně ohrožení respondenti oproti skupině respondentů z řad studentů v prvním ročníku. Tento jev lze podobně jako u některých příkladů v otázce exekuce vysvětlit praktickým orientováním se a zkušeností u skupiny dotázaných z azylových domů.

Když budete tlouci nebo jinak fyzicky napadat manželku/manžela:

1. Bude to řešit policie, ale nemohu manžela/manželku zažalovat u civilního soudu.
2. Můžu sám/sama iniciativně manžela/manželku zažalovat na základě nového občanského zákoníku.

	1	2	Chybí
Skupina azylové domy	11%	67%	22%
Skupina studenti v prvním ročníku	0%	100%	0%
Skupina studenti v navazujícím magisterském studiu	27%	73%	0%

V otázce dotazující se na možnosti právní ochrany před domácím násilím všechny skupiny napříč soustředí své odpovědi u druhé varianty – možnosti iniciativní žaloby. Je pozoruhodné, že skupina studentů v magisterském navazujícím studiu je mírou odpovědí velmi blízko skupině respondentů z azylových domů, přičemž jako nejvíce informovaná se ukázala skupina čerstvě přijatých studentů v oboru práva.

Kdo rozhoduje o umístění a přemístění děti do ústavní péče?

1. Rodič
2. Soud
3. Diagnostický ústav
4. Odbor sociální a zdravotní příslušné městské části

	1	2	3	4	Chybí
Skupina azylové domy	11%	78%	0%	6%	11%
Skupina studenti v prvním ročníku	10%	86%	0%	14%	0%
Skupina studenti v navazujícím magisterském studiu	0%	91%	0%	9%	0%

Výsledky v otázce o rozhodnutí o přemístění dětí do ústavní péče jsou napříč skupinami kumulovány do druhé varianty, tedy že rozhodujícím orgánem je soud. Lze konstatovat, že všechny tři sledované skupiny jsou v této otázce orientovány na poměrně vysoké úrovni, změnu plynoucí z platnosti NOZ ve většině případů zaznamenaly. Při srovnání percentilů v jednotlivých skupinách u správné odpovědi sledujeme mírný růst korelující se vzděláním respondentů.

Je stavba součástí pozemku? Když máte pozemek, ale nevlastníte budovu, která na něm stojí, tak:

1. Vám díky novému občanskému zákoníku automaticky připadne.
2. Díky novému občanskému zákoníku na ni máte přednostní právo ke koupi, ale automaticky se nic nestane.
3. Stanete se automaticky spoluvlastníky budovy.
4. O pozemek automaticky přijdete.

	1	2	3	4	Chybí
Skupina azylové domy	17%	56%	0%	6%	22%
Skupina studenti v prvním ročníku	0%	100%	0%	0%	0%
Skupina studenti v navazujícím magisterském studiu	0%	100%	0%	0%	0%

V oblasti otázky nemovitého majetku a jeho souvztažnosti k pozemku, na kterém budova stojí, jsou jednoznačně orientováni studenti obou sledovaných skupin. Signifikantní je mírně nadpoloviční míra odpovědí ve správné variantě u skupiny respondentů v sociální tísní, kteří se touto právní oblastí ve svém životě příliš nezabývají.

Pro případ úmrtí: Máte nějaká omezení v tom, jak můžete naložit se svým majetkem pro dobu po své smrti?

1. Můžu si s ním dělat, co chci, a odkázat ho, komu chci.
2. Pokud ho chci odkázat, musím porušit celý majetek.
3. Můžu si s ním dělat, co chci, ale musím respektovat povinný díl, který musí připadnout mým dětem.
4. Můžu ho odkázat, ale nemůžu k tomu ukládat žádné povinnosti nebo přidávat podmínky.

	1	2	3	4	Chybí
Skupina azylové domy	33%	6%	44%	6%	17%
Skupina studenti v prvním ročníku	24%	14%	52%	19%	0%
Skupina studenti v navazujícím magisterském studiu	55%	9%	36%	0%	0%

Otázka zaměřená na možnosti a omezení zůstavitele při pořizování pro případ smrti byla do dotazníku zařazena vzhledem k výrazným změnám ve věci dědění zavedeným v NOZ. Zejména větší volnost zůstavitele při pořizování pro případ smrti je výrazným posunem oproti původní úpravě. Vzhledem k požadavku na laickou formulaci otázky i nabízených možností lze interpretaci dovodit jako správnou odpověď variantu 1 i 3, byť pokud má zůstavitel potomky, které nevydědil, a chce, aby rozdělení jeho pozůstalosti skutečně odpovídalo jeho pořízení, je správná pouze varianta 3. Varianta 4 potom odpovídala původní právní úpravě. Rozdělení odpovědí mezi první a třetí variantu odpovídá dvěma zdrojům vlivu na právní informovanost respondentů. První varianta zrcadlí spíše vliv médií, propagujících větší volnost zůstavitele poskytnutou v NOZ. Třetí varianta ukazuje na znalost institutu tzv. nepominutelných dědiců, která byla už v původní úpravě a která zůstala zachována i v NOZ. Důvodem příklonu magisterských studentů k první variantě může být buď ještě hlubší znalost problematiky, a totiž částečné i úplně opominutí nepominutelného dědici už nezpůsobuje ani absolutní, ani relativní neplatnost pořízení, nebo naopak neznalost studentů orientujících se v jejich studijním programu na správní právo a nikoliv na právo rodinné. Ta by potom odpovídala volbě odpovědi na základě vlastního uvážení a vlastní životní zkušenosti jako v případech respondentů z azylových domů, kde je rozptyl odpovědí obdobný.

8.2.4 Otázky zaměřené na postoje – baterie otázek s pětibodovou škálou

Jako poslední nástroj byla použita škála zaměřená na postoje respondentů k právu. Škála byla v celé své šíři převzata z výzkumu delikvence v ženské

populaci.²⁸⁴ Nástroj škály vhodně doplňuje otázky zaměřené na informovanost a povědomí respondentů a dokresluje celou situaci, kdy sledujeme praktické dopady nového občanského zákoníku na jednání jednotlivců.

Škála vykazuje signifikanci v šestém bodě, kdy respondenti na pětibodové stupnici hodnotí, do jaké míry souhlasí či nesouhlasí s výrokem: „**Právo je ve společnosti důležité k udržení řádu a pořádku**“, procentuálně výsledky viz níže.

	Souhlasím ————— nesouhlasím					
Skupina azylové domy	44%	17%	6%	0%	0%	33%
Skupina studenti v prvním ročníku	95%	0%	0%	5%	0%	0%
Skupina studenti v navaz. mag. studiu	64%	18%	0%	0%	0%	9%

Skupina respondentů z azylových domů hodnotí právo jako důležité pro udržení řádu a pořádku ve 44 %, odpovědi varíují se slábnoucí signifikancí směrem ke slábnoucímu souhlasu až neutrálnímu postoji. U skupiny studentů v prvním ročníku je zjevný silný souhlas s výrokem o důležitosti práva, kdy 95 % respondentů plně souhlasí. Je zajímavé, že poslední skupina studentů v navazujícím magisterském studiu pak vykazuje souhlas s výrokem, který je ale rozptýlen mezi dva stupně souhlasu, tedy souhlas této skupiny není tak přesvědčivý jako u předchozího vzorku dotázaných.

Dalším výrokem, který vykázal jasný výsledek mezi skupinami je tvrzení: „**Právo je nefungující systém a mělo by se zrušit**“. Ve skupině respondentů z azylových domů 39 % odpovědí nesouhlasí s tímto výrokem, přičemž 6 % respondentů se s odpovědí ztotožnilo. Je potřeba vzít na vědomí, že 33 % respondentů této skupiny neodpovědělo na danou otázku, tedy výsledek není zcela přesný. Přesto 39 % nesouhlasných odpovědí u skupiny respondentů z azylových domů ostře kontrastuje s výsledky u obou studentských skupin, kdy studenti v prvním ročníku s výrokem nesouhlasí z celých 86 % a studující v navazujícím studiu pak podobně nesouhlasí v 82 %. Tento výsledek ukazuje, že respondenti s vyšším vzděláním a sociálním statutem věří ve funkčnost právního systému více, než dotázaní nacházející se v sociální krizi.

²⁸⁴ URBANOVÁ, M., VEČEŘA, M.A. kol. *Ženská delikvence. Teoreticko-empirická studie k problému právních postojů a hodnotových orientací delikventních žen*. Brno: Masarykova univerzita. 2004. ss. 132 – 133.

	Souhlasím ————— nesouhlasím					
	6%	0%	11%	11%	39%	33%
Skupina azylové domy	6%	0%	11%	11%	39%	33%
Skupina studenti v prvním ročníku	0%	5%	0%	10%	86%	0%
Skupina studenti v navaz. mag. studiu	0%	0%	0%	9%	82%	9%

Podobně jako u tvrzení ověřující postoj respondentů k funkčnosti právního systému, taktéž odpovědi na tvrzení „**Bez dodržování práva by ve společnosti nastal chaos**“ vykazují zjevné rozdíly mezi jednotlivými skupinami. Souhlasných názorů ve skupině respondentů z azylových domů bylo 39 %, zatímco u obou skupin studentů sledujeme až téměř dvojnásobný nárůst souhlasných odpovědí. Je tedy zřejmé, že respondenti s vyšším sociálním statutem, potažmo vzděláním považují právo za základ společenského řádu a více právnímu systému důvěřují.

	Souhlasím ————— nesouhlasím					
	39%	17%	11%	0%	0%	33%
Skupina azylové domy	39%	17%	11%	0%	0%	33%
Skupina studenti v prvním ročníku	76%	10%	5%	10%	0%	0%
Skupina studenti v navaz. mag. studiu	82%	9%	0%	0%	0%	9%

Protože dotazníkové řízení vykazuje specifický druh dat, byl výzkum rozšířen o kvalitativní průzkum provedený za pomoci vedených rozhovorů. Data získaná z interview tak vhodně kontextuálně doplňují výše uvedená závěry a umožňují vytvoření komplexního obrazu zkoumané problematiky.

9 PRÁVNÍ INTERPRETACE VÝSLEDKŮ EMPIRICKÉHO VÝZKUMU

9.1 Tvorba dotazníku

Vzhledem k vlivu internetu na právní vědomí, jak s ním bylo počítáno i v případě české civilní rekonstrukce a jak byl popsán v kapitole o prezentaci právní úpravy, byly otázky do dotazníkového šetření vybrány a formulovány na základě obsahu webových stránek <http://obcanskyzakonik.justice.cz/>. Cílem tohoto výběru bylo pokrytí těch oblastí úpravy NOZ, které stát vykládá jako podstatně změněné a které v tomto smyslu předkládá veřejnosti. Tyto poznatky byly následně použity při definování jednotlivých otázek hloubkových rozhovorů v rámci výzkumu spojitosti současného stavu právního vědomí v ČR a NOZ. Otázky nebyly vybírány párově tak, aby vždy jedna reflektovala původní právní úpravu a druhá NOZ, jelikož smyslem tohoto předvýzkumu není porovnat úroveň právní informovanosti o původním OZ s úrovní právní informovanosti o NOZ. NOZ byl vybrán pouze jako příklad, jelikož vzhledem k významnému úsilí státu o vytvoření podmínek pro dobrou úroveň právního vědomí ve vztahu k tomuto konkrétnímu předpisu i k jeho krátké době platnosti a účinnosti, stejně jako vzhledem k relativnímu nedostatku k němu se vztahující aplikační praxe, lze právě na tomto příkladu nejpřesvědčivěji ukázat jednotlivé vlivy na právní vědomí v celé jeho šíři.

Při výběru otázek tak bylo postupováno od analýzy stránek <http://obcanskyzakonik.justice.cz/>,²⁸⁵ zahrnující údaje uvedené přímo na webových stránkách i dokumenty, které lze z těchto stránek získat, stejně jako další informace, na které je tu odkazováno, k získání základních poznatků o provedených změnách právní úpravy v NOZ. Tyto poznatky byly posléze systematicky seřazeny do kategorií odpovídajících přímo předmětným stránkám, přičemž pro každý okruh problematiky (tj. obecná část, dědické právo, rodinné právo, smluvní právo, věcná práva, náhrada újmy) byla formulována

²⁸⁵ Nový občanský zákoník. *Nový občanský zákoník* [online]. Ministerstvo spravedlnosti ČR, © 2103-2015 [cit. 9. 1. 2015].

krátká charakteristika změn (odpovídá části „Obecně“ u každého okruhu na předmětných stránkách) a na základě toho byla definována základní otázka k danému okruhu. Dále byly pro každý okruh shrnuty konkrétní změny, jak jsou prezentovány přímo Ministerstvem spravedlnosti. Na jejich základě byly potom navrženy dílčí otázky, vycházející z konkrétních změn právní úpravy. Dílčí otázky byly formulovány jazykem na pomezí odborné a hovorové řeči tak, aby byly srozumitelné i dotazovaným - neprávnickům.

Z těchto otázek byly následně vybrány ty, jejichž předmět odpovídal oblastem s největší relevancí dle kvalitativních rozhovorů, jejichž výsledky jsou podrobně zpracovány v kapitole XY. Tam, kde byl v rozhovorech výslovně identifikován předmět významných změn přímo zavedených či jinak souvisejících s NOZ, byl do dotazníku doplněn dotaz nad rámec prezentace na webu Ministerstva spravedlnosti.

9.2 Výsledky

V otázkách týkajících se povinné písemné formy uzavíraných smluv většina respondentů odpovídala správně, tedy že podle původní i nové právní úpravy nebyla a není písemná forma povinná pro všechny typy smluv. To odpovídá ustanovení § 559, které obsahuje obecné pravidlo neformálnosti právního jednání („*Každý má právo zvolit si pro právní jednání libovolnou formu, není-li ve volbě formy omezen ujednáním nebo zákonem.*“).²⁸⁶ Skutečnost, že u respondentů z azylových domů vychází vysoké procento těch, kteří odpověď neznají, ukazuje, že už v tomto momentě je právní ochrana této skupiny lidí komplikovaná, jelikož se mohou stát snadnou obětí „pána v saku“, který byl zmiňován v kvalitativních rozhovorech s pracovníky OSPOD.

Otázka zacílená na veřejnost údajů týkajících se např. rozsahu majetku postižitelného exekucí, v tomto případě omezení společného jmění manželů, se vztahovala k nově stanovené vyvratitelné domněnce souladu práva zapsaného ve veřejném seznamu a skutečného právního stavu. Tu a jí odpovídající pravidlo, že pokud se někdo s takto zapsanými neseznámil, nemůže

²⁸⁶ Zákon č. 89/2012 Sb., občanský zákoník, ve znění pozdějších předpisů. In: *ASPI* [právní informační systém]. Wolters Kluwer ČR [cit. 9. 1. 2015].

se dovolávat své neznalosti, lze nalézt v § 980.²⁸⁷ Konkrétní znění je následující v odst. 1: „*Je-li do veřejného seznamu zapsáno právo ke věci, neomlouvá nikoho neznalost zapsaného údaje. Stanoví-li to právní předpis, zapisí se do veřejného seznamu kromě věcného práva i právo užívání nebo požívání, jakož i omezení rozsahu nebo způsobu užívání nebo požívání věci spoluvlastníky.*“ a v odst. 2: „*Je-li právo ke věci zapsáno do veřejného seznamu, má se za to, že bylo zapsáno v souladu se skutečným právním stavem. Bylo-li právo ke věci z veřejného seznamu vymazáno, má se za to, že neexistuje.*“²⁸⁸ Důvodová zpráva k tomuto uvádí, že „*má-li mít smlouva o manželském majetkovém režimu účinky vůči třetím osobám, musí být zapsána do veřejného seznamu,*“²⁸⁹ ale zároveň upřesňuje, že je jen na stranách, chtějí-li takové účinky vyvolat.²⁹⁰ Vzhledem k tomu, že se jedná o údaj usnadňující z povahy věci postavení věřitele, je jeho převládající neznámost překvapivá. Je rovněž nutné si uvědomit, že v tomto případě je třeba vedle konkrétní právní informovanosti brát v potaz i vědomí práva, tedy obecnou znalost práva bez konkrétní informace. Zde by odpověď motivovaná vědomím kýžené transparentnosti práva i mediálně proklamované otevřenosti a praktičnosti NOZ musela být nutně správná.

U dotazu na možnost podnikání nezletilých je v první řadě nutné si uvědomit, jak přesně se úprava měnila a co zákonodárce k této změně vedlo. Původní občanský zákoník podnikání nezletilých neumožňoval vůbec. To však bylo nepraktické, proto se zákonodárce v NOZ přiklonil k přijetí ustanovení § 33, které umožňuje nezletilému samostatně podnikat, a to po udělení souhlasu jeho zákonného zástupce a přivolení soudu.²⁹¹ Znamená to, že pokud chce nezletilý podnikat, musí o to požádat soud a musí mu to schválit zákonný zástupce. Pokud souhlas získá, může své podnikání řídit sám, i když ve všech ostatních oblastech má stále jen omezenou svéprávnost. V důvodové zprávě je k tomu uvedeno, že tato úprava má svůj vzor v § 112 BGB a dává důraz

²⁸⁷ Věcná práva: Konkrétní změny: Zdůraznění role veřejných seznamů. *Nový občanský zákoník* [online]. Ministerstvo spravedlnosti ČR, © 2103-2015 [cit. 9. 1. 2015].

²⁸⁸ § 980 občanského zákoníku.

²⁸⁹ Důvodová zpráva (konsolidovaná verze). *Nový občanský zákoník* [online]. Ministerstvo spravedlnosti ČR, © 2013–2015 [cit. 9. 1. 2015], s. 253

²⁹⁰ Tamtéž.

²⁹¹ ROPKOVÁ, A. Podnikání nezletilých. *Epravo.cz* [online]. © epravo.cz, a. s. 1999-2015 [cit. 9. 1. 2015].

na individualitu konkrétního člověka.²⁹² Z výsledků dotazníkového šetření vyplynulo, že tato specifická právní úprava, dopadající jen na malou skupinu nezletilých chtějících podnikat, skutečně není obecně známá mimo tuto skupinu. Překvapivé však je, že ani u studentů bakalářského studia není tato informace rozšířena, byť nejsou dotčené skupině věkově vzdáleni.

Další otázka tu předchází svým způsobem zrcadlí, když je zaměřena na odpovědnost za dluhy nezletilých dětí. Tak jak dal NOZ větší svobodu nezletilým ohledně podnikání, ponechal jim i odpovědnost za dluhy z právního jednání, k němuž jsou dostatečně svéprávní. Vyplyvá to z právní úpravy svéprávnosti a konkrétně z ustanovení § 31: „*Má se za to, že každý nezletilý, který nenabyl plné svéprávnosti, je způsobilý k právním jednáním co do povahy průměrným rozumové a volní vyspělosti nezletilých jeho věku.*“²⁹³ Tato oblast byla v kvalitativních rozhovorech označena za problematickou, i když jinak, než původně vyplyvalo. Respondenti ze sociálně ohroženého prostředí chybně předpokládají zodpovědnost rodičů za dluhy dětí, tudíž je možné, že právě toho mohou děti z tohoto prostředí domněle zneužívat. Vzhledem k rozptylu odpovědí je však zřejmé, že se jedná spíše o vědomí práva než o skutečnou právní informovanost.

Otázka možnosti zrušení souhlasu či nesouhlasu jednoho z manželů soudem v případě rozhodování o záležitostech rodiny vychází z nově přijaté úpravy v ustanovení § 692 odst. 2: „*Nedobudou-li se manželé o podstatné záležitosti rodiny, může soud na návrh jednoho z nich nabrát svým rozhodnutím souhlas druhého manžela, odmítá-li svůj souhlas v takové záležitosti rodinného života bez vážného důvodu a v rozporu se zájmem rodiny, anebo není-li schopen vůli projevit. Soud však vede manžele především k dohodě.*“²⁹⁴ Důvodová zpráva pouze konstatuje možnost zásahu soudu, důvody dále nerozvádí.²⁹⁵

Při zkoumání informovanosti o změně nakládání se svéprávností u osob s vážnou duševní poruchou vyšlo najevo, že současná úprava obsažená v ustanoveních § 55 – 65 není dosud laické veřejnosti obecně známa. Důvodová

²⁹² *Důvodová zpráva (konsolidovaná verze). Nový občanský zákoník* [online]. Ministerstvo spravedlnosti ČR, © 2013–2015 [cit. 9. 1. 2015] s. 50.

²⁹³ § 31 občanského zákoníku.

²⁹⁴ § 692 odst. 2 občanského zákoníku.

²⁹⁵ *Důvodová zpráva (konsolidovaná verze). Nový občanský zákoník* [online]. Ministerstvo spravedlnosti ČR, © 2013–2015 [cit. 9. 1. 2015] s. 698.

zpráva k tomu uvádí, že tento podstatný zásah do přirozených práv člověka náleží výlučně soudu a je až krajním a vždy dočasným řešením.²⁹⁶ Matoucí přitom může být i skutečnost, že změna pojmosloví z „právní způsobilosti“ na „svéprávnost“ sice zohledňuje užívání tohoto pojmu v běžné řeči, jak tomu bylo dosud, ale přitom mění dosavadní úpravu tak, že již není možné člověka svéprávnosti zcela zbavit. Tento nesoulad potom způsobuje rozpor mezi pozitivní právní úpravou a vědomím práva.

Dotazování na možnost uložení povinnosti zaplacení smluvní pokuty v souvislosti s nájmem bytu bylo cíleno na zjištění znalosti relativně zásadní změny právní úpravy nájmu bytu, výrazně měnící dosavadní vyvážení možností práv a povinností mezi nájemcem a pronajímatelem. Původně dovozená smluvní pokuta se tak díky ustanovení § 2239 dostala mezi zakázaná ujednání: „*Nepřiblíží se k ujednání ukládajícímu nájemci povinnost zaplatit pronajímateli smluvní pokutu, ani k ujednání ukládajícímu nájemci povinnost, která je vzhledem k okolnostem zjevně nepřiměřená.*“²⁹⁷ Jak Ministerstvo spravedlnosti,²⁹⁸ tak média²⁹⁹ tuto změnu zviditelnila, přesto je její známost velmi nízká.

U odpovědi na otázku z oblasti exekuce majetku oproti tomu k žádnému pomýlení ani neznalosti nedošlo. Zde nedošlo k žádné změně přímo v NOZ, byť k tomu může svádět změna úpravy ohledně statusu zvířete, kdy ustanovení § 494 uvádí, že „živé zvíře má zvláštní význam a hodnotu již jako smysly nadaný živý tvor. Živé zvíře není věcí a ustanovení o věcech se na živé zvíře použijí obdobně jen v rozsahu, ve kterém to neodporuje jeho povaze.“ V případě ve variantách uvedeného papouška by se tak mohlo zdát, že nově není možné ho postihnout exekucí. Tato změna se skutečně udála, nikoliv však díky NOZ, nýbrž díky změně občanského soudního řádu, účinné již od 1. 1. 2013, kterou byla přijata následující úprava v ustanovení § 322 odst. 2 písm. e) stanovící, že výkon rozhodnutí se nemůže týkat mimo jiné věcí, jejichž prodej by byl v rozporu s morálními pravidly, včetně „*zvířat, u nichž hospodářský efekt není hlavním účelem chovu a která slouží člověku jako jeho*

²⁹⁶ Tamtéž, s. 57 – 59.

²⁹⁷ § 2239 občanského zákoníku.

²⁹⁸ Nájem a spol aneb k čemu je výprosa či pacht. *Nový občanský zákoník* [online]. Ministerstvo spravedlnosti ČR, © 2103-2015 [cit. 9. 1. 2015]

²⁹⁹ MIROVSKÁ, P. Konec smluvních pokut z nájmu v Česku. *Patria.cz* [online]. Patria Online, a. s. publikováno 8. 3. 2013 [cit. 16. 1. 2014]

společník.³⁰⁰ Tato změna je dle důvodové zprávy českou odpovědí na praxi „*dalších evropských úprav a jejich vývoje v posledních dvaceti letech*“³⁰¹, vedená „*ekonomickými hledisky a etikou ochrany zvířat*“³⁰² a zřetelem na emoční vazbu mezi zvířetem a jeho pánem.³⁰³

V otázce zkoumající znalost dědického práva, konkrétně případ dělení dluhů, byly odpovědi respondentů rozděleny mezi dvě možnosti, z nichž jedna odpovídala původní úpravě v občanském zákoníku a druhá úpravě v NOZ. Zákon č. 40/1964 Sb., občanský zákoník, v ustanovení § 470 odst. 1 uváděl, že „*dědic odpovídá do výše ceny nabytého dědictví za přiměřené náklady spojené s pohřbem zůstavitele a za zůstavitelovy dluhy, které na něj přešly zůstavitelovou smrtí*.“ Pokud tedy dluhy přesáhly cenu nabytého dědictví, neodpovídal za ně automaticky. Nově dle ustanovení § 1701 odst. 1 platí, že „*dluhy zůstavitele přecházejí na dědice, ledaže zákon stanoví jinak*.“ Jedná se tedy o dost zásadní rozdíl, který byl rovněž zdůrazňován Ministerstvem spravedlnosti³⁰⁴ i v médiích.³⁰⁵ Přesto je zřejmé, že se v právním vědomí širší veřejnosti dosud zcela nezažil. Oproti tomu povědomí o možnostech řešení domácího násilí je u všech respondentů vysoké. Novinku, zavedenou v NOZ v ustanoveních § 751 – 753, tedy soukromoprávní hmotněprávní úpravu domácího násilí, opět výrazně propagoval stát,³⁰⁶ doktrína³⁰⁷ i média.³⁰⁸ Koneckonců i v důvodové zprávě lze nalézt prohlášení, že: „*Zejména v posledním desetiletí se tzv. domácí násilí stalo fenoménem, o němž více než o jiných jevech (snad s výjimkou terorismu)*

³⁰⁰ § 322 odst. 2 písm. e zákona č. 99/1963 Sb., občanského soudního řádu, ve znění pozdějších předpisů. In: *ASPI* [právní informační systém]. Wolters Kluwer ČR [cit. 9. 1. 2015].

³⁰¹ Důvodová zpráva (konsolidovaná verze). *Nový občanský zákoník* [online]. Ministerstvo spravedlnosti ČR, © 2013–2015 [cit. 9. 1. 2015], s. 691

³⁰² Tamtéž.

³⁰³ Tamtéž.

³⁰⁴ Dědické právo: Konkrétní změny: Odpovědnost dědiců za dluhy zůstavitele. *Nový občanský zákoník* [online]. Ministerstvo spravedlnosti ČR, © 2103-2015 [cit. 9. 1. 2015].

³⁰⁵ Viz např. Dědické právo v novém občanském zákoníku [online]. *Idnes.cz* [cit. 9. 1. 2015]; Pozor na dluhy u dědictví, pohlíďte si obrazy [online]. *Tn.nova.cz* [cit. 9. 1. 2015]; Nový občanský zákoník přinese revoluční změny v dědictví [online]. *Novinky.cz* [cit. 9. 1. 2015].

³⁰⁶ Rodinné právo: Konkrétní změny: Domácí násilí. *Nový občanský zákoník* [online]. Ministerstvo spravedlnosti ČR, © 2103-2015 [cit. 9. 1. 2015].

³⁰⁷ ČUHELOVÁ, K., ŠÍNOVÁ, R. Ochrana proti domácímu násilí v kontextu harmonizace právní úpravy civilního procesu s rekodifikací soukromého práva. *Iprávnik.cz* [online]. Nakladatelství C. H. Beck. publikováno 1. 11. 2013 [cit. 9. 1. 2015].

³⁰⁸ Nový občanský zákoník: lepší ochrana obětí domácího násilí. *Česká televize* [online]. Ceskatelivize.cz [cit. 9. 1. 2015].

je třeba uvažovat ve všech možných polohách a směrech. Tak je vedle roviny psychologické a psychosociální nutné i v jednotlivých právních oborech připravit – bez zbytečného otálení – předpisy, které by (podle své povahy) osoby, které jsou domácím násilím dotčeny, ochránily.³⁰⁹ Nově je tedy možné u násilí páchajícího manžela soudně omezit, popřípadě i vyloučit právo v domě nebo bytě bydlet, a to až na 6 měsíců (i opakovaně).³¹⁰

Další z otázek byla vybrána na základě výsledků kvalitativních rozhovorů, kdy právě oblast rozhodování o přemístění dětí do ústavní péče určily jako obzvláště problematickou. Tato změna vyplývá z ustanovení § 971 odst. 1 tak, že „*jsou-li výchova dítěte nebo jeho tělesný, rozumový či duševní stav, anebo jeho řádný vývoj vážně ohroženy nebo narušeny do té míry, že je to v rozporu se zájmem dítěte, anebo jsou-li tu vážné důvody, pro které rodiče dítěte nemohou jeho výchovu zabezpečit, může soud jako nezbytné opatření také nařídit ústavní výchovu.*“ K tomu je však třeba doplnit, že dle ustanovení odst. 4 musí soud mimo jiné označit i zařízení, do kterého má být dítě umístěno. Byť lze takovou úpravu z hlediska ochrany práv dítěte i jeho rodičů pochopit,³¹¹ vzhledem k délce trvání soudního řízení a zaplněnosti takových zařízení se jeví jako nevhodné. I v důvodové zprávě k NOZ byla této problematice věnována zvláštní pozornost, když tento je odůvodněn mezinárodními závazky České republiky i dosaavadní judikaturou Evropského soudu pro lidská práva ve vztahu k právu rodičů i dětí na společný rodinný život.³¹²

Naopak zcela logický byl návrat k jedné ze starořímských zásad, a to „*Superficies solo cedit.*“ V ustanovení § 506 odst. 1 tak říká, že: „*Součástí pozemku je prostor nad povrchem i pod povrchem, stavby zřízené na pozemku a jiná zařízení (dále jen „stavba“)* s výjimkou staveb dočasných, včetně toho, co je zapuštěno v pozemku nebo upevněno ve zdech.“ Jedná se o změnu veřejností často

³⁰⁹ Důvodová zpráva (konsolidovaná verze). *Nový občanský zákoník* [online]. Ministerstvo spravedlnosti ČR, © 2013–2015 [cit. 9. 1. 2015], s. 756-757.

³¹⁰ § 751-753 občanského zákoníku.

³¹¹ Zájem rodiny a dětí má přednost před právem na majetek. *Nový občanský zákoník* [online]. Ministerstvo spravedlnosti ČR, © 2013–2015 [cit. 9. 1. 2015].

³¹² Důvodová zpráva (konsolidovaná verze). *Nový občanský zákoník* [online]. Ministerstvo spravedlnosti ČR, © 2013–2015 [cit. 9. 1. 2015], s. 822-823

probíranou³¹³ a její znalost lze tudíž předpokládat. Je však třeba si uvědomit, že i NOZ počítá s opačnou situací, přičemž nejde nutně jen o případy vzniklé za předchozí úpravy.³¹⁴

Otázka zaměřená na možnosti a omezení zůstavitele při pořizování pro případ smrti byla do dotazníku zařazena vzhledem k výrazným změnám dědícím zavedeným v NOZ. Zejména větší volnost zůstavitele při pořizování pro případ smrti je výrazným posunem oproti původní úpravě. Rozdíl mezi odpověďmi respondentů tedy není dán rozdílem mezi starou a novou úpravou a neznámostí té nové. Zásadní je tu míra volnosti pořizovatele, kdy stát sice zdůrazňuje její zesílení,³¹⁵ ale zároveň v ustanovení § 1643 odst. 1 zachovává institut nepominutelných dědiců.³¹⁶ To je ostatně zdůrazněno i v důvodové zprávě, zdůrazňující, že návrh ust. § 1642 pamatuje na práva nepominutelných dědiců.³¹⁷

³¹³ Věcná práva: Konkrétní změny: Stavba jako součást pozemku. *Nový občanský zákoník* [online]. Ministerstvo spravedlnosti ČR, © 2103-2015 [cit. 9. 1. 2015]; Infocentrum: Časté dotazy: Na mém pozemku někdo zřídil stavbu, aniž bych s tím souhlasil, můžu se nějak bránit? *Nový občanský zákoník* [online]. Ministerstvo spravedlnosti ČR, © 2103-2015 [cit. 9. 1. 2015]; Infocentrum: Média: Dům bez parcely, to už nepůjde. *Nový občanský zákoník* [online]. Ministerstvo spravedlnosti ČR, © 2103-2015 [cit. 9. 1. 2015]; Infocentrum: Média: Soused staví na mém pozemku, co s tím? *Nový občanský zákoník* [online]. Ministerstvo spravedlnosti ČR, © 2103-2015 [cit. 9. 1. 2015]; Infocentrum: Média: Z domu na cizím pozemku vás nikdo nevystěhuje. *Nový občanský zákoník* [online]. Ministerstvo spravedlnosti ČR, © 2103-2015 [cit. 9. 1. 2015].

³¹⁴ Důvodová zpráva (konsolidovaná verze). *Nový občanský zákoník* [online]. Ministerstvo spravedlnosti ČR, © 2013–2015 [cit. 9. 1. 2015] s. 877.

³¹⁵ Dědické právo: koncepční změny. *Nový občanský zákoník* [online]. Ministerstvo spravedlnosti ČR, © 2103-2015 [cit. 9. 1. 2015]

³¹⁶ Dědické právo: Konkrétní změny: Právo na povinný díl a nepominutelný dědic. *Nový občanský zákoník* [online]. Ministerstvo spravedlnosti ČR, © 2103-2015 [cit. 9. 1. 2015]

³¹⁷ Důvodová zpráva (konsolidovaná verze). *Nový občanský zákoník* [online]. Ministerstvo spravedlnosti ČR, © 2013–2015 [cit. 9. 1. 2015] s. 359.

Shrnutí

Snahou autorů monografie bylo nasměrovat pozornost právnické i ostatní veřejnosti na problematiku právního vědomí společnosti a přispět tak ke zvýšení zájmu o právní vědomí a jeho empirické zachycení.

Autoři monografie se alespoň parciálně snažili vyplnit potřebu analýzy právního vědomí zachycením dosavadních přístupů k problematice právního vědomí a poskytnutím přehledu o vybraných empirických studiích právního vědomí prováděných v zahraničí.

V úvodní části monografie jsou proto vysvětleny jednotlivé pojmy, teorie a přístupy ke zkoumání této problematiky od tradičních až po ty současné, je zde uvedena širě dané problematiky od chápání pojmu právního vědomí, přes právní socializaci až k tématům jako je právní kultura a důvěra v právní systém a ukázána nutnost komplexního zkoumání této problematiky, které je v zahraničí věnována podstatně větší pozornost.

Vzhledem k tomu, že až do konce roku 1992 se problematika právního vědomí zkoumala v rámci tehdejšího Československa, je v druhé samostatné části publikace přiblížena situace empirického výzkumu právního vědomí na Slovensku po rozpadu československé federace. Na základě analýzy výzkumů realizovaných v SR po roce 1993 je konstatováno, že výzkumy právního vědomí by měly být realizované se zaměřením na dílčí právní problémy a oblasti právní úpravy nebo na konkrétní společenské a právní vztahy a jim odpovídající právní instituce a normy, přitom by bylo vhodné komplementárně využívat kvantitativní i kvalitativní metody a realizaci např. expertních rozhovorů s ohledem na diverzitu cílové skupiny a ekvivalenci zájmů účastníků právních vztahů. Ukazuje se, že právní informovanost vypovídá mnoho o kvalitě právní komunikace a právní socializace, avšak vyčerpávající zjišťování právní informovanosti, tj. rozsah a hloubka právních znalostí z oblasti práva hmotného a procesního, by ve výzkumech právního vědomí nemělo být hlavním cílem. Za významný aspekt právního vědomí pokládáme mínění o právu, hodnotící dimenzi právního vědomí, a ochotu lidí řídit se právem, proto je třeba velkou pozornost věnovat volbě objektů a atributů hodnocení, formulaci položek, v případě kvantitativního výzkumu volbě vhodného měřicího nástroje a oslovení relevantní populace.

V kontextu hodnocení kvality právního systému (resp. právního prostředí) právní vědomí považujeme za důležitou složku, která by měla být vhodným způsobem při objektivizovaných indikátorech kvality právního systému začleněna do pravidelné výzkumné agendy. Výzkum právního vědomí by měl být součástí právní politiky. Legislativní iniciativy by měly odpovídat objektivně verifikovaným společenským požadavkům o potřebě právní regulace.

Třetí část monografie se zamýšlí se nad vztahem právního vědomí a legislativní tvorby práva. V kontextu současného (ne příliš potěšujícího) stavu zákonodárství v ČR je pak podpořena teze, že „nízká“ kvalita zákonodárství a jeho výstupů má nemalý vliv na stávající úroveň znalosti práva v české společnosti, její schopnosti právu porozumět a ztotožnit se s ním. Na tuto část s tématem o zákonodárném procesu navazuje další část textu, který představuje mechanismus hodnocení dopadů právní regulace jako nástroje působení zákonodárce na právní vědomí společnosti.

Mechanismus RIA, který je v současnosti v České republice používán jako nástroj pro zlepšení kvality legislativy, je dostatečně organizačně zakotven a má potenciál posilovat vazby mezi právním vědomím společnosti a činností zákonodárce. Přesto je ze zpráv Komise RIA zjevné, že i navzdory částečně úspěšným snahám o zlepšení, jeho potenciál není dosud plně využíván. Prezentace civilní rekodifikace pomocí internetového média, jako jeden z nástrojů posílení právního vědomí ve vztahu k této nové právní úpravě, se nijak nevymyká z praxe v obdobných případech v jiných státech. Obsah i rozsah takové prezentace ukazuje snahu státu již od počátku formovat přístup veřejnosti k nové úpravě, a to včetně interpretace sporných ustanovení. Toto by mělo mít vliv i na následnou rozhodovací praxi soudů.

Z vlastního empirického zkoumání, které je součástí monografie, vyplývá, že znalost nového občanského zákoníku je dosud problematická, a to zejména u vyloučených skupin. Celkově však lze shrnout, že samotná změna pozitivní právní úpravy pro většinu respondentů není zásadní a jednotlivé situace posuzují tito respondenti podle svých právních postojů spíše než podle samotné nové právní úpravy.

Jsou hodnoceny možnosti využití kvalitativního a kvantitativního přístupu při mapování právního vědomí, kde se ukazují možnosti jejich vzájemných

propojení a podpor. Pro výzkum impaktu nového občanského zákoníku na vybrané sociální skupiny byla proto v prvních fázích výzkumu zvolena strategie kvalitativní, kdy byly vedeny hloubkové rozhovory s pracovníky neziskových organizací a orgánem sociálně-právní ochrany dětí (OSPOD) vybraných městských částí města Brna. Po vytvoření komplexního obrazu zkoumané situace pak výzkumníci navázali kvantitativním průzkumem, který byl prováděn prostřednictvím dotazníků. Využitím obou jmenovaných strategií byl získán ucelenější přehled o znalostech a postojích vybraných sociálních skupin k novému občanskému zákoníku.

Zásadní změnou, kterou NOZ přinesl do praxe, je dle výpovědí respondentů zrušení zákona o rodině. Další oblastí, kde se NOZ promítl do praxe pracovníků neziskových organizací a OSPOD, jsou zejména úpravy nájemních vztahů a bydlení. Jako hlavní negativum spojené s účinností NOZ v praxi je respondenty opakovaně uváděna pojmová nejasnost a nutnost opětovného nastudování právních úprav a s tímto spojená dočasná nejistota.

Z dotazníkového kvantitativního šetření po analýze jednotlivých otázek vyplývají poměrně jednoznačné závěry při srovnání jednotlivých sledovaných skupin. Míra informovanosti koreluje se vzděláním a sociálním postavením respondentů, kdy u respondentů z azylových domů je minimální informovanost při srovnání s dalšími referenčními skupinami. V návaznosti na informovanost lze konstatovat, že respondenti s vyšším sociálním statutem a vzděláním věří více ve funkčnost právního systému, zatímco u sociálně ohrožených respondentů toto přesvědčení absentuje. Toto zjištění vyplývá jednak z přímých dotazů, taktéž shodně z výsledků postojových škál. Zajímavostí je poměrně vysoká informovanost respondentů napříč sociálním spektrem v oblasti vymahatelnosti závazků a bipolární rozložení postojů sledovaných skupin, kdy sociálně zajištěné skupiny silně inklinují k striktním formám vymáhání pohledávek.

Z provedené empirické studie lze celkově konstatovat potřebu empirického mapování právního vědomí, zejména v souvislosti s prováděním podstatnějších změn právního řádu.

Resumé

The aim of the authors of the monograph was to attract attention of legal professionals and general public to the issue of legal consciousness society and help to increase the interest in legal consciousness and in its empirical interception.

The authors of the monograph tried to perform, at least partially, the required analysis of legal consciousness by capturing the current approach to legal consciousness and by providing an overview of several selected empirical studies on legal consciousness that were conducted abroad.

Therefore, the opening part of the monograph starts by defining the individual terms, theories and approaches to the topic ranging from traditional to modern. Explanation of the current issue covers understanding of the concept of legal consciousness, legal socialization and such topics as legal culture and trust in the legal system followed by the necessity of complex research of this issue; in foreign countries, they pay more attention to this issue.

Since the issue of legal consciousness had been studied till 1992 in the former Czechoslovakia, the second independent part of the publication aims at the situation of empiric study of legal consciousness in Slovakia after dissolution of the Czechoslovak Federation. Based on analysis of the studies conducted in the Slovak Republic after 1993 it was found out that the research of legal consciousness should be carried out with the emphasis laid on the particular legal issues and particular areas of regulation or with focus on specific social and legal relationships and the corresponding legal institutes and norms. At the same time, it would be appropriate to make a complementary use of the qualitative and quantitative methods and implementation, for instance, of expert interviews taken into account the diversity of the target group and the equivalency of the interest of the parties to legal relationships. It appears that legal knowledge could tell a lot about the quality of legal communication and legal socialization. Nevertheless, an exhaustive survey of legal knowledge, i.e. the extent and depth of legal knowledge in the field of substantive law and procedural law, should

not be the main goal of studies on legal consciousness. In our opinion, an important aspect of legal consciousness is one's approach to law, evaluation dimension of legal consciousness and the willingness of people to follow the law. Hence, it is important to pay attention to the choice of the objects and attributes of evaluation, formulation of the particular items and, as for a quantitative research, attention should also be paid to choosing a suitable measuring instrument and relevant population.

In light of assessing quality of a legal system (or, legal environment), we consider legal awareness as an important part that should be properly implemented into the regular research agenda when using objective indicators of quality of the legal system. The research of legal consciousness should be made a part of legal policy. Legislative initiatives should objectively correspond to the verified social requirements concerning the need of regulation by law.

The third part of the monograph deals with the relationship between legal consciousness and the lawmaking process. The current (not very pleasing) legislative situation in the Czech Republic supports the thesis that the „low“ quality of legislation has a big impact on the existing level of legal knowledge in the Czech society as well as on the society's ability to understand law and accept it. This part on the lawmaking process is followed by a part concerning evaluation mechanism of the impacts of regulation as a tool of lawmakers to influence legal consciousness in society.

The RIA mechanism, which is currently used in the Czech Republic as a tool for improving the quality of legislation, is sufficiently embedded as for the organizational aspects, and it could potentially increase the relations between legal consciousness of the society and activities of a lawgiver. However, as it clearly appears from the RIA Commission reports that despite the partially successful improvement attempts, its potential has not been fully used, yet. Presentation of civil recodification by internet media, as one of the tools for increasing legal consciousness with regard to the new legislation, is not different from the experience of similar cases in other countries. The content and the scope of such presentation demonstrates an effort of the state

to form, from the very beginning, a certain approach of the society towards the new legislation, including the interpretation of unclear provisions. This should have influence on the future practice of courts.

Our own empirical research, which is included in the monograph, shows that knowledge of the new Civil Code is still problematic, especially as for the socially excluded groups. In general, we can say that the positive change of legislation itself is not essential for most of the respondents, as they consider the particular situations rather according to their own legal stands on the matter than according to the new legal legislation.

We evaluated the options of using qualitative and quantitative approaches when mapping legal consciousness; their possible interconnection and support were researched as well. In order to research the impact of the new Civil Code on the selected social groups, we decided to use a qualitative strategy in the first stages of the research. In these stages, we led deep discussions with the workers of non-profit organizations and the Czech national child protection authority (the so-called OSPOD) of several selected neighborhoods of the city of Brno. In order to create a complex picture of the researched situation, the researchers conducted a quantitative poll research using questionnaires. Using both of these strategies, we gained a comprehensive overview of the knowledge and the attitude of the selected social groups towards the new Civil Code.

According to the answers of the respondents, the major change brought into practice by the new Civil Code is termination of the Family Act. Another area in which the new Civil Law interfered with the practice of the non-profit organizations and OSPOD workers is regulation of leases and dwelling. The respondents repeatedly answered that the main negative aspect connected with the Civil Code is unclear terminology and the need to re-study the legislation, which causes a temporary uncertainty.

Having analyzed the particular questions, the quantitative questionnaire research gives quite clear conclusions as for comparison among the particular groups we researched. The level of knowledge corresponds with the level of education and social status of the respondents. The respondents living in shelters had minimal knowledge in comparison with the other reference groups. Based on the knowledge, it is possible to assume that the respondents

with higher social status and higher level of education believe more in functioning of legal system, whereas the socially endangered respondents do not share this belief. This finding is based both on direct questions and the results of the approach scales. It is interesting that the respondents across the social spectrum had quite high knowledge of enforcement of obligations. Another interesting thing is the bipolar distribution of attitudes of the groups researched when the socially secured groups strongly incline to strict forms of recovery of debts. The conducted empirical research shows that there is a need to empirically map legal consciousness, especially in connection with making more significant changes to the legal order.

Literatura a další použité zdroje

- ADAMUSOVÁ, M. *Hodnoty a právo*. Diplomová práce. Brno: Právnická fakulta, Katedra právní teorie. 2014.
- Analýza přístupu veřejnosti k regulaci v České republice 1/2008* [cit.10.9.20013] dostupné z <http://www.mvcr.cz/clanek/analyza-pristupu-verejnosti-k-regulaci-v-ceske-republice.aspx>.
- Analýza zkušeností s implementací nového soukromého práva v zahraničí. *Nový občanský zákoník* [online]. Ministerstvo spravedlnosti ČR, © 2103-2015 [cit. 9. 1. 2015]. Dostupné z <http://obcanskyzakonik.justice.cz/analyzy/>.
- AUBERT, V. *Sociology of Law*. Middlesex: Pinguin Books. 1969. 366 p. ISBN neuvedeno.
- AVBELJ, M.; KOMÁREK, J. (eds.). *Four Visions of Constitutional Pluralism*. EU Working Papers Law Nr. 21. 2008.
- BANAKAR, R. Sociological Jurisprudence. In: BANAKAR, R., TRAVERS, M. (eds.). *An Introduction to Law and Social Theory*. Oxford: Hart Publishing. 2002. 367 p. ISBN 181132098.
- BAŇOUCH, H. Vymezení funkčních domén práva a politiky a efektivnost práva. In: POSPÍŠIL, I.; WAGNEROVÁ, E. (eds.). *Vladimír Klokočka liber amicorum. In memoriam emeritního soudce Ústavního soudu*, Praha: Linde. 2009. s. 15 – 42. ISBN 978-80-7201-791-1.
- BAUMAN, Z. *Individualizovaná společnost*. Praha: Mladá Fronta. 2005. 290 s. ISBN 80-204-1195-X.
- BÁRÁNY, E. Právo a politika. *Právní obzor*. 1990. roč. 73, č. 4. s.289–301. ISSN 0032-6984.
- BRÖSTL, A. *Frontisterion*. Bratislava: Kalligram. 2009. 328 s. ISBN 9788081011795.
- CAPÍKOVÁ, S. Juridizácia medicíny a trendy v oblasti biomedicínskeho práva. S.61-70. In JÁNOŠÍKOVÁ, L., OSTRÓ, N. (eds.). *Human Rights Forum 2012 - Medicínske právo interdisciplinárne*. Bratislava: EUROKÓDEX. 2012. ISBN 978-80-89447-87-9.

- CAPÍKOVÁ, S. Medzi poriadkom a chaosom: právo v období post-komunistickej transformácie na Slovensku. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*. 2005. roč. 41, č. 4. s. 617–640. ISSN 0038-0288.
- CAPÍKOVÁ, S. Právne súvislosti zdravotnej starostlivosti o pacienta s postihnutím sluchu. s. 90-170 In: BEŇO, P., TARCSIOVÁ, D., CAPÍKOVÁ, S. *Komunikácia so sluchovo postihnutými v zdravotníctve a sociálnej práci. Druhé, rozšírené a prepracované vydanie*, Trnava: Typi Universitatis Tyrnaviensis. 2014. ISBN 978-80-8082-786-1.
- CAPÍKOVÁ, S., HEŘMANOVÁ, D., CHANDOGOVÁ, E., OZOROVSKÝ, V., LUHA, J. Úskalia realizácie práv pacientov: vybrané problémy vzťahu lekár-pacient v perspektíve prieskumu názorov poslucháčov LF UK. ss. 4-12 In: *Pacient v zdravotnom systéme a spoločnosti. Zborník referátov z medzinárodnej vedeckej konferencie konanej dňa 14. Decembra 2012 v Bratislave*. [CD ROM] Sekcia sociológie zdravotníctva Slovenskej sociologickej spoločnosti pri SAV: Bratislava 2014. ISBN 978-80-85447-22-4.
- CAPÍKOVÁ, S., HEŘMANOVÁ, D., LUHA, J. Dôvera k inštitúciám medzi poslucháčmi LF UK v Bratislave – výsledky sondy. s. 92-104 in: MATULNÍK, J., KOLLÁROVÁ, M., FERRO, M. (eds.). *Slovenská politika po roku 1993 v sociologickej reflexii*. Zborník referátov z Výročnej konferencie Slovenskej sociologickej spoločnosti pri SAV, ktorá sa konala dňa 13. apríla 2012. 1. Vyd. [CD ROM] Bratislava: Slovenská sociologická spoločnosť pri Slovenskej akadémii vied. 2013. ISBN 978-80-85447-21-7.
- CAPÍKOVÁ, S., CHANDOGOVÁ, E., HEŘMANOVÁ, D., OZOROVSKÝ, V. Formovanie profesijného právneho vedomia poslucháčov medicíny. ss. 346-353 In *Životné podmienky a zdravie. Zborník vedeckých prác*. [CD-ROM] Bratislava: Úrad verejného zdravotníctva SR. 2012. ISBN 978-80-7159-211-2.
- CASTELLS, M. *The rise of the network society: The information age: Economy, society, and culture*. John Wiley&Sons. 2011. 656 s. ISBN 9781444356311.
- COHEN, J. Legisprudence: Problems and Agenda. *Hofstra Law Review*. 1983. vol. 11, no. 4. p. 1163 ff. ISSN 0091-4029
- COHEN, J. Towards Realism in Legisprudence. *Yale Law Journal*. 1949. vol. 54, p. 886 ff. ISSN 0044-0094.
- COTTERRELL, R. *Law's community: legal theory in sociological perspective*. Oxford: Clarendon Press. 2005. 381 p. ISBN 0198264909.

- COTTERRELL, R. *The Sociology of Law: An Introduction*. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press. 2005. 414 p. ISBN 0406517703.
- COWAN, D. Legal Consciousness: Some Observations. *The Modern Law Review*. 2004. vol. 67, no. 6. pp. 928-958. ISSN 1468-2230.
- CRESWELL, J. W. *Qualitative inquiry and research design: choosing among five traditions*. Thousand Oaks: SAGE Publications. 1998. ISBN 978-1412995306.
- ČUHELOVÁ, K., ŠÍNOVÁ, R. Ochrana proti domácímu násilí v kontextu harmonizace právní úpravy civilního procesu s rekodifikací soukromého práva. *Ipravnik.cz* [online]. Nakladatelství C. H. Beck, publikováno 1. 11. 2013 [cit. 9. 1. 2015]. Dostupné z http://www.ipravnik.cz/cz/clanky/art_8659/ochrana-proti-domacimu-nasili-v-kontextu-harmonizace-pravni-upravy-civilniho-procesu-s-rekodifikaci-soukromeho-prava.aspx.
- Dědické právo v novém občanském zákoníku [online]. *Idnes.cz* [cit. 9. 1. 2015]. Dostupné z http://finance.idnes.cz/dedicke-pravo-v-novem-obcanskem-zakoniku-dedictve-novy-obcansky-zakonk-13h-pravo.aspx?c=A131008_141602_pravo_vr.
- Dědické právo: koncepční změny. *Nový občanský zákoník* [online]. Ministerstvo spravedlnosti ČR, © 2103-2015 [cit. 9. 1. 2015]. Dostupné z <http://obcanskyzakonik.justice.cz/dedicke-pravo/koncepcni-zmeny/>.
- Dědické právo: Konkrétní změny: Odpovědnost dědiců za dluhy zůstavitele. *Nový občanský zákoník* [online]. Ministerstvo spravedlnosti ČR, © 2103-2015 [cit. 9. 1. 2015]. Dostupné z <http://obcanskyzakonik.justice.cz/dedicke-pravo/konkretni-zmeny/odpovednost-dedicu-za-dluhy-zustavitele/>.
- Dědické právo: Konkrétní změny: Právo na povinný díl a nepominutelný dědic. *Nový občanský zákoník* [online]. Ministerstvo spravedlnosti ČR, © 2103-2015 [cit. 9. 1. 2015]. Dostupné z <http://obcanskyzakonik.justice.cz/dedicke-pravo/konkretni-zmeny/pravo-na-povinny-dil-a-nepominutelny-dedic/>.
- DIRNÓCZI, T., ŽUPAN, M., ERCSEY, Z., VINKOVIĆ, M. (eds.). *Contemporary Legal Challenges: EU – Hungary – Croatia*. [online] Pécs – Osijek 2012. [cit. 25. 10. 2014] Dostupné z: <http://sunicop.eu/nicop.eu/sunicop/publications/category/2-the-conference-book.html>.

- Doprovodné metodiky procesu RIA* [online]. Vláda České republiky, © 2009–2014 [cit. 19. 5. 2014]. Dostupné z: <http://www.vlada.cz/cz/ppov/lrv/ria/aktualne/doprovodne-metodiky-procesu-ria-87607/>.
- DUNN, Ch. W. Playing by the Rules: The Need for Constitutions To Define the Boundaries of the Legislative Game with a One-Subject Rule. *University of West Los Angeles Law Review*. 2003. vol. 35, p. 129 – 197. ISSN 0083-4068.
- DURKHEIM, É. *Pravidla sociologické metody*. Praha: Vysoká škola politická. 1969. 174 s.
- DURKHEIM, É. *Společenská dělba práce*. Brno. Centrum pro studium demokracie a kultury. 2004. 375 s, ISBN 80-7325-041-1.
- Důvodová zpráva (konsolidovaná verze). *Nový občanský zákoník* [online]. Ministerstvo spravedlnosti ČR, © 2013–2015 [cit. 9. 1. 2015]. Ve znění dostupném z <http://obcanskyzakonik.justice.cz/fileadmin/Duvodova-zprava-NOZ-konsolidovana-verze.pdf>.
- Důvodová zpráva (konsolidovaná verze). *Nový občanský zákoník* [online]. Ministerstvo spravedlnosti ČR, © 2013–2015 [cit. 9. 1. 2015]. Dostupné z <http://obcanskyzakonik.justice.cz/fileadmin/Duvodova-zprava-NOZ-konsolidovana-verze.pdf>.
- DŽAMBAZOVIČ, R., 2013: Korupcie a jej vnímanie vo verejnej mienke. In: LUBELCOVÁ, G. – DŽAMBAZOVIČ, R. Sociálna patológia optikou sociologického skúmania. Bratislava: Stimul. 381 s., s. 123-141. ISBN 978-80-8127-077-2.
- EDGEWORTH, B. *Law, modernity, Postmodernity: Legal Change in the Contracting State*. Hampshire: Ashgate. 2003. 304 p. ISBN 1840140097.
- EICHENBERGER, K.; NOVAK, R.; KLOEPFER, M. *Gesetzgebung im Rechtsstaat*, Berlin: de Gruyter. 1982. 355 s. ISBN 3-1 1-009555-6 NE.
- ENG, S. *Legislative Inflation and the Quality of Law*. In: WINTGENS, L. J. (ed.). *Legisprudence: A New Theoretical Approach to Legislation*. Oxford: Hart Publishing. 2002. s. 65 – 80. ISBN-13: 978-1841133423.
- ENGEL, D. M. Globalization and the Decline of Legal Consciousness: Torts, Ghosts, and Karma in Thailand. *Law & Social Inquiry*. 2005. vol. 30, no. 3. p. 469-514. ISSN 1747-4469.

- EUROBAROMETER 74. Verejná mienka v Európskej únii. Jeseň 2010. Národná správa Slovenská republika. [online] Brusel: Európska komisia. [cit.26. 3. 2012] Dostupné z: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb74/eb74_sk_sk_nat.pdf.
- EUROPEAN COMMISSION: *Standard Eurobarometer 81. The Key Indicators. Results for Slovakia.* 2014 [online] Brusel: Európska komisia. [cit.20. 10. 2014] Dostupné z: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb81/eb81_fact_sk_en.pdf.
- EVROPSKÁ KOMISE. *Table of results. Standard Eurobarometer 74* [online]. Standard Eurobarometer, 2010 [cit. 3. 2. 2015]. Dostupné z: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb74/eb74_anx_full_fr.pdf.
- EWICK, P. and SILBEY, S. S. Common Knowledge and Ideological Critique. *Law & Society Review.* 1999. vol. 33, no. 4. pp. 1025-1041. ISSN 1540-5893.
- EWICK, P. and SILBEY, S. S. *The Common Place of Law: Stories from Everyday Life.* Chicago: University of Chicago Press. 1998. 318 pp. ISBN 0226227448.
- FILIP, J. *Legislativní technika a judikatura Ústavního soudu.* Časopis pro právní vědu a praxi roč. 13, č. 3. 2005. s. 236 – 246, ISSN 1210-9126.
- FILIP, J. Ústavní soud a problémy legislativy v ČR. In: VOŠŤÁK, L.; ČERMÁKOVÁ, J. (eds.). *Otázky tvorby práva v České republice, Polské republice a Slovenské republice.* Plzeň: Aleš Čeněk. 2005. ISBN 80-86898-52-0.
- FRIEDEL, T. a T. KRUPOVÁ. Sociálněvědní gramotnost – role akademika při zvyšování vzdělanosti. *Acta Universitatis Carolinae Iuridica.* 2014, č. 1, s. 183-189. ISSN 0323-0619.
- Friese, S. *Qualitative data analysis with ATLAS.ti.* Los Angeles: Sage. 2014. ISBN 9780857021311.
- FUKUYAMA, Francis: *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity.* New York: Free Press. 1995. ISBN 978-0684825250.
- FULLER, L. L. *Morálka práva.* Praha: Oikoymenh, 1998. 229 s. ISBN 80-85765-95-0.
- FURET, F. *Promýšlet francouzskou revoluci.* Brno. Atlantis. 1994. 207 s. ISBN 8071080896.

- GALLAGHER, M. E. Mobilizing the Law in China: „Informed Disenchantment“ and the Development of Legal Consciousness. *Law & Society Review*. 2006. vol. 40, no. 4. p. 783-816. ISSN 1540-5893.
- GERLOCH, A. K možnostem stabilizace právního řádu České republiky a zvýšení efektivnosti legislativního procesu. In: GERLOCH, A.; KYSELA, J., (eds.). *Tvorba práva v České republice po vstupu do Evropské unie*. Praha: ASPI. 2007. ISBN 978-80-7357-287-7.
- GERLOCH, A. *Teorie práva*. 4 upravené vydání. Plzeň: Aleš Čeněk, 2007. s. 288. ISBN 978-80-7380-023-9.
- GIBSON, J. L., CALDEIRA, G. A., BAIRD, V. A. On the Legitimacy of National High Courts. *American Political Science Review*. Vol. 92, No. 2. June 1998. pp. 343 – 358.
- GIBSON, J. L. and G. A. CALDEIRA. The Legal Cultures of Europe. *Law & Society Review*. 1996. vol. 30, no. 1. p. 55-85. ISSN 1540-5893.
- GLASER, B. G., STRAUSS, A. L. *The discovery of grounded theory: strategies for qualitative research*. Chicago: Aldine. 1967. ISBN 0-202-30260-1.
- GOETZ, K. H.; ZUBEK, R. *Stanovienie prawa w Polsce — reguły legislacyjne a jakość ustawodawstwa*. Warszawa: Ernst&Young, 2005.
- GURÁŇ, P., FILADELFOVÁ, J. Deti o svojich právach – Slovensko 2009. Záverečná správa z výskumu. [online] Bratislava: IUVENTA a Slovenský výbor UNICEF. 2009. In *Dataarchív výskumu mládeže*. [cit. 15. 10. 2014] Dostupné z: http://www.vyskummladeze.sk/images/stories/iuventa/DAVM_026/Sprava_UNICEF_final.pdf.
- HAGE, J.; WINTGENS, L. J. Editor's Preface. *Legisprudence*. 2007. vol. 1, no. 1. ISSN 1752-1467.
- HAYEK, F. A. *Právo, zákonodárství a svoboda: Pravidla a řád*. Praha: Academia. 1991. 131 s. ISBN 8020002790.
- HEIDBRINK, H. *Psychologie morálního vývoje*. Praha: Portál. 1997. 176 s. ISBN 8071781541.
- HENDL, J. *Kvalitativní výzkum: základní teorie, metody a aplikace*. 2. aktualizované vydání. Praha: Portál. 2008. ISBN 978-80-7367-485-4.
- HERTOGH, M.A. 'European' Conception of Legal Consciousness: Rediscovering Eugen Ehrlich. *Journal of Law and Society*. 2004. vol. 31, no. 4. p. 457-481. ISSN: 0263-323X.

- Hodnocení dopadů regulace - RIA: Výroční zpráva Komise RIA za rok 2012* [online]. Vláda České republiky, © 2009-2014 [cit. 19. 5. 2014]. Dostupné z: <http://www.vlada.cz/assets/ppov/lrv/ria/aktualne/Vyrocnizprava-Komise-RIA-za-rok-2012.pdf>.
- Hodnocení dopadů regulace - RIA: Výroční zpráva Komise RIA za rok 2013* [online]. Vláda České republiky, © 2009-2014 [cit. 19. 5. 2014]. Dostupné z: <http://www.vlada.cz/assets/ppov/lrv/ria/aktualne/Vyrocnizprava-Komise-RIA-za-rok-2013.pdf>.
- HOUBOVÁ, Drahomíra: Právní výchova a formování vztahu k právu. Pp.9-24 in: *Výchova k právu. Sborník z vědeckého semináře*. Brno: Masarykova Univerzita 1994. ISBN 80-210-1050-9.
- HOUTTE, J. and P. VINKE. Attitudes Governing the Acceptance of Legislation among Various Social Groups. In: PODGÓRECKI, A. (ed.). *Knowledge and Opinion about Law*. London: Martin. Robertson, 1973, p. 13-42. ISBN ISBN 0855200170.
- HRUŠÁKOVÁ, M., BEDNÁŘ, V., HULMÁK, M., PIECHOWICZOVÁ, L., TĚGL, P., VÍTOVÁ, B., VALENTOVÁ, L., VIČÁŘOVÁ HEFNEROVÁ, H. Zkušenosti s implementací nového soukromého práva v zahraničí. *Nový občanský zákoník* [online]. Ministerstvo spravedlnosti ČR, © 2013–2015 [cit. 9. 1. 2015]. Ve znění dostupném z http://obcanskyzakonik.justice.cz/fileadmin/user_upload/PDF/Zkusenosti_s_implementaci_noveho_soukromeho_prava_v_zahranici.pdf.
- Infocentrum: Časté dotazy: Na mém pozemku někdo zřídil stavbu, aniž bych s tím souhlasil, můžu se nějak bránit? *Nový občanský zákoník* [online]. Ministerstvo spravedlnosti ČR, © 2103-2015 [cit. 9. 1. 2015]. Dostupné z: <http://obcanskyzakonik.justice.cz/de/infocentrum/caste-dotazy/namem-pozemku-nekdo-zridil-stavbu-aniz-bych-s-tim-souhlasil-muzu-se-nejak-branit/>.
- Infocentrum: Média: Dům bez parcely, to už nepůjde. *Nový občanský zákoník* [online]. Ministerstvo spravedlnosti ČR, © 2103-2015 [cit. 9. 1. 2015]. Dostupné z <http://obcanskyzakonik.justice.cz/infocentrum/media/dum-bez-parcely-to-nepujde/>.
- Infocentrum: Média: Soused stává na mém pozemku, co s tím? *Nový občanský zákoník* [online]. Ministerstvo spravedlnosti ČR, © 2103-2015 [cit. 9. 1. 2015]. Dostupné z: <http://obcanskyzakonik.justice.cz/infocentrum/media/soused-stavi-na-mem-pozemku-co-s-tim/>.

- Infocentrum: Média: Z domu na cizím pozemku vás nikdo nevystěhuje. *Nový občanský zákoník* [online]. Ministerstvo spravedlnosti ČR, © 2103-2015 [cit. 9. 1. 2015]. Dostupné z: <http://obcanskyzakonik.justice.cz/infocentrum/media/z-domu-na-cizim-pozemku-vas-nikdo-nevystehuje/>.
- JACOBSON, A. J. Autopoietic Law: The New Science of Niklas Luhmann. *Michigan Law Review*. 1989. vol. 87, no. 6. s. 1647-1689.
- Jak jsme na tom s úrovní právního vědomí? *Medián občanské sdružení* [online]. Medián občanské sdružení, 18.4.2011 [cit. 3.2.2015]. Dostupné z: <http://www.median-os.cz/cs/aktuality/detail-2011-4-18-jak-jsume-na-tom-s-urovni-pravniho-vedomi/>
- KABELE, J. *Přerody: principy sociálního konstruování*. Praha: Karolinum. 1998. 394 s. ISBN 8071843598.
- KARPEN, U. Germany – national report. In: KARPEN, U. (ed.) *Legislation in European Countries*, Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft. 1996. ISBN 3-7890-3914-4.
- KELSEN, H. *General Theory of Law and State*. New York: Russel&Russel. 1961. 516 p. ISBN 1886363749.
- KLUSOŇOVÁ, M. Recodification and Legal Consciousness. *The Macrotheme Review*, Spojené státy americké, 2014, roč. 3, č. 8, s. 115-120.
- KNAPP, V. *Filosofické problémy socialistického práva*. Praha: Academia. 1967. 287 s.
- KNAPP, V. *Teorie práva*. Praha: C.H. Beck. 1995. ISBN 80-7179-028-1.
- KNAPP, V. *Teorie práva*. Praha: C.H.BECK. 1995. 247 s. ISBN 8071790281.
- KOHLBERG, L. The Development of Children's Orientations Toward a Moral Order. *Human Development*. 2008. vol. 51, no. 1. p. 8-20. ISSN: 0018-716X.
- KOJDER, Andrzej; *Godność i siła prawa*. Warszawa: Oficyna naukowa. 2001, ISBN 83-88164-31-7.
- KOKEŠ, M. *Soudcovské platy 2013 aneb prozatímní vrchol českého zákonodárského kutilství v kontextu judikatury Ústavního soudu*. Jurisprudence. č. 3. 2013. s. 3 – 9. ISSN 1802-3843.
- KOKEŠ, M. *Vybrané nedostatky zákonodárného procesu z pohledu teorie zákonodárství a judikatury Ústavního soudu ČR*. Dizertační práce. Brno: PrF MU. 2014.

- Komise RIA zveřejnila výroční zprávu ze své činnosti za rok 2013* [online]. Vláda České republiky, © 2009-2014 [cit. 19. 5. 2014]. Dostupné z: <http://www.vlada.cz/cz/ppov/lrv/ria/aktualne/komise-ria-zverejnila-vyrocnizpravu-ze-sve-cinnosti-za-rok-2013-116774/>.
- Konference hodnocení dopadů regulace v České republice a dalších státech OECD* [online]. Vláda České republiky, © 2009-2014 [cit. 19. 5. 2014]. Dostupné z: <http://www.vlada.cz/cz/ppov/lrv/ria/aktualne/konference-hodnoceni-dopadu-regulace-v-ceske-republice-a-dalsich-statech-oecd-95159/>
- KORMÁNY, Attila: Jogismeret és jogtudat a mai magyar társadalomban [Legal Knowledge and Legal Consciousness in Modern Hungarian Society], *De Jure* March 1999. Citované podřa: DIRNÓCZI, T., ŽUPAN, M., ERCSEY, Z., VINKOVIĆ, M. (eds.). Contemporary Legal Challenges: EU – Hungary – Croatia. [online] Pécs – Osijek 2012. s. 18 [cit. 25. 10. 2014] Dostupné z: <http://sunicop.eunicop.eu/sunicop/publications/category/2-the-conference-book.html>.
- KOURILSKY-AUGEVEN, Ch. *Legal Socialisation: From Compliance to Familiarisation through Permeation* [online]. [vid. 2. 7. 2014]. Dostupné z: <http://www.ejls.eu/1/13UK.htm>.
- KÜHN, Z. *Aplikace práva ve složitých případech: k úloze právních principů v judikatuře*. Praha: Karolinum. 2002. 419 s. ISBN 80-246-0483-3.
- KURCZEWSKI, J. *Posłowie a Opinia Publiczna*. Warsaw: Instytut Stosowanych Nauk Społecznych. Uniwersytet Warszawski. 1999. ISBN 9788390985374.
- KUTCHINSKY, B. The Legal Consciousness: A Survey of Research on Knowledge and Opinion about Law. In: PODGÓRECKI, A. (ed.). *Knowledge and Opinion about Law*. London: Martin Robertson. 1973. p. 101-137. ISBN 0855200170.
- KYSELA, J. *Měníci se struktura právního řádu a jeho atributy*. Eric Stein Working Paper Nr. 1. 2009. dostupné na: <http://www.ericsteinpapers.eu/>.
- KYSELA, J. *Stýkový zákon jako popření, nebo naplnění Ústavy?* Právní zpravodaj. roč. 4, č. 9. 2008. ISSN 1212-8694.
- KYSELA, J. *Uvedení do teorie legislativní tvorby práva aneb pokus o „právní politologii“?* Právník. roč. 146, č. 12. 2007. s. 1257- 1289. ISSN 0231-6625.
- KYSELA, J. *Vliv Ústavního soudu na pravidla zákonodárního procesu*. Správní právo. roč. 5. Legislativní příloha II-III. 2013. ISSN 0139-6005.

- KYSELA, J. *Zákonodárství bez parlamentů. Delegation a substitute zákonodárné pravomoci*. Praha: PrF UK. 2006. 169 s. ISBN 80-85889-78-1.
- KYSELA, J.; WINTR, J. *K čemu je právní teorie? Nástin základních témat teorie tvorby práva*. In: kol. autorů. *Legislativní proces (teorie a praxe)*. Praha: Tiskárna MV ČR. 2011. s. 33 – 58. ISBN 978-80-7312-074-0.
- LAIFEROVÁ, E., MISTRÍKOVÁ, E. (eds.): *Sociológia v ére normalizácie – program, funkcie, perspektívy*. 1.vyd. Bratislava: STIMUL, 2014 [CD-ROM]. ISBN 978-80-8127-093-2.
- Legislativní pravidla Vlády schválená usnesením vlády č. 188/1998, ve znění pozdějších předpisů. In: *CODEXIS ONLINE* [právní informační systém]. Atlas Consulting [cit. 19. 5. 2014]. Dostupné z: <http://www.codexis-online.cz>.
- LUBELCOVÁ, G. *Kriminalita ako spoločenský fenomén*. Bratislava: Veda. 2009. 211 s. ISBN 978-80-224-1051-9.
- LUBELCOVÁ, G., ČAPÍKOVÁ, S. *Predhovor*. Sociológia, 2005, roč. 37, č. 1, s.5-8. ISSN 0049-1225.
- LUBELCOVÁ, G.: Základné trendy a riziká vývoja kriminality na Slovensku v rokoch 1989–1999. *Sociológia*. 1999. roč.31, č. 5. s. 497–501. ISSN 0049-1225.
- LUHMANN, N. *A Sociological Theory of Law*. London: Routledge and Kegan Paul. 1985. 436 p. ISBN 0710097476.
- LUHMANN, N. Law as a social system. *Northwestern University Law Review*. 1988. vol. 83. s. 136. ISSN 0029-3571.
- LUHMANN, N. The third question: The creative use of paradoxes in law and legal history. *Journal of law and society* [online]. 1988. vol. 15, no. 2. s. 153-165. Dostupné z <http://steffenroth.files.wordpress.com/2014/04/1410051.pdf>.
- McCORNICK T. H., ZHENG T. *Surveying hard-to-reach groups through sampled respondents in a social network. A comparison of two survey strategies*. Dostupné z: http://www.stat.washington.edu/~tylermc/mccormick_nested.pdf [citováno k 27. 12. 2014].
- MERRY, S. E. *Getting Justice and Getting Even: Legal Consciousness among Working-Class Americans*. Chicago: The University Chicago Press. 1990. 227 p. ISBN 0226520684.

- MERRY, S. E. Legal Pluralism. *Law & Society Review*. 1988. vol. 22, no. 5. p. 869-896. ISSN 1540-5893.
- MILES, B. M., HUBERMAN M. *Qualitative data analysis: an expanded source-book*. Thousand Oaks: SAGE. c1994. ISBN 9781452257877.
- MIROVSKÁ, P. Konec smluvních pokut z nájmu v Česku. *Partria.cz* [online]. Patria Online, a. s. publikováno 8. 3. 2013 [cit. 16. 1. 2014]. Dostupné z <https://www.patria.cz/pravo/2290229/konec-smluvnich-pokut-u-najmu-v-cesku.html>.
- MLSNA, P. Nová RIA znamená hlavně zjednodušení. *EurActiv.cz* [online]. EU-Media, s. r. o., © 2004-2014 [cit. 19. 5. 2014]. Dostupné z: <http://www.euractiv.cz/cr-v-evropske-unii/interview/petr-mlsna-nova-ria-znamenava-hlavne-zjednoduseni-009639>
- Nájem a spol aneb k čemu je výprosa či pacht. *Nový občanský zákoník* [online]. Ministerstvo spravedlnosti ČR, © 2103-2015 [cit. 9. 1. 2015]. Dostupné z <http://obcanskyzakonik.justice.cz/infocentrum/media/najem-a-spol-aneb-k-cemu-vyprosa-ci-pacht/>
- Newman I., Benz C. R. *Qualitative-quantitative Research Methodology: Exploring the Interactive Continuum*. SIU Press. 1998. ISBN 9780809321506.
- NIELSEN, L. B. Situating Legal Consciousness: Experiences and Attitudes of Ordinary Citizens about Law and Street Harassment. *Law & Society Review*. 2000. vol. 34, no. 4. p. 1055-1090. ISSN 1540-5893.
- NOVÁK, F. *Legislativa v ČR v roce 2011: analytický i komparativní pohled*. Právník. roč. 152, č. 5. 2013. s. 473 – 485. ISSN 0231-6625.
- Novela Obecných zásad RIA schválena* [online]. Vláda České republiky, © 2009-2014 [cit. 19. 5. 2014]. Dostupné z: <http://www.vlada.cz/cz/ppov/lrv/ria/aktualne/novela-obecnych-zasad-ria-schvalena-115051/>.
- Novém občanském zákoníku. *Nový občanský zákoník* [online]. Ministerstvo spravedlnosti ČR, © 2013–2015 [cit. 9. 1. 2015]. Ve znění dostupném z <http://obcanskyzakonik.justice.cz/o-novem-obcanskem-zakoniku/>.
- Nový občanský zákoník přinese revoluční změny v dědictví [online]. *Novinky.cz* [cit. 9. 1. 2015]. Ve znění dostupném z <http://www.novinky.cz/finance/309493-novy-obcansky-zakonik-prinese-revolucni-zmeny-v-dedictvi.html>.

Nový občanský zákoník. *Nový občanský zákoník* [online]. Ministerstvo spravedlnosti ČR, © 2103-2015 [cit. 9. 1. 2015]. Dostupné z <http://obcanskyzakonik.justice.cz/>.

Nový občanský zákoník: lepší ochrana obětí domácího násilí [online]. Ceskatelevize.cz [cit. 9. 1. 2015]. Dostupné z <http://www.ceskatelevize.cz/ct24/domaci/251749-novy-obcansky-zakonik-lepsi-ochrana-obeti-domaciho-nasili/>.

Obecné zásady pro hodnocení dopadů regulace [online]. Vláda České republiky, ©2009-2014 [cit. 19. 5. 2014]. Dostupné z: <http://www.vlada.cz/cz/ppov/lrv/ria/metodiky/obecne-zasady-pro-hodnoceni-dopadu-regulace-90556/>.

ONDREJKOVIČ, Peter a kol.: Sociálna patológia. Tretie, prepracované a aktualizované vydanie. Bratislava: VEDA 2009. ISBN 978-80-224-1074-8.

ORGANISATION FOR ECONOMIC CO-OPERATION AND DEVELOPMENT. COUNCIL. *Recommendation of the Council of the OECD on improving the quality of government regulation: OECD working papers*. Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development. 1995. 22 s.

PODGÓRECKI, A. (ed.). *Knowledge and Opinion about Law*. London: Martin Robertson, 1973. 138 p. ISBN 0855200170.

PODGÓRECKI, A. *Law and Society*. London: Routledge and Kegan Paul. 1974. 316 p. ISBN 0710079834.

PODGÓRECKI, A. Public Opinion on Law. In: PODGÓRECKI, A. (ed.). *Knowledge and Opinion about Law*. London: Martin Robertson. 1973. p. 65-100. ISBN 0855200170.

PODGÓRECKI, A. *Sociologie práva*. Praha: Svoboda. 1966. 193 s.

POLČÁK, R. *Internet a proměny práva*. Praha: Auditorium. 2012. 388 s. ISBN 9788087284223.

POTŮČEK, M. (ed.). *Capacities of governance in the Czech Republic*. Praha: Matfyzpress. 2008. 200 s. ISBN 9788073780388.

Pozor na dluhy u dědictví, pohlídejte si obrazy [online]. *Tn.nova.cz* [cit. 9. 1. 2015]. Dostupné z <http://tn.nova.cz/clanek/zpravy/ekonomika/novy-obcansky-zakonik-pozor-na-dluhy-u-dedictvi-pohlidajte-si-obrazy.html>.

- Průzkum agentury STEM [cit. 10.9.2013]. Dostupné z: http://zpravy.idnes.cz/duvera-v-soudy-stoupa-bohati-vzdelani-a-spokojeni-volici-veri-v-praci-justice-1x1-/domaci.aspx?c=A101006_160020_domaci_iky
- PŘIBÁŇ, J. Několik poznámek k sociologii práva. In: *Sociologický časopis*. 1992. vol. 28, č. 6. s. 770 - 781.
- RADAELLI, C. M. Evidence Based Policy and Political Control: What Does Regulatory Impact Assessment Tell Us [online] In: *Workshop on The Politics of Evidence-Based Policy*, 2008 [cit. 9. 1. 2015]. Dostupné z <http://centres.exeter.ac.uk/ceg/research/riacp/documents/RadaelliEvidenceandpoliticalcontrol.pdf>.
- RADAELLI, C. M. What does regulatory impact assessment mean in Europe [online]. *AEI-Brookings Joint Center for Regulatory Studies*. 2005 [cit. 9. 1. 2015]. Dostupné z https://ore.exeter.ac.uk/repository/bitstream/handle/10036/22912/Radaelli%20regulatory_impact_assessment_Europe.pdf?sequence=1.
- RADBRUCH, G. *O napětí mezi účely práva*. Vyd. 1. Praha: Wolters Kluwer Česká republika. 2012. 157 s. ISBN 9788073579197.
- REMIŠOVÁ, M., CHANDOGO VÁ, E., OZOROVSKÝ, V. Niektoré aspekty informovania chorého o jeho zdravotnom stave. s.87-91. In: *Súčasný trendy v sociológii zdravia a choroby*. Bratislava: Slovenská sociologická spoločnosť pri SAV. 1999. ISBN 80-88774-65-9.
- REMIŠOVÁ, M., KOKAVEC, M. *Právna výchova pre medikov*. Bratislava: LF UK. 1988.
- REMIŠOVÁ, M., OZOROVSKÝ, V., CHANDOGO VÁ, E., GAŽI, G., KELČÍKOVÁ, S. História a súčasnosť v informovaní chorého lekárom. In: *Medzinárodné sympóziium k dejinám medicíny a farmácie*, Bratislava: Slovenská lekárska spoločnosť. 1994. s. 85-87. ISBN 80-7159-055-X.
- RICHTER, T. *Jak (ne)pomoci legislativnímu procesu*. Právní rozhledy. roč. 15, č. 3. 2007. s. 105 – 109. ISSN 1210-6410.
- Rodinné právo: Konkrétní změny: Domácí násilí [online]. *Nový občanský zákoník* [online]. Ministerstvo spravedlnosti ČR, © 2103-2015 [cit. 9. 1. 2015]. Dostupné z <http://obcanskyzakonik.justice.cz/rodinne-pravo/konkretni-zmeny/domaci-nasili/>.

- ROPKOVÁ, A. Podnikání nezletilých. *Epravo.cz* [online]. © epravo.cz, a. s. 1999-2015. ISSN 1213-189X [cit. 9. 1. 2015]. Ve znění dostupném z <http://www.epravo.cz/top/clanky/podnikani-nezletilych-93931.html>.
- SAJÓ, A. Conformity and Legal Change. pp. 85–91. In SKAPSKA, G. (ed.). *Pravo w zmieniającym się społeczeństwie*. 1.wyd. Kraków: Jagiellonian University Publishing. 1992. ISBN 9788385263333.
- SARTORI, G. *Pluralismus, multikulturalismus a přistěbovaectví: Esej o multietnické společnosti*. Praha: Dokořán, 2005, 134 s. ISBN 80-7363-022-2.
- SCALIA, A. *A Matter of Interpretation: Federal Courts and the Law*. New Jersey: Princeton University Press. 1997. 176 s. ISBN-13: 9780691004006.
- SEDLÁČKOVÁ, M. *Důvěra v demokracii*. Praha: Sociologické nakladatelství. 2012. 272 s. ISBN 978-80-7419-058-2.
- SEDLÁČKOVÁ, M. *Důvěra v instituce* [online]. [cit. 1.6.2014]. Dostupné z: <http://www.socioweb.cz/index.php?disp=teorie&shw=103&lst=106>.
- SEMPRICH, Z. *Coraz gorsze prawo. Rzeczpospolita*. 19. 11. 2003.
- SCHENK, J., 2004: Anómia na Slovensku: pokus o meranie. In: *Sociológia* 36, č. 2, pp. 107 – 136.
- SCHENK, Juraj: Anómia na Slovensku v r. 2001 a 2008: porovnanie a niektoré metodologické problémy. *Sociológia*. 2010. roč. 42, č. 4. s.287-315. ISSN 0049-1225.
- SILBEY, S. S. *Legal Consciousness* [online]. New Oxford Companion to Law. 2008 [vid. 2. 7. 2014]. Dostupné z: http://web.mit.edu/ssilbey/www/pdf/Legal_consciousness.pdf
- SKAPSKA, G. Kultura prawna w procesie tworzenia wolnej gospodarki. pp. 97–128. In SKAPSKA, G. (ed.). *Buddenbrookowie czy piraci?* 1.wyd. Kraków: Universitas. 2002. ISBN 9788370525057.
- SKHLAR, N. *Legalism: Law, Morals and Political Trials*. Cambridge: Harvard University Press. 1986. ISBN-13: 978-0674523517.
- SLUNÉČKOVÁ, J. *Právní vědomí: Vybrané problémy*. Praha: Acta Universitatis Carolinae. Iuridica. 1985. 102 s
- SMEJKALOVÁ, T. *Srozumitelnost práva*. *Právník*. roč. 152, č. 5. 2013. s. 447 – 472. ISSN 0231-6625.

- STAROŇOVÁ, K. Regulatory Impact Assessment: Formal Institutionalization and Practice [online]. *Journal of Public Policy*. 2010. vol. 30, no. 01. s. 117-. DOI: 10.1017/S0143814X09990201. Dostupné z: http://www.journals.cambridge.org/abstract_S0143814X09990201.
- SUMMERS, R. S. *Essays in Legal Theory*. Dordrecht/London: Kluwer Publishing. 2000. 460 s. ISBN 9780792363675.
- SZARKOVÁ, M. Právne vedomie ako faktor podnikateľského prostredia. *Auspicia*. 2011. roč.8, č. 2. s. 64-69.
- ŠÍN, Z. *Tvorba práva: Pravidla, metodika, technika*. Praha: C. H. Beck. 2003. 189 s. ISBN 80-7179-832-0.
- TOMASIC, R. *The Sociology of Law*. London: Sage Publications. 1985. 288 p. ISBN 0803997167.
- TONNIES, F. *Community and society*. Michigan U.S.A: The Michigan State Universtiy Press. 1957. s. 171-175.
- TÖNNIES, F. *Gemeinschaft und Gesellschaft*. Leipzig: H. Buske. 1935. 258 s.
- TÓTH, K. Právne vedomie zdravotníckych pracovníkov v procese transformácie zdravotníctva v Slovenskej republike. *Medicínsky monitor*. 1999. roč.6. s. 18 – 22.
- TURSKA, A., ŁOJKO, E., CYWIŃSKI, Z., KOJDER, A. *Společne wizerunki prawa. Z badań: Jakięgo prawa Polacy potrzebują?* 1.wyd. Warszawa: Wyd. UW 1999. ISBN: 9788323500322.
- URBAN, M. *Efektivní strategie formování právního vědomí středoškolských studentů: Případy z praxe*. Praha: Leges. 2013. 280 s. ISBN 9788075020130.
- URBANOVÁ, M, VEČEŘA, M a kol. *Ženská delikvence. Teoreticko – empirická studie k problému právních postojů a hodnotových orientací delikventních žen*. 1.vyd. Brno: Masarykova Univerzita. 2004. ISBN 80-210-3608-7.
- URBANOVÁ, M., VEČEŘA, M.A. kol. *Ženská delikvence jako sociální jev*. 1-vyd. Brno: Masarykova Univerzita. 2004. ISBN 80-7013-259-0.
- URBANOVÁ, M.: *Systémy sociální kontroly a právo*. Plzeň: Aleš Čeněk. 2006. ISBN 80-86898-94-6.
- Usnesení krajského soudu v Brně ze dne 3. 11. 1998, sp. zn. 29 Ca 347/97. In: *ASPI* [právní informační systém]. Wolters Kluwer ČR [cit. 9. 1. 2015].

Usnesení vlády ze dne 14. prosince 2011 č. 922 o Obecných zásadách pro hodnocení dopadů regulace (RIA) a o změně Legislativních pravidel vlády a Jednacího řádu vlády [online]. Vláda České republiky, © 2009-2014 [cit. 19. 5. 2014]. Ve znění dostupném z <http://www.vlada.cz/assets/ppov/lrv/ria/metodiky/Obecne-zasady-pro-hodnoceni-dopadu-regulace.pdf>.

Usnesení vlády ze dne 16. října 2013 č. 774 Zpráva o účinnosti Obecných zásad pro hodnocení dopadů regulace (RIA) [online]. Vláda České republiky, © 2009-2014 [cit. 19. 5. 2014]. Ve znění dostupném z https://apps.odok.cz/djv-agenda?p_p_id=agenda_WAR_odokkpl&p_p_lifecycle=2&p_p_state=normal&p_p_mode=view&p_p_resource_id=downloadAttachment&p_p_cacheability=cacheLevelPage&p_p_col_id=column-2&p_p_col_count=1&_agenda_WAR_odokkpl_attachmentPid=VPRA9CQ8YKU7.

Usnesení vlády ze dne 8. ledna 2014 č. 26 k návrhu změn Obecných zásad pro hodnocení dopadů regulace (RIA) [online]. Vláda České republiky, © 2009-2014 [cit. 19. 5. 2014]. Ve znění dostupném z: https://apps.odok.cz/djv-agenda?p_p_id=agenda_WAR_odokkpl&p_p_lifecycle=2&p_p_state=normal&p_p_mode=view&p_p_resource_id=downloadAttachment&p_p_cacheability=cacheLevelPage&p_p_col_id=column-2&p_p_col_count=1&_agenda_WAR_odokkpl_attachmentPid=VPRA9FCDNPE1.

Usnesení vlády ze dne 9. srpna 2013 č. 595 Metodika měření a přeměřování administrativní zátěže podnikatelů [online]. Vláda České republiky, © 2009-2014 [cit. 19. 5. 2014]. Ve znění dostupném z: <http://download.mpo.cz/get/49032/55234/602983/priloha001.pdf>.

Věcná práva: Konkrétní změny: Stavba jako součást pozemku. *Nový občanský zákoník* [online]. Ministerstvo spravedlnosti ČR, © 2103-2015 [cit. 9. 1. 2015]. Dostupné z <http://obcanskyzakonik.justice.cz/de/vecna-prava/konkretni-zmeny/stavba-jako-soucast-pozemku/>.

Věcná práva: Konkrétní změny: Zdůraznění role veřejných seznamů. *Nový občanský zákoník* [online]. Ministerstvo spravedlnosti ČR, © 2103-2015 [cit. 9. 1. 2015]. Dostupné z <http://obcanskyzakonik.justice.cz/vecna-prava/konkretni-zmeny/zdurazneni-role-verejnych-seznamu/>.

VEČEŘA, M.A. URBANOVÁ, M. *Sociologie práva*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2011, 313 s. ISBN 9788073803216.

- VEČEŘA, M., URBANOVÁ, M. *Sociologie práva*. 2. upravené vydání. Plzeň: Aleš Čeněk. 2011. ISBN 80-86898-94-0.
- VEDRAL, J. *K příčinám nynějšího stavu právního řádu a ke možnostem vlády při jeho (re)formování*. In: GERLOCH, A.; KYSELA, J. (eds.). *Tvorba práva v České republice po vstupu do Evropské unie*. Praha: ASPI. 2007. s. 87 – 103. ISBN 978-80-7357-287-7.
- Výroční zpráva Komise RIA za rok 2013 [online]. Vláda České republiky [cit. 19. 5. 2014]. Dostupné z: <http://www.vlada.cz/assets/ppov/lrv/ria/aktualne/Vyrocnizprava-Komise-RIA-za-rok-2013.pdf>.
- WALDRON, J. *The Rule of Law and the Importance of Procedure*, NYU School of Law, Public Law Research Paper. 2010. s. 10 - 73.
- WALKER, N. and ARGYLE, M. Does the Law Affect Moral Judgement. *The British Journal of Criminology*. 1964. vol. 4, no. 4. p. 570-581. ISSN 0007-0955.
- WEYR, F. *Teorie práva*. Brno-Praha: Orbis. 1936. 388 s.
- WEYR, F. Úvod do studia právního: normativní teorie. Brno: MU. 1994 (reprint 1946). 79 s. ISBN 8021009152.
- WINTGENS, L. J. Legislation as an Object of Study of Legal Theory: Legisprudence, In: WINTGENS, L. J. (ed.), *Legisprudence: New Theoretical Perspectives on Legislation*. Oxford: Hart Publishing. 2002. s. 9 – 12. ISBN-13: 978-1841133423.
- WINTR, J. Aktuální ústavní problémy tvorby zákonů. In: HAMULÁK, O. (ed.). *Debaty mladých právníků 2007. Sborník z konference*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci. 2007. s. 217 – 220. ISBN 978-80-244-1925-1.
- WINTR, J. Česká parlamentní kultura. Praha: Auditorium. 2010. 432 s. ISBN 9788087284131.
- Zahájení nového projektu ke zkvalitňování procesu RIA [online]. Vláda České republiky [cit. 19. 5. 2014]. Dostupné z: <http://www.vlada.cz/cz/ppov/lrv/ria/aktualne/zahajeni-noveho-projektu-ke-zkvalitnovani-procesu-ria-103260/>.
- Zájem rodiny a dětí má přednost před právem na majetek. *Nový občanský zákoník* [online]. Ministerstvo spravedlnosti ČR, © 2013–2015 [cit. 9. 1. 2015]. Dostupné z <http://obcanskyzakonik.justice.cz/infocentrum/media/zajem-rodiny-a-deti-ma-prednost-pred-pravem-na-majetek/>.

- Zákon č. 89/2012 Sb., občanský zákoník, ve znění pozdějších předpisů. In: *ASPI* [právní informační systém]. Wolters Kluwer ČR [cit. 9. 1. 2015].
- Zákon č. 90/2012 Sb., o obchodních korporacích, ve znění pozdějších předpisů. In: *ASPI* [právní informační systém]. Wolters Kluwer ČR [cit. 9. 1. 2015].
- Zákon č. 91/2012 Sb., o mezinárodním právu soukromém, ve znění pozdějších předpisů. In: *ASPI* [právní informační systém]. Wolters Kluwer ČR [cit. 9. 1. 2015].
- ZARISKI, A. *What is legal literacy?* [online]. 21 December 2011 [vid. 2. 7. 2014]. Dostupné z: http://www.athabascau.ca/syllabi/lgst/docs/LGST249_sample.pdf.
- ZAVACKÁ, Katarína: Právna kultúra v medzivojnovom Československu. *Právny obzor*. 2004. roč.87, č. 1. s. 73-76. ISSN 0032-6984.
- Závěrečná zpráva z analýzy implementace a efektivity stávajícího procesu nastavení procesu RIA v ČR [online]. Vláda České republiky, © 2009-2014 [cit. 19. 5. 2014]. Dostupné z: <http://www.vlada.cz/cz/ppov/lrv/ria/aktualne/zaverecna-zprava-z-analyzy-implementace-a-efektivnosti-stavajiciho-nastaveni-procesu-ria-v-cr-113120/>.
- Závěrečná zpráva z evaluace účinnosti RIA [online]. Vláda České republiky [cit. 19. 5. 2014]. Dostupné z: http://www.vlada.cz/assets/ppov/lrv/ria/aktualne/Zaverecna-zprava-z-evaluace-ucinnosti-RIA_final.pdf.
- Zpráva o účinnosti Obecných zásad RIA [online]. Vláda České republiky, © 2009-2014 [cit. 19. 5. 2014]. Dostupné z: <http://www.vlada.cz/assets/ppov/lrv/ria/aktualne/Zprava-o-ucinnosti-Obecnych-zasad-RIA.pdf>.

Vědecká redakce MU

prof. PhDr. Ladislav Rabušic, CSc.; Ing. Radmila Droběnová, Ph.D.
Mgr. Michaela Hanousková; doc. Mgr. Jana Horáková, Ph.D.
doc. JUDr. Josef Kotásek, Ph.D.; Mgr. et Mgr. Oldřich Krpec, Ph.D.
prof. PhDr. Petr Macek, CSc.; PhDr. Alena Mizerová
doc. Ing. Petr Pirožek, Ph.D.; doc. RNDr. Lubomír Popelínský, Ph.D.
Mgr. David Povolný; Mgr. Kateřina Sedláčková, Ph.D.
prof. RNDr. David Trunec, CSc.; prof. MUDr. Anna Vašků, CSc.
prof. PhDr. Marie Vítková, CSc.; Mgr. Iva Zlatušková
doc. Mgr. Martin Zvonař, Ph.D.

PRÁVNÍ VĚDOMÍ V TEORETICKO-EMPIRICKÉM POHLEDU

**prof. JUDr. PhDr. Miloš Večeřa, CSc.,
doc. PhDr. Martina Urbanová, Ph.D., Mgr. Markéta Klusoňová,
JUDr. Marián Kokeš, Ph.D., Mgr. et Mgr. Silvia Capíková, Ph.D.,
Mgr. et Mgr. Klára Brožovičová, Ph.D.**

Vydala Masarykova univerzita v Brně roku 2015
Spisy Právnické fakulty MU č. 512 (řada teoretická, Edice Scientia)

Ediční rada: J. Kotásek (předseda), J. Bejček, V. Kratochvíl,
N. Rozehnalová, P. Mrkývka, J. Hurdík, R. Polčák, J. Šabata

Tisk: Point CZ, s.r.o., Milady Horákové 890/20, 602 00 Brno
1. vydání, 2015

ISBN 978-80-210-7783-6

muni
PRESS

ISBN 978-80-210-7783-6

9 788021 077836